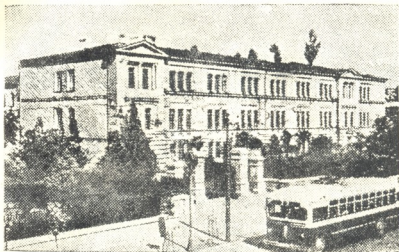

1933 ~ 1958

1933-1958

Министерство просвещения Грузинской ССР
Кутаисский государственный педагогический институт
имени А. Цулукидзе

Т Р У Д Ы

Кутаисского государственного педагогического
института имени А. Цулукидзе

XVIII

Посвященный к 25 - летию института

К У Т А И С И

1958

საქართველოს სსრ განათლების საბინისჯრო
 ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური
 ინსტიტუტი

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის
 სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის

უ რ ო გ ე ბ ი

XVIII

თბილისი ინსტიტუტის 25 წლისთავისადმი

F2135

ქუთაისი
 1958

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. ლ. ქელიძე, ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი 25 წლის-თავზე	09—042
2. გ. ჩხეიძე, ვ. ი. ლენინი სოციალისტური რევოლუციის მშვიდობიანი განვითარების შესაძლებლობის შესახებ	1 — 15
3. კ. აფრიდონიძე, ქიათურის მუშების ორი გაფიცვა 1917 წელს	17— 27
4. ი. კუბლაშვილი, თურქეთში რუსეთ-გერმანიის წინააღმდეგობათა ზოგიერთი პრობლემა	29— 40
5. კ. მებეველია, კირილე ლორთქიფანიძის ესთეტიკური შეხედულებანი	41— 67
6. ა. ბიბიჩაძე, გრიფიუსის „ქეთევან დედოფლის“ ისტორიულ წყაროთა შესახებ	69— 91
7. შ. ჩხარტიშვილი, ნებისყოფის ბუნების შესახებ	93—107
8. ი. ჯღარკავა, აღზრდა-განათლების საკითხები დ. გურამიშვილის შემოქმედებაში	109—118
9. გ. როგავა, ვ. ბგერის მეტათეზისის საკითხისათვის ქართულში	119—125
10. ქ. ძოწენიძე, არქაიზმები ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ ნაწარმოებთა ენაში	127—137
11. პ. ჯაჯანიძე, ნაწევარი გურულსა და ქვემოქართლში	139—146
12. მ. ალავედიძე, ლეჩხუმური ტომონიმიკური სახელწოდებანი	147—154
13. გ. მახარობლიძე, ბ. გ. ბელინსკის ლინგვისტიკური მოღვაწეობა	155—176
14. გ. დევდარიანი, დ. დვალი, ჯორწყუს გამოქვაბული	177—186

15. გ. კოკონაშვილი, ცოცხლადმშობელობის მოვლენა საქართველოში გავრცელებულ კლასიკური იდეებს შორის 187—194
16. ა. გოცირიძე, ძირითადი მონაცემები ტალღისებრი ტეტანუსის შესახებ 195—214
17. ნ. მანგალაძე, C ვიტამინის შემცველობა ბადრიჯნისა და წიწყის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ფოთლებსა და ნაყოფებში 215—226
18. ლ. ქელიძე, ამბროლაურის რაიონის ბენტონიტური თიხები 227—236
19. ვ. სულავა, თ. ეფრემიძე, საბჭოთა ფიზიკოსების გამოკვლევები სპექტრულ ხაზთა სივანეების შესახებ 237—250
20. გ. ხაუალია, დაფარვის ერთი თეორემის შესახებ რეგულარული ფუნქციებისათვის ორადამულ არეებში 251—258
21. ნ. გაბადაძე, სამგანზომილებიან პროექციულ სივრცეში მეორე რიგის ნამდვილი მატრიცის გამოყენების შესახებ 259—269
22. თ. ახვლედიანი, ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის „შრომებში“ გამოქვეყნებულ ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია 271—328

СОДЕРЖАНИЕ

1. Л. А. Челидзе, К 25-летию Кутаисского государственного педагогического института им. А. Цулукидзе	09—042
2. Г. М. Чхеидзе, В. И. Ленин о возможности мирного развития социалистической революции	1 — 16
3. К. Г. Апридонидзе, Две забастовки чхатурских рабочих в 1917 году	17— 27
4. И. И. Кублашвили, Некоторые проблемы русско-германских противоречий в Турции	29— 40
5. К. Н. Медзвелия, Эстетические взгляды Кирилла Лордкипанидзе	41— 67
6. А. А. Бибицадзе, Об источниках трагедии Грифиуса «Королева Грузии Катерина»	69 — 91
7. Ш. Н. Чхартишвили, О природе воли	93—107
8. И. А. Джгаркава, Вопросы воспитания и просвещения в творчестве Д. Гурамишвили	109—118
9. Г. В. Рогава, К вопросу о метатезе звука з в грузинском языке	119—125
10. К. С. Дзоценидзе, Архаизмы в языке художественных произведений Ильи Чавчавадзе	127—137
11. П. П. Джаджанидзе, Артикль в гурийском и нижнеаджарском диалектах	139—146
12. М. Н. Алавидзе, Лечхумские топонимические названия	147—154
13. Г. А. Махароблидзе, Лингвистическая деятельность В. Г. Беллинского	155—176

14. Г. С. Девдарiani, Д. А. Двали, Пещера Джорцику 177—186
 15. Г. В. Кокочашвили, Явление живорождения у клаузилиид Грузии 187—194
 16. А. М. Гоциридзе, Основные данные о волнообразном тетанусе 195—214
 17. Н. Г. Мангаладзе, Содержание витамина С в листьях и плодах некоторых производственных сортов баклажана и перца 215—226
 18. Л. А. Челидзе, Бентонитовые глины Амбролаурского района 227—236
 19. В. А. Сулава, Т. И. Ефремидзе, Исследования советских физиков о ширинах спектральных линий 237—250
 20. Г. Я. Хажалия, Об одной теореме покрытия для функции регулярных в двусвязных областях 251—258
 21. Н. А. Габдадзе, О применении вещественных матриц 2-го порядка в трехмерном проективном пространстве 259—269
 22. Т. И. Ахвледиани, Библиография научных работ, опубликованных в «Трудах» Кутаисского государственного педагогического института им. А. Цулукидзе 271—328
-

ლ. ზ ე ლ ი ძ ე

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის დირექტორი

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი 25 წლისთავზე

(1933-1958)

საბჭოთა ხალხმა სიამაყის გრძნობით აღნიშნა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის ორმოცი წლისთავი. ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ იწყება სახალხო მეურნეობის მძლავრი აღმავლობა. უდიდესი მიღწევები იქნა მოპოვებული ფორმით ნაციონალური და შინაარსით სოციალისტური კულტურის განვითარების საქმეში. სხვა მოძმე საბჭოთა რესპუბლიკებთან ერთად, საქართველოს შრომელებიც დიდი მიღწევებით შეხვდნენ ოქტომბრის მეორე მოცი წლისთავს კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის ყველა დარგში. მნიშვნელოვანი მიღწევები გვაქვს სახალხო განათლების დარგშიც.

დიდი ოქტომბრის რევოლუციამდე საქართველოში არ არსებობდა არც ერთი უმაღლესი სასწავლებელი.

1918 წლის თებერვალში თბილისში გაიხსნა უმაღლესი განათლების პირველი კერა საქართველოში — სახელმწიფო უნივერსიტეტი, რომელიც უნუგეშო მდგომარეობაში იყო თავისი არსებობის პირველ წლებში — მენშევიკების ბატონობის პერიოდში.

მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ იწყება თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნამდვილი აღორძინებისა და შეუფერხებელი განვითარების ხანა. მის კედლებში ჩაისახა და შემდეგ დამოუკიდებლად დაიწყო არსებობა საქართველოს რამდენიმე უმაღლესმა სასწავლებელმა.

ამჟამად საქართველოში 19 უმაღლესი სასწავლებელია, რომლებშიც 28.000-მდე სტუდენტი სწავლობს.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არსებობის 15 წლისთავზე, 1933 წლის თებერვალში, სრულიად საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის სახალხო კომისართა საბჭოს სპეციალური დადგენილებით, მას გამოეყო და ქ. ქუთაისში დაარსდა სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი სწავლების 4 წლის ვადით. აღნიშნული დადგენილება ავალბდა საქართველოს სსრ განათლების კომისარიატსა და ქუთაისის საქალაქო საბჭოს, უზრუნველყოთ ახლად დაარსებული ინსტიტუტი საქირო კადრებითა და მატერიალური ბაზით.

სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი გულთბილად მიიღო ქუთაისის პარტიულმა და საბჭოთა ორგანოებმა და მოსახლეობამ. მას დაეთმო ქალაქის საუკეთესო შენობები, ამასთანავე ქალაქის საბინაო ფონდიდან პროფესორ-მასწავლებელთათვის გამოყოფილ იქნა ორი საცხოვრებელი შენობა და რამდენიმე ცალკე ბინა. ახლად დაარსებული ინსტიტუტის კათედრების უმეტესობას სათავეში ჩაუდგნენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოჩენილი პროფესორები, რომლებმაც დიდი მუშაობა გასწიეს კათედრების განმტკიცებისა და სასწავლო-სამეცნიერო საქმიანობის ნორმალურად წარმართვისათვის. მათი დახმარებითა და ხელმძღვანელობით შემდეგში აღიზარდა მეცნიერ მუშაკთა ის ძირითადი კადრი, რომელიც ინსტიტუტში ამჟამად განაგრძობს მუშაობას.

თავისი არსებობის 25 წლის მანძილზე ინსტიტუტის კოლექტივმა მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩაატარა კვალიფიციური პედაგოგიური კადრების აღზრდისა, ადგილობრივ მეცნიერ მუშაკთა მომზადებისა და ინსტიტუტის მატერიალური ბაზის განმტკიცების საქმეში. ამ ამოცანების განხორციელება შესაძლებელი გახდა კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის სისტემატური მზრუნველობისა და დახმარების შედეგად.

ინსტიტუტის დირექციას ყოველდღიურ მუშაობაში დიდ დახმარებას უწევს პარტიული ორგანიზაცია. მისი ყურადღების ცენტრში ყოველთვის დგას სასწავლო - აღმზრდელობითი და სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის გაუმჯობესების, მეცნიერული კადრების აღზრდის, შეგნებული დისციპლინის დანერგვისა და ინსტიტუტის მატერიალური ბაზის განმტკიცების საკითხები. ამჟამად ინსტიტუტის პარტიულ ორგანიზაციაში (მდივანი ვ. ი რ ე მ ა ძ ე) ირიცხება პარტიის 130 წევრი.

სტუდენტთა შორის სასწავლო-აღმზრდელობითი მუშაობისა და შეგნებული დისციპლინის განმტკიცების საქმეში დირექციას აქტიურ დახმარებას უწევენ კომკავშირული და პროფკავშირული ორგანიზაციები.

1933 წლის თებერვალში ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის 4 განყოფილების (ისტორიულ-ლიტერატურული, ფიზიკა-მათემატიკური, საბუნებისმეტყველო და პედაგოგიური) I და II კურსზე სწავლობდა 700 სტუდენტი, პროფესორ-მასწავლებელთა შემადგენლობა განისაზღვრებოდა 65 კაცით, შექმნილი იყო 20 კათედრა, 2 ლაბორატორია, 5 კაბინეტი და ფუნდამენტალური ბიბლიოთეკა. ინსტიტუტის წლიური ბიუჯეტი შეადგენდა 1.887.840 მანეთს.

საქართველოს სსრ განათლების სამინისტროს სისტემატური მზრუნველობის შედეგად მალე ინსტიტუტის სტუდენტთა კონტინგენტი და სპეციალობანი მნიშვნელოვნად გაიზაოდა.

1937 წლისათვის ინსტიტუტს ჰქონდა 7 ფაკულტეტი (ენისა და ლიტერატურის, ისტორიის, ფიზიკა-მათემატიკის, ბუნებისმეტყველების, გეოგრაფიის, ფიზკულტურისა და სპორტის და პედაგოგიკის). სტუდენტთა რაოდენობა აღწევდა 1.700 კაცამდე. პროფესორ-მასწავლებელთა შტატი განისაზღვრებოდა 100 ერთეულით. არსებობდა 21 კათედრა, 5 ლაბორატორია და 23 კაბინეტი. ინსტიტუტის წლიური ბიუჯეტი გადიდებულ იქნა 6.000.000 მანეთამდე.

1934 წლიდან ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიურ ინსტიტუტთან ჩამოყალიბდა დაუსწრებელი სწავლების განყოფილება, რომელსაც ჰქონდა 7 სპეციალობა: ქართული ენისა და ლიტერატურის, რუსული ენისა და ლიტერატურის, ისტორიის, ფიზიკა-მათემატიკის, ბუნებისმეტყველების, გეოგრაფიისა და პედაგოგიკის. დაუსწრებელი განყოფილების არსებობის 20 წლის მანძილზე სახელმწიფო გამოცდები ჩააბარა და საშუალო სკოლის მასწავლებლის კვალიფიკაცია მიიღო 1.825 კაცმა, ხოლო ინსტიტუტი სახელმწიფო გამოცდების ჩაბარების გარეშე დაამთავრა 3.000-ზე მეტმა მასწავლებელმა. დაუსწრებელი სწავლების განყოფილება ემსახურება საქართველოს სსრ დაწყებითი და საშუალო სკოლების უმალესი ცოდნის არმქონე მასწავლებელთა კვალიფიკაციის ამაღლების საქმეს. ამჟამად განყოფილების ყველა ფაკულტეტზე ირიცხება 2.000-ზე მეტი სტუდენტი (დირექტორის მოადგილე დაუსწრებელი სწავლების დარგში გ. მჭედლიძე).

1938 წლიდან 1944 წლამდე ინსტიტუტთან არსებობდა საექს-

ტერნო განყოფილება ქართული ენისა და ლიტერატურის, ისტორიის, ფიზიკა-მათემატიკის, ბუნებისმეტყველების, გეოგრაფიისა და პედაგოგიკის ფაკულტეტებით. ამ განყოფილების ხაზით თეორიული კურსი მოისმინა და სახელმწიფო გამოცდები ჩააბარა 161 კაცმა.

1941 წელს ინსტიტუტის 7 ფაკულტეტის ყველა კურსზე ირიცხებოდა 2.000-მდე სტუდენტი. პროფესორ-მასწავლებელთა რაოდენობა განისაზღვრებოდა 180 ერთეულით, არსებობდა 30 კათედრა, 5 ლაბორატორია და 25 კაბინეტი. ინსტიტუტის წლიური ბიუჯეტი გაიზარდა 9 მილიონ მანეთამდე. სტუდენტთა კონტინგენტის, მეცნიერ მუშაკთა რაოდენობისა და მატერიალური ბაზის მიხედვით 1937 წლიდან აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი შეყვანილ იქნა პირველი კატეგორიის პედაგოგიურ ინსტიტუტთა რიცხვში.

თავისი არსებობის 25 წლის მანძილზე ინსტიტუტმა სოციალისტურ სამშობლოს მისცა 10.000-მდე კვალიფიციური პედაგოგი (ქართული ენისა და ლიტერატურის, ისტორიის, ფიზიკა-მათემატიკის, ბუნებისმეტყველების, გეოგრაფიის, ლოგიკა-ფსიქოლოგიის, უცხოური ენების, პედაგოგიკისა და ფიზკულტურის მასწავლებლები), რომლებიც წარმატებით მუშაობენ საპასუხისმგებლო უბნებზე და პირნათლად ასრულებენ ახალგაზრდობის კომუნისტურად აღზრდის საპატრიო ამოცანას.

კურსდამთავრებულთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დაწინაურებულია განათლების განყოფილების გამგეებად, სკოლის დირექტორებად, სასწავლო ნაწილის გამგეებად, პარტიულ და საბჭოთა სამუშაოზე. ინსტიტუტის კურსდამთავრებულთა ნაწილმა მოიპოვა მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხი.

დიდი სამამულო ომის მრისხანე დღეებში ინსტიტუტის მრავალი თანამშრომელი, სტუდენტი და კურსდამთავრებული ჩადგა საბჭოთა არმიის რიგებში და თავგანწირვით იცავდა სამშობლოს. საბრძოლო დაჯილდოებათა სანიმუშოდ შესრულებისათვის მრავალი მათგანი დაჯილდოებულ იქნა ორდენებითა და მედლებით, ხოლო ორს (კ. ტყეაბლაძესა და გ. ბახტაძეს) მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის საპატიო წოდება. ინსტიტუტის მთელი კოლექტივი აქტიურად მუშაობდა სამამულო ომის წლებში, რისთვისაც ბევრი მათგანი დაჯილდოებულ იქნა მედლებით.

განათლების ფრონტზე ნაყოფიერი მუშაობისათვის ინსტიტუტის კურსდამთავრებულთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დაჯილდოებულია

ორდენებითა და მედლებით. ზოგიერთ მათგანს მინიჭებული აქვს დამსახურებული მასწავლებლის წოდება.

სასწავლო-აღმზრდელობითი და სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ნორმალურად წარმართვისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კათედრების უზრუნველყოფას ადგილობრივი მეცნიერი მუშაკებით, ამიტომ ინსტიტუტის დაარსების პირველი წლებიდან განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ადგილობრივი მეცნიერული კადრების აღზრდასა და სასწავლო-სამეცნიერო მუშაობისათვის მტკიცე მატერიალური ბაზის შექმნას. ამ მიზნით სისტემატურად ეწყობოდა სამეცნიერო მივლინებები სხვადასხვა ქალაქსა და რაიონში. წარჩინებულ კურსდამთავრებულთა ნაწილი მიღებულ იქნა ინსტიტუტთან არსებულ ასპირანტურაში.

25 წლის განმავლობაში ინსტიტუტის ასპირანტურაში ჩაირიცხა 69 კაცი, მათგან ასპირანტურა დაამთავრა 57-მა, რომელთაგან სადისერტაციო შრომა დაიცვა 40-მა კურსდამთავრებულმა. გარდა ამისა ინსტიტუტის მრავალმა კურსდამთავრებულმა დაასრულა ასპირანტურა სხვადასხვა ინსტიტუტში და მოიპოვა სამეცნიერო ხარისხი. ისინი ამჟამად წარმატებით მუშაობენ სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელსა და სამეცნიერო დაწესებულებაში.

კვლევითი მუშაობის ფართოდ გაშლას საგრძნობლად შეუწყო ხელი „შრომების“ გამოცემლობის დაარსებამ ინსტიტუტში 1939 წელს. 1958 წლამდე გამოცემულია ინსტიტუტის „შრომების“ 17 ტომი, სადაც დაბეჭდილია 330-მდე გამოკვლევა მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან.

ამ უკანასკნელ წლებში ინსტიტუტთან დაარსდა სტამბა, სადაც იბეჭდება როგორც სამეცნიერო ნაშრომები, ისე სხვა სასწავლო-მეთოდური მასალები.

სასწავლო-მეთოდურ და სამეცნიერო-კვლევითს მუშაობაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ფუნდამენტალური ბიბლიოთეკის წიგნალი ფონდის ზრდას. 1938 წელს ბიბლიოთეკა ითვლიდა 18.288 წიგნს. შემდეგ წლებში ასეული ათასობით მანეთი იხარჯებოდა წიგნალი ფონდის შესავსებად. 25 წლის მანძილზე ბიბლიოთეკის წიგნალი ფონდი დიდად გაიზარდა. ამჟამად ბიბლიოთეკაში 300.000-მდე წიგნი და ყურნალი ირიცხება. ბიბლიოთეკა ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა თემატურ-ბიბლიოგრაფიული მასალების შედგენისა და გამოცემის მხრივ. ინსტიტუტის შრომებში დაიბეჭდა (ბიბლიოგრაფი თ. ახვლედიანი) ბიბლიოგრაფიული მასალები: „პედინსტიტუტი საბ-

ქოთა ხალხის დიდ სამამულო ომში“ (ტ. VII), „პედინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკთა დისერტაციები (სადოქტორო და საკანდიდატო)“ (ტ. VIII), „პედინსტიტუტის სამეცნიერო სესიები და კონფერენციები 1938—1950 წ. წ.“ (ტ. IX), „პედინსტიტუტი 1945—1950 წ. წ.“ (ტ. XIV), „პედინსტიტუტი 1951—1955 წ. წ.“ (ტ. XV და XVI).

ბიბლიოთეკის წიგნადი ფონდის შევსება-დამუშავების მხრივ ნაყოფიერად მუშაობენ: ა. აფხაიძე, კ. რამიშვილი, ქ. ახობაძე და სხვები.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად ადგილობრივ მეცნიერ მუშაკთა კადრების მომზადების საკითხი დადებითად იქნა გადაჭრილი. ინსტიტუტის არსებობის 25 წლის მანძილზე მეცნიერების დოქტორისა და კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად სადისერტაციო შრომა დაიცვა ინსტიტუტის 90-ზე მეტმა მეცნიერმა მუშაკმა. მათი უმრავლესობა ნაყოფიერად მუშაობს ჩვენს ინსტიტუტში, ნაწილი კი — რესპუბლიკის სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებელსა და სამეცნიერო-საკვლევ ინსტიტუტში.

აღსანიშნავია, რომ ინსტიტუტის არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში აქ მოღვაწეობენ პროფესორები: ა. ბოჭორიშვილი და გ. როგავა, მედიცინის მეცნიერებათა დოქტორი (ფიზიოლოგი) ალ. გოცირიძე; დოცენტები: გ. კოკოჩაშვილი, ლ. ქელიძე, გრ. ხაყალია, კ. მეძველია, ა. კორძაძე, ქ. სანიკიძე, ნ. გაბადაძე; უფროსი მასწავლებლები: ლ. დარჩია, ი. ხათრიძე, ა. სულავა და დ. ინოზემცევი; ადმინისტრაციულ-ტექნიკური პერსონალიდან კანცელარიის უფროსი — საქმეთა მმართველი კ. ქარხალაშვილი და ბიბლიოთეკარი ქ. ახობაძე.

ინსტიტუტის არსებობის 25 წლის მანძილზე სხვადასხვა დროს იცვლებოდა ფაკულტეტებისა და სპეციალობათა რაოდენობა. დაარსებიდან დღემდე ინსტიტუტს უცვლელად ჰქონდა შემდეგი სპეციალობანი: ქართული ენა და ლიტერატურა, რუსული ენა და ლიტერატურა, ისტორია, ფიზიკა, მათემატიკა, ბუნებისმეტყველება და გეოგრაფია.

1934 წლიდან 1944 წლამდე არსებობდა პედაგოგიკის ფაკულტეტი, 1937 წლიდან 1941 წლამდე კი — ფიზიკური აღზრდის ფაკულტეტი, რომელმაც მუშაობა შეწყვიტა ომის პერიოდში და განაახლა 1946 წელს. ენისა და ლიტერატურის ფაკულტეტთან 1937 წლიდან 1940 წლამდე არსებობდა უცხოური ენების განყოფილება, ხოლო 1940 წლიდან 1945 წლამდე უცხოურ ენათა ორ-

წლიანი კურსები ინგლისური, ფრანგული და გერმანული განყოფილებებით. ენისა და ლიტერატურის ფაკულტეტთან 1947—1956 წ. წ. არსებობდა **ლოგიკა-ფსიქოლოგიის** განყოფილება.

ზემდგომი ორგანოების გადაწყვეტილებით, საქართველოს სსრ განათლების სამინისტროს ნება დაერთო 1956-57 სასწავლო წელს შემოეღო პედაგოგიურ ინსტიტუტებში გაფართოებული პროფილები და ამასთან დაკავშირებით სწავლების ვადა გახდა ხუთი წელი. ამჟამად ინსტიტუტში მასწავლებელთა მომზადება წარმოებს შემდეგ სპეციალობებში: 1. ქართული ენა-ლიტერატურა და ისტორია, 2. ქართული ენა-ლიტერატურა და გერმანული ენა, 3. ქართული ენა-ლიტერატურა და ინგლისური ენა, 4. რუსული ენა-ლიტერატურა და ისტორია, 5. რუსული ენა-ლიტერატურა და ფრანგული ენა, 6. რუსული ენა-ლიტერატურა და ინგლისური ენა, 7. მათემატიკა და ფიზიკა, 8. დიზიკა და წარმოების საფუძვლები, 9. ბიოლოგია, ქიმია და სოფლის მეურნეობის საფუძვლები, 10. ბიოლოგია და გეოგრაფია, 11. დაწყებითი სკოლა (ქართული და რუსული განყოფილებით) სწავლების 4 წლის ვადით.

გაფართოებული პროფილებით მასწავლებელთა მომზადება საშუალებას იძლევა უფრო სრული დატვირთვით იქნან გამოყენებული ინსტიტუტის კურსდამთავრებულები.

სკოლებში პოლიტექნიკური სწავლების გაუმჯობესების შესახებ აკკბ XX ყრილობის გადაწყვეტილების შესაბამისად მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ინსტიტუტის სასწავლო გეგმებში. სალექციო კურსებში შეიტანილია მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის პრაქტიკული საკითხები. სასწავლო გეგმებში სპეციალობის მიხედვით შეიტანილია ახალი სასწავლო დისციპლინები, გაზრდილია ლაბორატორიული და პრაქტიკული მუშაობის საათები.

სასწავლო-მეთოდური და სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის გაუმჯობესების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ინსტიტუტის ფაკულტეტებმა და კათედრებმა, ამიტომ მოკლედ მაინც უნდა აღინიშნოს მუშაობა, რომელიც კათედრებმა ჩაატარეს ახალგაზრდა პედაგოგთა კადრების აღზრდისა და სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის გაშლის მხრივ განვლილი 25 წლის განმავლობაში. პირველ ყოვლისა, ვინვიხილავთ საინსტიტუტო კათედრების მუშაობას.

ზემდგომი ორგანოების დადგენილების საფუძველზე 1938 წელს შეიქმნა **მარქსიზმ-ლენინიზმის საფუძვლების** კათედრა. კათედრაზე იმ დროს მუშაობდნენ: გ. სვანიძე (კათედრის გამგე), ს. კარსანიძე, შ. სიამაშვილი, ვ. ბახტაძე და გ. ჩხეიძე.

1940 წელს მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრას გამოეყო პოლიტიკური ეკონომიის კათედრა (გამგე დოც. ს. კარსანიძე), რომელმაც იარსება 1954 წლამდე. 1952 წლიდან 1954 წლამდე არსებობდა ფილოსოფიის კათედრა (გამგე დოც. შ. კაკულია). 1954 წლიდან პოლიტიკური ეკონომიისა და ფილოსოფიის კათედრა გაერთიანდა მარქსიზმ-ლენინიზმის საფუძვლების კათედრასთან. ამჟამად მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრა, რომელსაც განაგებს დოც. ა. ებრაელიძე, აერთიანებს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ისტორიის, ფილოსოფიისა და პოლიტიკური ეკონომიის დისციპლინებს.

კათედრაზე სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ პროფესორები: კ. ბაქრაძე და მ. გოგიბერიძე; დოცენტები: დ. გვაზავა, ა. პაპავა, დ. დოლიძე, პ. გუჯაბიძე, ტ. ქართველიშვილი, რ. მელაძე, ა. პანიანი, პ. ცქიტიშვილი, დ. კოპალიანი, კ. წერეთელი, ვ. ბენიძე და უფროსი მასწავლებელი რ. ჯინჯოლია.

ამჟამად კათედრაზე მუშაობენ დოცენტები: ა. ებრაელიძე (კათედრის გამგე), გ. ჩხეიძე, დ. მარგოლინი, გ. ცხაკაია, ნ. ჩიქობავა, შ. გვენეტაძე, შ. კაკულია, ბ. ურიდია, გ. ჩხაიძე; მასწავლებლები: ვ. ირემაძე, შ. დათუსანი, გ. ბერიშვილი, გ. სანაძე, გ. სანიკიანი, გ. გურუშიძე; კაბინეტის გამგე ო. აბუთიძე და ლაბორანტები: ვ. ჩხაიძე და ნ. ჯაჯანიძე.

დაარსების დღიდან კათედრა დიდ ყურადღებას აქცევდა სტუდენტთა მარქსისტულ-ლენინური თეორიით შეიარაღების საქმეს, რაც კათედრის მუშაობაში მთავარ ამოცანას წარმოადგენს. კათედრას აქვს კარგად მოწყობილი კაბინეტი, რომელიც მომსახურებას უწევს როგორც სტუდენტებს, ისე ლექტორ-მასწავლებლებსა და ქალაქის წარმოება-დაწესებულებებს. კაბინეტში სისტემატურად ეწყობა სტუდენტთა თეორიული და სამეცნიერო კონფერენციები, გამოფენები დიდ საიუბილეო თარიღებთან დაკავშირებით. კათედრის წევრების მიერ წაკითხულია მრავალი ლექცია-მოხსენება როგორც ინსტიტუტში, ისე მის გარეთ.

კათედრას მნიშვნელოვანი მუშაობა აქვს ჩატარებული მის წევრთა კვალიფიკაციის ამაღლების საქმეში. კათედრის დაარსებიდან დღემდე სადისერტაციო შრომები სხვადასხვა დროს დაიცვეს ს. კარსანიძემ, გ. ჩხეიძემ, ს. ხურცილავამ, ს. ნუცუბიძემ, გ. ჩხაიძემ, ნ. ჩიქობავამ, ბ. ური-

1940 წელს მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრას გამოეყო პოლიტიკური ეკონომიის კათედრა (გამგე დოც. ს. კარსანიძე), რომელმაც იარსება 1954 წლამდე. 1952 წლიდან 1954 წლამდე არსებობდა ფილოსოფიის კათედრა (გამგე დოც. შ. კაკულია). 1954 წლიდან პოლიტიკური ეკონომიისა და ფილოსოფიის კათედრა გაერთიანდა მარქსიზმ-ლენინიზმის საფუძვლების კათედრასთან. ამჟამად მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრა, რომელსაც განაგებს დოც. ა. ებრაელიძე, აერთიანებს საბჭოთა კავშირის კონუნისტური პარტიის ისტორიის, ფილოსოფიისა და პოლიტიკური ეკონომიის დისციპლინებს.

კათედრაზე სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ პროფესორები: კ. ბაქრაძე და მ. გოგიბერიძე; დოცენტები: დ. გვაზავა, ა. პაპავა, დ. დოლიძე, პ. გუჯაბიძე, ტ. ქართველიშვილი, რ. მელაძე, ა. პანიანი, პ. ცქიტიშვილი, დ. კობალიანი, კ. წერეთელი, ვ. ბენიძე და უფროსი მასწავლებელი რ. ჭინჯოლია.

ამჟამად კათედრაზე მუშაობენ დოცენტები: ა. ებრაელიძე (კათედრის გამგე), გ. ჩხეიძე, დ. მარგოლინი, გ. ცხაკაია, ნ. ჩიქოზავა, შ. გვენეტაძე, შ. კაკულია, ბ. ურიდია, გ. ჩხაიძე; მასწავლებლები: ვ. ირემიძე, შ. დათუსანი, გ. ბერიშვილი, გ. სანაძე, გ. სანიკიანი, გ. გურეშიძე; კაბინეტის გამგე ო. აბუთიძე და ლაბორანტები: ვ. ჩხაიძე და ნ. ჯაჯანიძე.

დაარსების დღიდან კათედრა დიდ ყურადღებას აქცევდა სტუდენტთა მარქსისტულ-ლენინური თეორიით შეიარაღების საქმეს, რაც კათედრის მუშაობაში მთავარ ამოცანას წარმოადგენს. კათედრას აქვს კარგად მოწყობილი კაბინეტი, რომელიც მომსახურებას უწევს როგორც სტუდენტებს, ისე ლექტორ-მასწავლებლებსა და ქალაქის წარმოება-დაწესებულებებს. კაბინეტში სისტემატურად ეწყობა სტუდენტთა თეორიული და სამეცნიერო კონფერენციები, გამოფენები დიდ საიუბილეო თარიღებთან დაკავშირებით. კათედრის წევრების მიერ წაკითხულია მრავალი ლექცია-მობხსენება როგორც ინსტიტუტში, ისე მის გარეთ.

კათედრას მნიშვნელოვანი მუშაობა აქვს ჩატარებული მის წევრთა კვალიფიკაციის ამაღლების საქმეში. კათედრის დაარსებიდან დღემდე სადისერტაციო შრომები სხვადასხვა დროს დაიცვეს ს. კარსანიძემ, გ. ჩხეიძემ, ს. ხურცილავამ, ს. ნუცუბიძემ, გ. ჩხაიძემ, ნ. ჩიქოზავამ, ბ. ური-

დიამ, შ. გვენეტაძემ, ვ. გულუამ, ხოლო გ. ბერიშვილი, ვ. ირემაძე, გ. სანაძე, შ. დათუსანი, ო. აბუთიძე, გ. გურეშიძე ამჟამად მუშაობენ სადისერტაციო თემებზე. საკანდიდატო მინიმუმს აბარებენ გ. სანიკიანი და ვ. ჩხაიძე. კათედრის წევრთა მიერ გამოქვეყნებულია მრავალი შრომა პარტიის ისტორიის, ფილოსოფიისა და პოლიტიკური ეკონომიის აქტუალურ საკითხებზე.

პედაგოგიისა და ფსიქოლოგიის კათედრები შეიქმნა ინსტიტუტის დაარსებისთანავე. ფსიქოლოგიის კათედრის გამგედ დაინიშნა პროფ. დ. უზნაძე, ხოლო პედაგოგიის კათედრის გამგედ — დოც. შ. სიხარულაძე, პედაგოგიის განყოფილების გამგედ — დოც. ალ. ფრანგიშვილი. შემდეგ სხვადასხვა დროს პედაგოგიის კათედრას განაგებდნენ: დოც. კ. ქუასელი, პროფ. გ. თავაშვილი და დოცენტები: ნ. მექვაბიშვილი, დ. ყიფშიძე და ი. ჯღარკავა. კათედრაზე მუშაობდნენ დოცენტები: ვ. კილაძე, ზ. კიკნაძე, ვ. ქაჯაია, ს. ხარშილაძე; უფროსი მასწავლებელი ტ. ყურაშვილი, ასისტენტი ლ. ტოროშელიძე და სხვები.

პროფ. დ. უზნაძის უშუალო ხელმძღვანელობით დამტკიცდა ფსიქოლოგიის კათედრის შტატი, მოეწყო ფსიქოლოგიის ლაბორატორია და შეიქმნა სპეციალური ბიბლიოთეკა. დაარსების პირველ წელს კათედრას ჰყავდა ერთი პროფესორი (დ. უზნაძე), ორი დოცენტი (ა. ბოჭორიშვილი, გ. ბაქრაძე) და ერთი ასისტენტი (ნ. ნინუა). შემდეგ წლებში სხვადასხვა დროს კათედრაზე მუშაობდნენ დოცენტები: რ. ნათაძე (ამჟამად პროფესორი), ალ. ფრანგიშვილი, ალ. მოსიავა, შ. ხაჭაპურიძე, ნ. ადამაშვილი, ე. აბაშიძე, ა. კინწურაშვილი, ა. ავალიშვილი; ლექტორები: ელ. ნორაკიძე (ამჟამად პროფესორი), ზ. ხოჯავა (ამჟამად პროფესორი), გ. დევიდარიანი, გ. სხირტლაძე, გ. ბოჭორიშვილი.

ამჟამად კათედრაზე მუშაობენ დოცენტები: შ. ჩხარტიშვილი (კათედრის გამგე), მ. ზარქუა, ი. ჯღარკავა, პ. გულუა; უფრ. მასწავლებლები: ა. მიშველაძე, ფ. მეგრელიშვილი, ელ. ქარცივაძე, ვ. კაკაბაძე; ასისტენტები: ნ. ჩხარტიშვილი, შ. იმედაძე, თ. მდივნიშვილი, პ. ბუხრაშვილი, ვ. ქელბაქიანი; ლაბორანტები: ნ. ჯიმშელეიშვილი, მ. ჯაფარიძე, ზ. წერეთელი და კ. კოვზანაძე.

პროფ. დ. უზნაძის შემდეგ (1939 წ.) კათედრის გამგედ არჩეულ იქნა პროფ. ა. ბოჭორიშვილი, რომელმაც დიდი მუშაობა გასწია მეცნიერული კადრების მომზადების საქმეში. მისი ხელმძღვანელობით აღიზარდნენ ასპირანტები: შ. ჩხარტიშვილი, მ. ზარქუა, თ. ტაბიძე, პ. გულუა, ა. მიშველაძე, ვ. გულუა, მ. ზარანდია, პ. სირბილაძე, ვ. კაკაბაძე.

შ. ჩხარტიშვილმა წარმატებით დაიცვა ჯერ საკანდიდატო (1941 წ.), ხოლო შემდეგ სადოქტორო დისერტაცია (1956 წ.). მ. ზარქუამ, თ. ტაბიძემ, პ. გულუამ, ვ. გულუამ მოიპოვეს მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხი და დოცენტის წოდება. ვ. კაკაბაძეს, ა. მიშველაძეს, მ. ზარანდიასა და პ. სირბილაძეს მზად აქვთ საკანდიდატო დისერტაციები. დოც. შ. ჩხარტიშვილის ხელმძღვანელობით სადისერტაციო შრომა წარადგინა მისმა ასპირანტმა გ. ბოჭორიშვილმა.

ოცი წლის მანძილზე ფსიქოლოგიის კათედრამ მოამზადა ორი დოქტორი და მ მეცნიერების კანდიდატი.

ფსიქოლოგიის კათედრა სერიოზულ მეცნიერულ კვლევა-ძიებას აწარმოებს. პროფ. ა. ბოჭორიშვილმა შეასრულა რამდენიმე მონოგრაფიული ხასიათის გამოკვლევა ფსიქოლოგიის საგნისა და მეთოდის პრობლემების გარშემო. ამ გამოკვლევების პირველი ტომი — „ფსიქოლოგიის პრინციპული საკითხები“ — გამოიცა ცალკე წიგნად საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მიერ 1957 წელს. პროფ. ა. ბოჭორიშვილისა და დოც. შ. ჩხარტიშვილის ავტორობით შედგენილ და 1950 წელს გამოქვეყნებულ იქნა ფსიქოლოგიის სახელმძღვანელო.

დოც. შ. ჩხარტიშვილმა დაწერა მონოგრაფია ნებისყოფის პრობლემებზე და ამ მიმართულებით მუშაობს ამჟამადაც. ფსიქოლოგიის ისტორიის საკითხებზე მუშაობს დოც. მ. ზარქუა. ამავე პრობლემებიდანაა აღებული ვ. კაკაბაძისა და გ. ბოჭორიშვილის საკანდიდატო შრომები.

1955 წელს გაერთიანებულ იქნა პედაგოგიკისა და ფსიქოლოგიის კათედრები პედაგოგიკა-ფსიქოლოგიის კათედრის სახელწოდებით, რომლის გამგედ დამტკიცებულ იქნა პროფ. ა. ბოჭორიშვილი. ამავე წელს პროფ. ა. ბოჭორიშვილი არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების თავმჯდომარედ, ხოლო 1957 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტად.

ამასთან დაკავშირებით იგი, თავისი განცხადების საფუძველზე, განთავისუფლებულ იქნა კათედრის გამგის მოვალეობისაგან და 1957 წლის სექტემბერში კათედრის გამგედ არჩეულ იქნა დოც. შ. ჩხარტიშვილი.

კათედრის წევრებს—ა. მიშველაძეს, ელ. ქარცივაძეს, ფ. მეგრელიშვილსა და თ. მდივნიშვილს დამთავრებული აქვთ ასპირანტურა პედაგოგიკის სპეციალობაში. მათგან ა. მიშველაძეს და ფ. მეგრელიშვილს წარდგენილი აქვთ საკანდიდატო დისერტაციები, ხოლო ელ. ქარცივაძე და თ. მდივნიშვილი ამთავრებენ სადისერტაციო შრომებს.

დოც. ი. ჯღარკავა მუშაობს ქართული პედაგოგიური აზროვნების ისტორიის საკითხებზე, ხოლო დოც. პ. გულუა იკვლევს ავტორიტეტის როლს აღზრდის საქმეში. დღემდე კათედრის წევრების მიერ გამოქვეყნებულია 78 სხვადასხვა ხასიათის შრომა 128 ფორმის მოცულობით.

წლების მანძილზე კათედრასთან მუშაობს სპეციალური სემინარი ესთეტიკისა და ფსიქოლოგიის აქტუალურ პრობლემებზე.

რუსული ენისა და ლიტერატურის კათედრა შეიქმნა ინსტიტუტის დაარსების წელსვე. კათედრამ მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩაატარა რუსული ენის სწავლების გაუმჯობესებისა და ზოგიერთი სასწავლო-მეთოდური საკითხის დამუშავების მხრივ.

კათედრაზე სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ: დოც. ს. ვაჩნაძე, ნ. მისაბიშვილი, პ. პაიქაძე, ე. მაქავარიანი, ჯ. მეძმარიაშვილი, ს. ჩხიკვაძე, დ. გაფრინდაშვილი.

რუსული ენის კათედრა ცალკე გამოიყო 1938 წლიდან და მას ხელმძღვანელობდა დოც. ქ. კვანტრე. კათედრამ მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩაატარა კათედრის წევრთა მეცნიერული და პედაგოგიური კვალიფიკაციის ამაღლებისათვის. კათედრის წევრთაგან სადისერტაციო შრომები დაიცვეს: ქ. კვანტრემ, მ. სოვეტოვმა, რ. პევნაიამ. ამჟამად სადისერტაციო შრომებზე მუშაობენ კათედრის წევრები: რ. მაკლერი, ჯ. ჯანუაშვილი, გ. ქვანია, ელ. გიორგაძე და ნ. ანთაძე. კათედრას ამჟამად განაგებს დოც. გ. მახაროზიძე. კათედრაზე მუშაობენ უფროსი მასწავლებლები: მ. კანდელაკი, ლ. აბესაძე, ნ. ანთაძე, გ. ქვანია, რ. მაკლერი, ელ. გიორგაძე, ჯ. ჯანუაშვილი, თ. ბოჭორიშვილი და ლაბორანტი მ. მი-

ქაძე. კათედრის წევრები სისტემატურად მონაწილეობენ ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიებში. გ. მახარობლიძის, ქ. კვანტრეს, ლ. აბესაძის, მ. სოვეტოვის, ნ. ქუთათელაძის სამეცნიერო-მეთოდური ნაშრომები გამოქვეყნებულია როგორც ინსტიტუტის შრომებში, ისე სხვა გამოცემებში.

კათედრასთან არსებული რუსული ენის კაბინეტი სისტემატურ დახმარებას უწევს სტუდენტებს რუსული ენის დაუფლების საქმეში. კათედრის შემადგენლობიდან სხვადასხვა დროს საქართველოს სსრ დამსახურებული მასწავლებლის წოდება მიენიჭათ ზ. ჩიკვაიძეს, ა. სულავასა და მ. კანდელაკს.

ფიზიკური აღზრდისა და სპორტის კათედრა შეიქმნა 1938 წელს (გამგე პ. ჯაფარიძე). მან მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩაატარა სტუდენტთა და ლექტორ-მასწავლებელთა შორის ფიზკულტურისა და სპორტის დანერგვის საქმეში. ამჟამად კათედრას განაგებს უფროსი მასწავლებელი ს. ლორთქიფანიძე.

თავისი არსებობის მანძილზე კათედრის მიერ მომზადებულია მშთ I საფეხურის ნიშნოსნები 4.000 კაცამდე, II საფეხურის—3.000-ზე მეტი; სპორტის ოსტატები: შ. ჩაჩიანი, შ. მესხი, ლ. ახვლედიანი, ზ. ახვლედიანი, ი. ბობოხიძე, ვ. გიგიაძე, ს. თორთლაძე, ჯ. რუსაძე, ლ. არღანაშვილი და ნ. თორთლაძე, I თანრიგოსანი მომზადებულია 1.000, II — 2.000-ზე მეტი და III — 2.500-ზე მეტი. კათედრა სისტემატურად ხელმძღვანელობს სხვადასხვა სექციას და სპორტის რიგ სახეებში მიღებული აქვს მრავალი სიგელი. ტურისტულ-ალპინისტური მუშაობის გაშლის საქმეში მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვის სპორტის ოსტატ ალ. ნემსიწვერიძეს, რომლის ხელმძღვანელობით მოეწყო რამდენიმე ექსპედიცია.

ამჟამად კათედრაზე მუშაობენ უფრ. მასწავლებლები: ს. ლორთქიფანიძე (კათედრის გამგე), პ. ჯაფარიძე, ნ. რამიშვილი, ნ. წერეთელი, დ. გიგიაძე, ა. კოვზირიძე, გ. ყავცელაშვილი, ვ. აფრიდონიძე, ს. ბასილაძე, ნ. კორძაძე, ნ. გიორგაძე და ბ. ჯანჯალია; ლაბორანტები: დ. იაშვილი და გ. სვანიძე.

კათედრის წევრები ჩაბმული არიან სასწავლო-მეთოდურ მუშაობაში და შესრულებული აქვთ მეთოდური ხასიათის შრომები. კათედრის წევრს ვ. აფრიდონიძეს შესრულებული აქვს შრომები: „მთავსვლელობის ისტორიის საკითხისათვის“, „ფიზკულტურულ“

ნაგებობანი ძველ საქართველოში“, „მძლეოსნობის ისტორიის საკითხისათვის“, რომლებიც გამოქვეყნებულია ინსტიტუტის „შრომებში“, უფრ. მასწ. ნ. წერეთლის შრომა „სპორტთამაშობებში შეჯიბრების ჩატარების ორგანიზაცია“ გამოიცა ცალკე ბროშურის სახით. კათედრის წევრებმა— ვ. აფრიდონიძე და ნ. რამიშვილი — ჩააბარეს საკანდიდატო მინიმუმის საგნები და ამჟამად მუშაობენ სადისერტაციო თემებზე ფიზკულტურის ისტორიისა და მეთოდის ხაზით.

1943 წლიდან 1947 წლამდე ინსტიტუტთან არსებობდა ფიზკულტურის მასწავლებელთა მოსამზადებელი ორწლიანი ფაკულტეტური კურსები, რომელმაც ასამდე დაწყებითი სკოლის ფიზკულტურის მასწავლებელი მოამზადა.

25 წლის მანძილზე მნიშვნელოვანი მუშაობა აქვთ ჩატარებული ცალკე ფაკულტეტებსა და მათ კათედრებს კვალიფიციურ პედაგოგთა კადრების აღზრდისა და სამეცნიერო მუშაობის გაშლის საქმეში..

ენისა და ლიტერატურის ფაკულტეტმა დღემდე გამოუმუშავა სხვადასხვა სპეციალობის (ქართული ენა და ლიტერატურა, რუსული ენა და ლიტერატურა, ლოგიკა-ფსიქოლოგია და ქართული ენა) 2.000-მდე პედაგოგი. ფაკულტეტზე დიდი ყურადღება ექცეოდა მეცნიერ მუშაკთა კადრების მომზადებისა და მათი კვალიფიკაციის ამაღლების საქმეს.

ქართული ლიტერატურის ისტორიის კათედრას დაარსების პირველ წლებში სელმძღვანელობდა პროფ. კ. კეკელიძე (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსი), 1935 წლიდან 1942 წლამდე — პროფ. ალ. ბარამიძე, მის შემდეგ კი კათედრას განაგებს დოც. კ. მეძველია. კათედრას ნაყოფიერი მუშაობა აქვს ჩატარებული საშუალო სკოლების კვალიფიციურ პედაგოგთა აღზრდის, მეცნიერული კადრების მომზადებისა და სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ორგანიზაციის მხრივ. კათედრის წევრები სისტემატურად მუშაობენ ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვანი მდიდარი ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესასწავლად. კათედრის წევრებმა — კ. მეძველიამ, გ. ჯიბლაძემ (ამჟამად პროფესორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრი-კორესპონდენტი), გ. სამხარაძემ, ქ. სანიკიძემ, დ. ბრეგაძემ, მ. მახათაძემ, ნ. მაისურაძემ და ო. გიორგაძემ მოიპოვეს მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხი და დოცენტის წოდება. კათედრის წევრს თ. ნიქარაძეს წარუდგენილი აქვს სადისერტაციო შრომა.

სხვადასხვა დროს კათედრაზე მუშაობდნენ: პროფ. მ. ზანდუ-
 ქელი, დოც. ვ. კოტეტიშვილი, დ. ჩხეიძე (დია ჩიანე-
 ლი), დოც. გ. ჯაკობია, ბ. ჟღენტი, დ. ჩხეიძე, მ. აბრა-
 მიშვილი.

კათედრაზე ამჟამად მუშაობენ დოცენტები: კ. მეძველია (კა-
 თედრის გამგე), ქ. სანიკიძე, გ. სამხარაძე, დ. ბრეგაძე,
 მ. მახათაძე და ო. გიორგაძე; უფრ. მასწ. თ. ნიჟარაძე
 და ლაბორანტი დ. ცინცაძე.

დოც. კ. მეძველია ამთავრებს სადოქტორო დისერტაციას
 „თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციონ-
 ნერი მოღვაწეები“, რომელშიაც ფართოდაა განხილული ქართველი
 და რუსი ხალხების კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობის
 საკითხები.

კათედრის წევრები სისტემატურად ამუშავებენ საკვლევ-სამეც-
 ნიერო თემებს. მათ გამოქვეყნებული აქვთ საყურადღებო შრომე-
 ბი. დოც. კ. მეძველიას შრომებიდან აღსანიშნავია: „დასვების სა-
 კითხისათვის XIX საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში“, „პეტერ-
 ბურგის უნივერსიტეტი 60-იან წლებში და ქართველი სტუდენტე-
 ბი“, „კირილე ლორთქიფანიძე“ და სხვა.

დოც. გ. სამხარაძის შრომებიდან საყურადღებოა: „ლერმონ-
 ტოვი და რუსული პოეტური ფოლკლორი“, „ილია ჭავჭავაძის ესთე-
 ტიკის ფოლკლორული წყაროები“, „ლენინის სახე ქართულ ხალხურ
 პოეზიაში“ და სხვა. მას გამოქვეყნებული აქვს ლექსების რამდენიმე
 კრებული.

დოც. დ. ბრეგაძე მუშაობს რუსი და ქართველი მწერლების
 ლიტერატურული ურთიერთობის საკითხებზე. გამოქვეყნებული
 აქვს შრომები: „ონანა მდიენის ვინაობისათვის“, „დიმიტრი ვასილის-
 ძე სააკაძე“, „ვახტანგ ვახუშტის-ძე ორბელიანი“ და სხვ. იბეჭდება
 მისი წიგნი „ქართველი მწერლები რუსეთში“.

დოც. მ. მახათაძე მუშაობს „ვეფხისტყაოსნის“ პრობლემებზე.
 მან გამოაქვეყნა რიგი საინტერესო გამოკვლევებისა, როგორცაა:
 „პატრიოტული მოტივი „ვეფხისტყაოსანში“, „სამხედრო ხელოვ-
 ნება „ვეფხისტყაოსანში“, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დადგენისა-
 თვის სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით“ და სხვა.

დოც. ქ. სანიკიძე მუშაობს ძველი ქართული ლიტერატურის
 საკითხებზე. გამოქვეყნებული აქვს რიგი შრომებისა, მაგალითად,
 „თელავის სემინარია და დავით რექტორი“, „ახალი მასალები ზესი-
 კის შესახებ“ და სხვა.

ფილოლოგ. მეცნ. კანდიდატ ო. გიორგაძეს გამოქვეყნებული აქვს შრომები: „გრიგოლ ორბელიანი და სალიტერატურო ენის საკითხები“, „ილია ჭავჭავაძის პირველი საპოლემიკო სტატიის მნიშვნელობა“ და სხვ.

კათედრის წევრთა შრომების უმრავლესობა დაბეჭდილია ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომებში.

კათედრასთან ნაყოფიერად მუშაობს ქართული ლიტერატურის კაბინეტი.

ქართული ენის კათედრა ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის დაფუძნებისთანავე ჩამოყალიბდა ისევე, როგორც **ენათმეცნიერების** კათედრა, რომელიც 1933—1937 წლებში დამოუკიდებელი კათედრის სახით არსებობდა და მას პროფ. გ. ახვლედიანი (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსი) განაგებდა. ამავე დროს იგი ხელმძღვანელობდა ახლად დაარსებული ინსტიტუტის სასწავლო-სამეცნიერო დარგს და ეწეოდა ნაყოფიერ სამეცნიერო-პედაგოგიურ მუშაობას.

ქართული ენის კათედრას მისი მუშაობის დასაწყისში, 1933 წლის თებერვლიდან 1933 წლის სექტემბრამდე, პროფ. არნ. ჩიქობავა (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსი) ხელმძღვანელობდა, ხოლო 1933 წლის სექტემბრიდან 1938 წლამდე—პროფ. ვ. თოფურია (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსი). დაარსების დღიდანვე ამ კათედრაზე მუშაობდა გ. როგავა.

1935-36 წლებში კათედრაზე მუშაობდა პროფ. ა. შანიძე (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსი).

1938 წლიდან 1941 წლამდე კათედრის გამგედ ითვლებოდა დოც. ს. ქლენტო (ამჟამად პროფესორი), ხოლო კათედრის დოცენტებად გ. როგავა და კ. გუგუშვილი, ასისტენტად—მ. ალავიძე.

1939 წელს კათედრას შეემატა ლ. კიკვიძე, რომელიც აქ მუშაობდა 1956 წლამდე.

1941 წლიდან კათედრას ხელმძღვანელობს პროფ. გ. როგავა.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში კათედრაზე მუშაობდნენ ამავე ინსტიტუტის კურსდამთავრებული დოც. ა. კიზირია და კ. გიგინეიშვილი.

კათედრაზე ამჟამად მუშაობენ: პროფ. გ. როგავა (კათედრის გამგე), დოცენტები: ქ. ძოწენიძე, პ. ჯაჯანიძე, დ. მაჭავარიანი, მ. ალავიძე, დ. გეწაძე და ლაბორანტი ლ. კვანტალიანი.

ქართული ენის კათედრას აქვს კვლევითი-სამეცნიერო მუშაობის კარგი ტრადიცია. წარსულში, როცა ამ კათედრის მუშაობას ხელმძღვანელობდა პროფ. არნ. ჩიქობავა, შემდეგში, წლების მანძილზე, პროფ. ვ. თოფურია, ის გამოირჩეოდა მთელს ინსტიტუტში თავისი სასწავლო-სამეცნიერო მუშაობით. წარსულში შექმნილი ტრადიციის საფუძველზე მეტად ნაყოფიერ მუშაობას აწარმოებს კათედრა ამჟამადაც.

კათედრის წევრთაგან ერთმა (გ. როგავამ) მოიპოვა ჯერ ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის, შემდეგ დოქტორის ხარისხი, ხოლო ხუთმა — ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხი. გ. როგავას სადოქტორო შრომა „სახელის ფუძის აგებულებისა და გრამატიკული კლას-კატეგორიის საკითხისათვის ადილურ (ჩერქეზულ) ენებში“ (გამოქვეყნდა რუსულ ენაზე 1956 წელს) სახელის ფუძის აგებულების შედარებითი ანალიზის საფუძველზე ადასტურებს ამ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში ისტორიულად გრამატიკული კლას-კატეგორიების მქონეობას და ფუნდამენტალური მნიშვნელობა აქვს ქართველურ ენებთან ადილური ენების გენეტიურ-ისტორიული ურთიერთობის რკვევის საქმეში.

ქ. ძოწენიძის, პ. ჯაჯანიძის, დ. მაკავარიანისა და დ. გეწაძის საკანდიდატო დისერტაციები ქართული ენის ისტორიის სხვადასხვა საკითხის კვლევას ემსახურება, ხოლო მ. ალავიძის საკანდიდატო დისერტაცია დიალექტის ლექსიკური მასალის შესწავლას ემყარება. მ. ალავიძეს გამოქვეყნებული აქვს ცალკე წიგნად „ლენჩხუმური ზეპირსიტყვაობა“.

კათედრის ყოველწლიური სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის გეგმა ითვალისწინებს საკითხებს როგორც ზოგადი ენათმეცნიერებიდან, ასევე ქართული ენის ისტორიიდან, ქართული ენის დიალექტოლოგიიდან, ქართული ენის სწავლების მეთოდოლოგიიდან, ეტიმოლოგიიდან, ქართველური და კავკასიური ენების ფონეტიკა-გრამატიკიდან. ინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო სესიებზე ქართული ენის კათედრის მიერ წარმოდგენილ გამოკვლევათა დიდი ნაწილი დაბეჭდილია.

ამჟამად, როცა ენათმეცნიერების ძირითად ამოცანათა რიცხვში დგას სალიტერატურო ენებისა და დიალექტების ურთიერთმიმართების კვლევა, კათედრამ თავის პირდაპირ მოვალეობად გაიხადა ქართული ენის დასავლური კოლოების შესწავლა. მ. ალავიძის მიერ შესწავლილ იქნა ლენჩხუმური კილო, ახლა იგი ქვემოთაქულის ლექსიკას სწავლობს. ქ. ძოწენიძე სწავლობს ზემოიმერულს, ხო-

ნებ. ქიათურაში ბოლშევიკური ორგანიზაციები არ არსებობდა, ამის გამო მენშევიკების პროპაგანდას ზოგ შერთხვევაში ჰქონდა ერთგვარი გასავალი. ყოველ კრიტიკულ მომენტში მენშევიკები უდიდეს დახმარებას უწევდნენ მრეწველებს. მენშევიკებს რომ ესოდენ დიდი დახმარება არ აღმოეჩინათ მარგანეცის მრეწველებისათვის, მუშათა მღელვარება უფრო ფართო ხასიათს მიიღებდა.

სწორედ მენშევიკების მოქმედების კვალი აჩნდა მუშათა მოთხოვნებს, რომლებიც მათ 26 სექტემბერს წარუდგინეს მრეწველებს.

შეზღუდულ მოთხოვნებში ხელფასის მომატება კონკრეტულად ასე იყო ჩამოყალიბებული:

მალაროებში მნგრევილების ხელფასი უნდა გადიდებულიყო 5 მან. და 25 კაპიკამდე, გადამგორებლების — 5 მან., მსხვრეველების — 4 მან. და 50 კაპ., დამხარისხებლების — 4 მან. და 60 კაპიკამდე.

სარეწაო ქარხნებში დაზგის მუშების ხელფასი უნდა გადიდებულიყო მინიმალური და მაქსიმალური ხელფასის შესაბამისად 20 პროცენტიდან 100 პროცენტამდე.

მეურნეების ქირა უნდა გაზრდილიყო 60 პროცენტით¹. მუშებში პასუხს მათ მიერ წაყენებულ მოთხოვნებზე ელოდებოდნენ 28 სექტემბრისათვის.

ორი დღის განმავლობაში მუშათა დეპუტატების საბჭო, ცენტრალური კომისიების პრეზიდიუმი* და ქიათურის სამთო ინჟინერი ანდრეევი მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ მრეწველებთან, მაგრამ მრეწველები მტკიცე უარზე იდგნენ.

1917 წლის 4 ოქტომბერს ქიათურის მალაროების მუშებმა მუშაობა შეწყვიტეს და გაფიცვა გამოაცხადეს. გაფიცულებმა მოხსნეს მალაროების, ქარხნების, მალაზიების ყარაულები. მალაროებში მუშაობის შეწყვეტას თან მოჰყვა მტვირთავი მუშების გაფიცვა ვაგონების დატვირთვა შეწყდა.

რადგან საქმე ადგილზე ვერ მოგვარდა და კონფლიქტი გაფიცვაში გადაიზარდა, ქიათურის სამთო ინჟინერმა ანდრეევმა შექმნილი მდგომარეობის შესახებ თბილისს აცნობა და მოითხოვა უმაღლეს ხელისუფალთა ჩარევა.

¹ საქ. სსრ, ოქტომბრის რევოლუციის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფ. 1171/723 C, საქ. 566, ფურც. 13.

* ცენტრალური კომისიების პრეზიდიუმი იგივე საქარხნო კომისიების ცენტრალური კომიტეტია. წყაროებში ხან ერთი სახელწოდებაა მოხსენებული ხან მეორე.

განსაკუთრებულმა სამმართველომ ანდრეევს დაავალა კონფლიქტის მოსაგვარებლად მოეწვია მრეწველთა თათბირი და ადგილზე გადაეწვევითა ყველა საკითხი, მაგრამ მრეწველებმა უარი განაცხადეს თათბირზე. ისინი განგებ აკიანურებდნენ საქმეს¹.

7 ოქტომბერს გაფიცვის ფარგლები კიდევ უფრო გაფართოვდა და გაფიცვამ საყოველთაო ხასიათი მიიღო.

მთავრობის ორგანოები ცდილობდნენ ადგილზე მოეგვარებინათ საქმე. რადგანაც თბილისში საქმის წარმოება ვაახშიანებდა გაფიცვის ამბავს და გამოიწვევდა საერთო მღელვარებას მთელ საქართველოში, ამიტომ მთავრობის ორგანოებმა კატეგორიული წინადადება მისცეს ჭიათურის სამთო ინჟინერს, ეწარმოებინა მოლაპარაკება მრეწველებთან.

ჭიათურის სამთო ინჟინერი ანდრეევი დაუკავშირდა ცალკე მრეწველებს და დაიწყო მოლაპარაკება. 26 მრეწველი დათმობაზე წავიდა და დააკმაყოფილა მუშების ეკონომიური მოთხოვნა. მუშებისა და მრეწველების შეთანხმების შედეგად გაფიცვა შეწყდა. ოქტომბერს მუშები შეუდგნენ მუშაობას.

1917 წლის 8 ოქტომბრის შეთანხმების თანახმად, მრეწველებმა დაუთმეს მუშებს და მუშათა გაფიცვა გამარჯვებით დამთავრდა.

ჭიათურის მუშების ოქტომბრის გაფიცვა თავისი ხასიათით ეკონომიური გაფიცვა იყო, მაგრამ, ამის მიუხედავად, მისი მნიშვნელობა ეკონომიური გაფიცვის ფარგლებს სცილდება. იგი დაიწყო სწორედ იმ დროს, როდესაც რუსეთის პროლეტარიატი გადამწყვეტი შეტვისათვის ემზადებოდა.

ოქტომბრის გაფიცვამ ცხადყო, რომ პროლეტარიატს არ შეუძლია გულგრილად უყუროს მთავრობის საქმიანობას და შეეგუოს მდგომარეობას. მენშევიკების ცდების მიუხედავად, ჭიათურის მუშები ბრძოლას განაგრძობენ და წინ მიაქვთ საბრძოლო დროშა.

ჭიათურის მუშების 1917 წლის მაისისა და ოქტომბრის გაფიცვები საქართველოს მუშათა მოძრაობის უმნიშვნელოვანესი მომენტია. ჭიათურის მუშებმა პირველმა აღმართეს ბრძოლის დროშა თებერვლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის შემდეგ. ჭიათურის მუშების საგაფიცვო მოძრაობამ 1917 წელს გააქარწყლა

¹ საქ. სსრ, ოქტომბრის რევოლუციის ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფ. 1471/723 C, საქ. 566, ფურც. 11-12.

ზენშევიკების „კლასთა შერიგების“ იდეა და ცხადყო, რომ ეს იდეა მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს.

თავისი ხასიათით ქიათურის მუშების 1917 წლის მაისისა და ოქტომბრის გაფიცვები ეკონომიური იყო, მაგრამ მათი მნიშვნელობა მეტად დიდია. ქიათურის მუშები თანდათან მალღებოდნენ ამ ბრძოლაში პოლიტიკური ბრძოლის შეგნებამდე.

1917 წლის ოქტომბრის გაფიცვის დამთავრების შემდეგ ქიათურის მუშებს ბრძოლა არ შეუწყვეტიათ. მათ თავიანთი გამოსვლები დაუკავშირეს საქართველოს მშრომელთა ბრძოლას საბჭოთა ხელისუფლებისათვის და ერთგვარი წვლილი შეიტანეს საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების საქმეში.

И. И. КУБЛАШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РУССКО-ГЕРМАНСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ В ТУРЦИИ

(Часть общего вопроса)

Накануне первой мировой империалистической войны германские империалисты действовали на Ближнем Востоке под ширмой защиты интересов Турции. Это было своеобразным маневром германской дипломатии, ибо в борьбе со странами тройственного согласия, за преимущественное влияние на Ближнем Востоке, экономическое и военное усиление Турции вполне соответствовало интересам Германии.

Помимо этого, германские государственные деятели рассматривали Турцию, как оплот в борьбе против возможной федерации славянских государств и как своего потенциально-го союзника в случае военного столкновения с Россией, Англией и Францией. В свете всех этих соображений тесное сближение с Турцией уже давно входило в программу германской внешней политики.

В первом десятилетии XX века обстоятельства сложились особенно благоприятно для достижения намеченной германскими дипломатами цели. Противодействие, оказываемое в течение многих лет Россией и Англией в вопросе о постройке Багдадской железной дороги, которая, по пропагандистским утверждениям немцев, должна была содействовать экономическому и культурному расцвету Турции, отказ Франции от размещения турецкого займа и реализация его лишь при помощи Берлина, восстания в Аравии и Албании, по утверждениям немцев, вызванные будто бы интригами Англии и России с целью ослабления Турции — все эти моменты были использованы германской дипломатией для тесного сближе-

ния с Турцией и разжигания у нее неприязни по отношению к России и Англии.

Германия действительно содействовала подъему экономической жизни и усилению военной мощи Турции. Однако, при осуществлении каких-либо экономических или военных мероприятий на Балканском полуострове немцы, понятно, отнюдь не думали о судьбе туземного населения, как об этом шумно писали пангерманские писаки,¹ а исходили прежде всего из собственных экспансионистских интересов.

Вот почему германское правительство особенно опасалось ослабления Турции. Между тем процесс разложения Оттоманской империи все чувствительнее сказывался бы на позициях Германии в Турции. Германия прекрасно сознавала, что в Турции может найти широкое применение немецкая предприимчивость. Со времени получения немцами концессии на строительство Багдадской железной дороги Германия особенно настойчиво осуществляла политику своего упрочения в Турции.

Между тем внутреннее разложение Турции, несомненно, привело бы к неизбежному разделу всей Оттоманской империи. Эта перспектива не сулила Германии ничего хорошего и была для нее наиболее опасна. В случае преждевременного раздела Оттоманской империи германские коммуникационные пути, связывавшие новые германские владения с метрополией, оказались бы проходящими по суше через славянские государства Балканского полуострова, а морем — через Гибралтар и Средиземное море, т. е. находились бы под ударами английского и французского флотов.

Кроме того, раздел Турции привел бы к тому, что часть территории последней была бы захвачена, и в результате отдаленные германские владения в Турции оказались бы в нежелательном непосредственном соседстве с великой славянской державой.

¹ Как напр., К. Helfferich, *Die deutsche Türkeipolitik*, Berlin, 1921; Н. Holborn, *Deutschland und die Türkei 1878—1890* Berlin, 1926; М. Lenz, *Deutschland im Kreis der Grossmächte 1871—1914*, Berlin, 1925; О. Tanenberg, *Gross-Deutschland, die Arbeit des XX Jahrhunderts*, Leipzig, 1911, и др.

Но, чтобы избежать раздела, надо было возродить Турцию на новых основах, всячески ее укрепить. По мнению германских империалистов, эту цель самостоятельно Турция не могла бы осуществить. Поэтому надо стремиться к возрождению ее под руководством «просвещенных немцев»¹. Чтобы осуществить эту заманчивую задачу, необходимо было, прежде всего, обезопасить Турцию со стороны ее северного соседа — России. В этом вопросе Германия не должна останавливаться перед затратами ни энергии, ни средств, ни времени². Ввиду того, что Германия рассматривала Турцию как своего естественного союзника в случае войны с Россией и Англией, она пыталась предпринять еще и другие меры. К ним относились, помимо сооружения Багдадской железной дороги, проекты строительства других железнодорожных линий, планы развития шоссейной сети, инженерной подготовки театра войны с Россией и Англией и т. д. Наряду с этим Германия стремилась создать для себя в Турции более благоприятную политическую обстановку в случае разрыва с Россией. В этом направлении Германия проводила усердную подготовку.

Известно, что в 1906 г. по специальному указанию германского правительства в Лейпциге был образован т. н. «Германский комитет Передней Азии» („Deutschen Vorderasienkomitee“). Председателем этого Комитета был назначен известный востоковед и в то же время оголтелый империалист Гуго Гроте. Ставя будто бы перед собой цель содействия хозяйственному и культурному возрождению стран Передней Азии, Комитет посылал в Турцию немецких ученых, инженеров, врачей, агрономов, педагогов и др. со специальными поручениями. Немецкие специалисты производили всестороннее изучение стран и народов Передней Азии, исследовали различные стороны хозяйственной и культурной жизни страны и публиковали материалы этих исследований в германских периодических изданиях. После тщательного изуче-

¹ Н. О n c k e n, *das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges*, Bd. II, стр. 246, Leipzig, 1923.

² Там же, стр. 252.

ния местных условий в этом районе «Германский комитет Передней Азии» в 1915 г. выпустил сборник статей, посвященный результатам исследований различных рас и народностей Османской империи.¹

Сборник этот носил не только научный, но и серьезный политический характер. Авторы отдельных статей, помещенных в этом сборнике, всячески пропагандировали мысль о преимуществе германской культуры и вообще германского порядка над другими странами Европы. Эта пропаганда была рассчитана на упрочение германского влияния в странах Ближнего Востока.²

Для ведения успешной борьбы с Россией и вытеснения ее из пределов Османской империи германское правительство стремилось уничтожить русское влияние в турецкой Армении и Курдистане.³ Как известно, турецкая Армения и Курдистан слишком далеко отстояли от сфер политического и экономического влияния Германии в Азиатской Турции. Поэтому в намерения Германии, в данном случае, не входила защита своих интересов на территории этих двух сравнительно отсталых турецких провинций. Германия руководствовалась лишь стремлением противодействовать возможному росту русского влияния в пограничных с Закавказьем районах. Для этой цели немцами использовались самые наглые средства и формы пропаганды.

Точку зрения немецких империалистов-востоковедов на армянский вопрос достаточно красноречиво изложил проф.

¹ Сборник выпущен под названием *Länder und Völker der Türkei; Schriftensammlung des Deutschen Vorderasienkomitees, Hrsg. von Hugo Grothe, Leipzig, 1915.*

² В этом отношении наиболее характерными являются статьи: *W. Blankenburg, Die Zukunftsarbeit der deutschen Schule in der Türkei; B. Hennig, Die deutschen Bahnbauten in der Türkei, ihr politischer, militärischer und wirtschaftlicher Wert*, и др.

³ В нашу задачу не входит всестороннее освещение армянской проблемы. Мы ограничимся лишь определением той роли, которую играл армянский вопрос в русско-германских отношениях в рассматриваемый нами период.

П. Рорбах¹ в своем сообщении, сделанном в Немецко-Азиатском Обществе (*Deutsch-Asiatische Gesellschaft*).²

Останавливаясь в своем докладе на общих задачах Германии в Азиатской Турции в связи с сооружением Багдадской железной дороги Рорбах высказался в том смысле, что Германии, далеко отстоящей от границ Оттоманской империи, трудно было бы добиться овладения какой-либо ее частью. Поэтому германская политика, прежде всего, должна быть направлена к тому, чтобы Турция оставалась независимым государством, чтобы противодействовать любым посягновениям других держав к расчленению турецкой империи и к присоединению к себе ее части. «Только при сохранении неприкосновенности Турции, — по заявлению Рорбаха, — Германия может найти там обширное поле для своей экономической предприимчивости и колонизации».³

Особую угрозу для неприкосновенности Турции Рорбах видел со стороны России, стремившейся захватить Армению. Последняя имела огромное значение для Турции как естественная и неприступная крепость, поскольку она, с одной стороны, граничила с Россией, а с другой — господствовала над всеми мировыми путями, шедшими через Малую Азию и соединявшими богатейшие страны и моря Азии с Европой. Поэтому «потеря турками этой естественной крепости, — указывал Рорбах, — угрожает самому политическому существо-

¹ Рорбах Пауль, по происхождению остзейский немец. Перейдя в германское подданство, он, посвятив свою деятельность изучению Ближнего Востока, совершил несколько больших путешествий в Малую Азию, Палестину, Сирию, Армению, Кавказ и другие среднеазиатские владения. В его сочинениях постоянно проглядывают враждебные нотки по отношению к России.

² Немецко-Азиатское Общество (*Deutsch-Asiatische Gesellschaft*), образованное в 1902 г., ставило своей целью укрепление и упрочение немецких интересов в Азии. Председателем Общества являлся известный участник реорганизации турецкой армии фельдмаршал фон дер Гольц.

³ P. Rohrbach, *Der deutsche Gedanke in der Welt*, Düsseldorf—Leipzig, 1912, стр. 66.

ванию Оттоманской империи. С этой точки зрения, для современной Турции даже обладание проливами не должно привлекать к себе такое внимание, как прочное удержание за собой Армении».¹

Большую опасность для Турции Рорбах видел еще и во внутренних беспорядках в Армении. Они угрожали, с одной стороны перекинуться и на другие части турецкой империи, а с другой, помимо трудностей борьбы с ними, грозили привести к неминуемому вмешательству со стороны России.²

Указывая на нежелательность массового народного восстания в Армении, Рорбах в то же время считал полное усмирение Армении не только трудным, но даже и едва ли полезным делом для турецкого правительства.

Турецкие поработители сознательно разжигали рознь между населяющими турецкую Армению двумя народностями — курдами и армянами, натравливали их друг на друга, провоцируя массовое истребление армян. Отсутствие закона и порядка в стране порождало произвол со стороны более сильного. В данном случае курды являлись более сильной стороной, и поэтому они безнаказанно грабили, насиловали и убивали армянское население.

Существование в одной из самых важных провинций Турции христианского населения доведенного до отчаяния и готового для спасения своей жизни принять русское подданство, явно было не в интересах турецкого правительства. Поэтому оно поддерживало такой порядок вещей, который вел к постепенному уничтожению армян в турецкой империи. Турция ставила перед собой задачу если не полного уничтожения, то, во всяком случае, значительного уменьшения армянского населения. Массовое убийство армян то турками, то курдами в особенности с конца XIX века, носило систематический характер.

Германские интересы в армянском вопросе полностью совпадали с турецкими. Это объяснялось тем, что, во-пер-

¹ P. Rohrbach, *Op. cit.* стр. 66.

² Там же, стр. 70.

вых, для Германии важно было упрочение турецкого владычества в турецкой Армении; во-вторых, тяжелое положение армян в этой провинции вынуждало их эмигрировать в Мессопотамию, где они являлись весьма желательными для немецкой предприимчивости элементами, так как этот район служил естественным объектом для широкой колонизации и переселения в нее избытка германского населения;¹ в-третьих, истребление турецких армян значительно ослабляло русское влияние на Ближнем Востоке. Поэтому вполне естественно, что осуществление каких-либо коренных реформ в Армении, которые могли бы привести к улучшению положения армянского населения, как этого требовала Россия, было не в интересах Германии.

Россия стремилась, как об этом выше упоминалось, путем сооружения железнодорожных линий на территории Малой Азии упрочить свое влияние в турецкой Армении. Это особенно страшило германских империалистов. «Россия тогда господствовала бы, — писал Рорбах, — над всей Передней Азией от Персидского залива до Средиземного моря... Нельзя представить себе никакой позиции, более грозной по отношению ко всей западной Азии, чем объединение Армении, Закавказья и Северной Персии в руках России. Поэтому, если нужно сохранить Турцию, то и Армения должна остаться турецкой, а так как необходимо поддерживать Турцию, пока это только возможно, то мы не можем допустить, чтобы Армения перешла в руки России».²

Исходя из приведенных выше соображений, германские империалисты поддерживали турецкую политику, направленную на уничтожение армянского населения. Об этих явно преступных действиях немецких колонизаторов открыто говорится и в докладе П. Рорбаха на заседании «Немецко-Азиатского Общества» 29 ноября 1913 г., в котором подчеркивалось, что «уничтожение армян есть один из способов к

¹ См. ЦГВИА, ф. 2000, опись 1, д. 973, л. 110.

² П. Рорбах, Война и германская политика, Перев. с немецкого, М., 1915, стр. 63—64.

водворению спокойствия в крае и более прочного обеспечения его за Турцией». Заявление Рорбаха вызвало единодушное одобрение присутствовавших на заседании германских империалистов.¹

Политика настойчивого искоренения армян в прилежащих к границам Закавказья областях Армении с конца XIX и начала XX века проводилась турецким правительством с наибольшей последовательностью.

С целью замены в этих районах ненадежного христианского населения Армении преданными Оттоманскому правительству мусульманскими элементами Турция в течение нескольких десятков лет, со времени заключения Берлинского трактата, осуществляла единую жестокую систему. В основе ее заключались следующие меры:

а) лишение всего армянского народа покровительства и защиты со стороны администрации и суда;

б) доведение армян до такого экономического положения, которое вынуждало бы их оставлять свою родину;

в) лишение крестьян земли путем насильственных захватов, поощряемых администрацией и судом;

г) периодические массовые избиения армян со всеми вытекающими отсюда последствиями: голодом, эпидемическими болезнями, ужасающей смертностью и массовым эмигрированием в другие страны;

д) переселение мусульман на армянские земли, и другие.

При осуществлении всех этих мероприятий население Армении часто восставало против турецких поработителей. Это, в свою очередь, служило для турок новым поводом для организации зверских избиений армянских жителей, при которых не щадили ни женщин, ни детей, ни стариков. По пря-

¹ Председатель Общества фельдмаршал фон дер Гольц в своем выступлении полностью солидаризировался с точкой зрения докладчика на интересы Германии в Турции и, в частности по вопросу об уничтожении армянского населения. Он поблагодарил его за правильное освещение весьма важных и интересных в то время определенных круги немецкого общества вопросов. См. ЦГВИА, ф. 2000, опись 1, д. 973, л. 112.

тому указанию германского правительства султан Абдул-Гамид II принялся за массовое истребление армян в небывалых до того масштабах, используя при этом курдов.

Самые ужасные избиения армянского населения произошли в 1894—1896 г.г., во время которых было разрушено 800 армянских деревень, убито 50 тыс. армян, нанесены тяжелые увечья до 100 тыс. человек. Без крова осталось 300 тыс. армян и 40 тысяч армян было насильственно обращено в магометанство.¹

Выполняя требования германских империалистов и действуя по принципу — «Армения без армян», турецкие ассимиляторы и в последующие годы продолжали методически вытеснять и истреблять армян. Путем насильственной высылки в Месопотамию, поджогов деревень, зверских погромов, лишь за несколько десятилетий армянское население турецкой Армении было доведено до минимальных размеров. Так, например, если в 1884 г. количество армянского населения на турецкой территории достигало 2.600.000 чел., то к 1927 г., по официальным данным, оно составляло лишь 57.599 чел.² Уцелевшие от безжалостной резни армяне эмигрировали в различные страны. До начала первой мировой войны количество беженцев армян в России составляло около 50 тыс., в Болгарии, Румынии и Египте — 30 тыс., в Америке — 25 тыс. и т. д.³

Таким образом, выступая с обширными экспансионистскими планами на Ближнем Востоке, руководители германской политики придавали исключительное значение для себя и для турок упрочению султанской власти в пограничных с

¹ См. Д. С. Завриев, К новейшей истории северно-восточных вилаетов Турции, Тбилиси, 1947, стр. 152.

² См. «Истатистик ныйлыгы», 1942—1943, XIV, стр. 47, Анкара, 1944 г; Обращение верховного патриарха, католикоса всех армян Геворка VI к главам трех Великих Держав: Газета «Коммунист» (Ереван), 2. XII. 1945, № 259; ср. Д. С. Завриев, цит. произв., стр. 156—157.

³ См. ЦГВИА, ф. 2000, опись 1, д. 618, л. 116.

Россией областях Армении и в Курдистане. Несмотря на то, что немцы сравнительно поздно обратили внимание на северо-восточный район Азиатской Турции, они успели все же достигнуть здесь значительных результатов.

Учитывая огромное влияние на население Турции иностранных просветительных учреждений, германские империалисты срочно приступили к созданию собственных опорных пунктов в Харпите, Муше и Малате. Они организовывали здесь немецкие школы, больницы, клубы и т. д.

Немцы задались также целью проникнуть дальше на Восток. С этой целью германские консулы в Трапезунде и Моссуле предприняли ряд поездок по Эрзерумскому, Битлисскому, Ванскому и Диарбекирскому вилайетам для изучения граничавшего с Закавказьем района Азиатской Турции. Вслед за тем было открыто новое германское консульство в Эрзеруме, хотя там до последней поры не было ни одного германского подданого и вообще отсутствовали какие бы то ни было германские коммерческие интересы. И поскольку Германия решила во что бы то ни стало создать и здесь свои опорные пункты то вслед за организацией консульства не замедлили сразу же появиться немецкие купцы, промышленники, миссионеры, техники, педагоги и пр.¹

По отношению к оставшемуся в Турции армянскому населению немцы стремились вести политику их примирения с младотурками и отторжения от России. В этом отношении большую агитационную и пропагандистскую работу проводили на местах германские консулы, военные и гражданские агенты и другие политические и дипломатические представители Германии.²

¹ ЦГВИА, ф. 2000, опись 1, д. 269, л. 28.

² Так, напр., германский вице-консул в Моссуле Гольштейн во время своего трехмесячного пребывания в г. Ване летом 1913 г. вошел в деятельные сношения с армянами и, прикидываясь лисой, пропагандировал среди них мысль о том, что армянам, дескать, не следует ожидать от России улучшения своего положения. Полезнее для этого постараться завязать доверчивые и сердечные отношения с младотурка-

Следовательно, перед первой мировой войной Германия быстрыми и решительными мерами осуществляла в соседних с Закавказьем районах Азиатской Турции враждебную России политику.

Россия, конечно, не могла оставаться безучастной перед лицом систематической и неуклонной враждебной политики со стороны Германии. Россия, также защищая свои колониальные интересы на Ближнем Востоке, немедленно приступила к принятию соответствующих контрмер против германских выпадов. К таким мерам, разработанным русским правительством, прежде всего относятся следующие: а) попытки осуществления реформ в управлении турецкой Армении в пределах, отвечавших ее общим политическим задачам; б) открытие новых консульств в важнейших городах Азиатской Турции; в) возложение на эти консульства обязанности совершать по примеру других иностранных консулов ежегодные поездки по своему району с целью изучения страны и поддержания связи с элементами населения, враждебно настроенными по отношению к Турции; г) создание возможно более широкой сети русских школ¹ и больниц в противовес иностранным школам и больницам; д) принятие ряда серьезных и решительных мер для завоевания местного рынка, так как, несмотря на непосредственную близость России, торговля ее в северо-восточной части Азиатской Турции имела сравнительно ничтожные размеры; е) принятие мер для

ми, которые искренне стремятся к равноправию всех поданных Османской империи.

Не менее решительно и открыто агитировал против России и другой германский консул в Эрзеруме Андерс. При посещении 28 сентября 1913 г., вместе с полковником турецкого генерального штаба Али Риза беем, казарм 21 кавалерийского полка он дошел даже до того, что обратился к солдатам с речью, в которой, между прочим, заявил: «Главные враги турок, жаждущие гибели Турции — русские». См. ЦГВИА, ф. 2000, опись 1, д. 769, л. 112.

¹ По сведению В. Бланкенберга перед войной 1914—18 г.г. в Турции существовали 600 французских, 500 американских и английских, 200 италийских, 60 русских и 25 немецких школ. См. *W. Blankenberg, Die Zukunftsarbeit der Länder und Völker der Türkei, Schriften—Sammlung des deutschen Vorderasienkomitees, Hrsg. H. Grothe Leipzig, 1915, стр. 15.*

установления непосредственной и постоянной связи с наиболее влиятельными главарями курдских аширетов в целях поддержания среди них сепаратистских стремлений по отношению к Турции и т. п.

Правда, подавляющее большинство этих мероприятий не было осуществлено, но тем не менее борьба русского царизма против германской экспансионистской политики, за утверждение собственного влияния на Ближнем Востоке, принимала все более острый характер.

კ. მ ე ძ ე ლ ი ა

კირილე ლორთქიფანიის მსთეტიკური ზენეღულებანი

ბელისკისა და ჩერნიშევსკის მატერიალისტური ფილოსოფია რუსეთში მატერიალისტური ესთეტიკის განვითარების საფუძველს წარმოადგენდა.

მანამდე გაბატონებული „წმინდა ხელოვნების“ თეორია თუ უშინაარსო და ცხოვრებისაგან მოწყვეტილ ხელოვნებას აიღეალებდა, მატერიალისტურმა ესთეტიკამ ხელოვნების უტილიტარული პრინციპი წამოაყენა, ადამიანის სულიერი სამყარო რეალურ ცხოვრებას დაუკავშირა და მწერლობა ხალხის სამსახურში ჩააყენა. მატერიალისტურმა ფილოსოფიამ ხელოვნებას ცხოვრების მოვლენებში ჩარევის უფლებები მიანიჭა და თავისი მოქმედებითა და შინაარსით ისეთივე ფართო და უნივერსალური გახადა, როგორც პოზიტიური მეცნიერება.

ცხოვრების შეცნობით გამდიდრებული ხელოვნება ისევე იბრძვის სამყაროს შემეცნებისა და გარდაქმნისათვის, როგორც მეცნიერება. თუმცა ისინი სხვადასხვა საშუალებით ახორციელებენ ამ მიზანდასახულებას.

ხელოვნება სახეებით აზროვნებს. მეცნიერება—ცნებებითა და ლოგიკური მსჯელობებით. იდეალისტური ფილოსოფია იდეალისტურ ესთეტიკას ასაზრდოებს თავისი ყალბი თეორიებით, ხოლო მატერიალისტური ფილოსოფია მატერიალისტურ ესთეტიკას აძლევს ცხოველმყოფელ ძალას.

ამრიგად, ესთეტიკა ფილოსოფიური აზროვნების ერთი დარგია და ხელოვნების, მშენიერების სპეციფიკურ პრობლემებს იკვლივს.

ყველაზე დიდი მატერიალისტ-ესთეტიკოსები რუსეთში იყვნენ ბელისკი და ჩერნიშევსკი, რომლებმაც ჰეგელის იდეალისტურ ესთეტიკურ კატეგორიებს ფეიერბახის მატერიალიზმი დაუპირისპირეს და ამით მატერიალისტური ესთეტიკის მძლავრი მიმართულება შექმნეს.

თერგდალეულებმა ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის ესთეტიკის მაღალი პრინციპები შეითვისეს და საერთო რევოლუციურ მსოფლმხედველობასთან ერთად ესეც დანერგეს ქართულ ნიადაგზე.

ილია ჭავჭავაძემ ჯერ კიდევ „ცისკრის“ ფურცლებიდან დაიწყო ბრძოლა უტილიტარული ხელოვნებისათვის და ხალხისათვის სამსახური ახალგაზრდობას სამოქმედო პროგრამად დაუსახა. მან, პირველმა, მკაცრად გაილაშქრა საქართველოში „წმინდა ხელოვნების“ თეორიის წინააღმდეგ და საფუძველი ჩაუყარა მატერიალისტური ესთეტიკისა და კრიტიკული რეალიზმის იდეებს.

„ხელოვნება არის განხორციელება სახეში იდეისა, აზრისაო.“ — წერდა ი. ჭავჭავაძე და ამით სასიკვდილო განაჩენი გამოჰქონდა „წმინდა ხელოვნების“ თეორიის დამცველთა წინააღმდეგ.

თერგდალეულებმა „ცისკარში“ დაწყებული იდეური ბრძოლა კიდევ უფრო პრინციპულ სიმაღლემდე აიყვანეს „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე.

„საქართველოს მოამბის“ გამოსვლამ უდიდესი როლი შეასრულა ჩვენი ხალხის სულიერი კულტურის ამადლების საქმეში. ახალმა ჟურნალმა გზა გაუყავდა მატერიალისტურ მსოფლმხედველობას და ახლებურად გაარკვია მეცნიერებისა და ხელოვნების პრობლემატური საკითხები.

თერგდალეულების მკაცრი გალაშქრება რევანზ ერისთავის კონსილოვის „მეშლილის“ თარგმნისა და „ცისკრის“ უფიცი თეორეტიკოსების წინააღმდეგ ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენდა.

„დაე... ზოგიერთმა უნაყოფო პოეტმა ხელოვნების სახელითა უკუარიდოს პირი თავისი ხალხის ცხოვრებას, — წერს ილია, — მეშვიდე ცას შეაჩეროს გაბეცებული თვალები და ბულბულავით უაზრო შტვენა დაიწყოს და აღარ გაათაოს. ჩვენ მათთან საერთო გზა არა ვგაქვს... ჩვენ მეცნიერებასა და ხელოვნებას მოვსთხოვთ არსებითსა პურსა ცხოვრებაში გამომცხვარსა და მშვიერთათვის მოსახმარსა და გამოსადეგსა“¹.

ილია ჭავჭავაძემ ხელოვნებასა და მეცნიერებას კონკრეტული ამოცანები დაუსახა, მას მშრომელი ხალხის სამსახური დაავალა, ცხოვრების გარდაქმნის საშუალებად და უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლის იარაღად გამოიყენა.

¹ ი. ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, III, 1953, გვ. 68.

ილიას გაგებით, მწერალი ვალდებულია „ჩაეიდეს ცხოვრების მდინარის ძირშია. იქ მონახოს შიგ-მდებარე აზრი თავისი ცხოველი სურათებისათვის. იქ, ცხოვრების ძირში, ის იპოვის ბევრ მარგალიტსა და უფრო ბევრ ლექსა და ლაფსა, არც ერთის გამოხატვა არ უნდა ეშინოდეს ყურნალსა“¹.

ილია ჭავჭავაძის ეს საბრძოლო მოწოდება ჭეჭა-ჭუხილის სიმძლავრით გაისმა მაშინდელი ჩვენი ცხოვრების ჩამოლაშქვულ ჰორიზონტზე. ამან გამოაღვიძა „წუმპეში“ ჩაფლული და ბურანში მთელემარე უმოქმედო ქართველი ინტელიგენცია, რომლისთვისაც ხანგრძლივ სიბნელეში ყოფნას გონებრივი თვალთახედვის არე შეევიწროებინა და ახალი ცხოვრების მოკამკაში სინათლისათვის თვალის გასწორება საძნელო გაეხადა.

ძველი თაობისათვის მოულოდნელი იყო ანაზღვეულად ატეხილი საბრძოლო ყივიანა და, თუ პირველად მათ საქმის ვითარებაში გარკვევა გაუძნელდათ, მალე თავდაცვის იარაღი მოიმარჯვეს და ორი სხვადასხვა მსოფლმხედველობის ინტელიგენციის ჯგუფები სამკვდრო-სასიცოცხლოდ შეეჯახნენ ერთმანეთს.

ამ გადამწყვეტ ბრძოლაში ილია ჭავჭავაძეს მხარში ამოუდგნენ ახალი იდეებით შეიარაღებული პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტები. ეს თაობა ილიას დროშის ქვეშ დაირაზმა და ახალი შებრძოლი იდეოლოგიის დანერგვის საქმეში, ილიას წინამძღოლობით, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა.

თერგდალეულთა წრის ერთი აქტიური წევრი იყო სამოციანი წლების თვალსაჩინო მწერალი და თავისებური საზოგადო მოღვაწე კირილე ბეჟანის-ძე ლორთქიფანიძე².

კ. ლორთქიფანიძე თერგდალეულთა შორის ყველაზე რადიკალი მოაზროვნეა. მან ათი წელი დაყო ბობოქარ ქალაქში—პეტერბურგში და ღრმად შეისრუტა რუსეთის მებრძოლი იდეები. იგი ჯერ კიდევ

1 ი. ჭავჭავაძე, „საქართველოს მოამბეზედ“, გვ. 69.

2 კ. ლორთქიფანიძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ იხ. კ. მჭედელი ილიას შრომები: კირილე ლორთქიფანიძე (ბიოგრაფიული ნარკვევი): ქუთაისის სახ. პედინსტიტუტის შრომები, VIII, 1948; სამოციანი წლების რევოლუციონერი მწერლები და კ. ლორთქიფანიძე, იქვე, XI, 1953; პეტერბურგის უნივერსიტეტი სამოციან წლებში და ქართველი სტუდენტები, იქვე, XIII, 1955; აკაკი წერეთელი და კ. ლორთქიფანიძე: ვახ. „ლიტ. საქართველო“, თებერვალი, 1940; საქართველოს მოამბე და ზანგების საკითხი: ვახ. „ლიტ. ხელოვნება“, № 34, 1951; ილია ჭავჭავაძე და კ. ლორთქიფანიძე: კრებული „რიონი“, 1957.

პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი იყო, როდესაც, ახალი იდეებით შეიარაღებულმა, გადაწყვიტა, გვერდში ამოდგომოდა ბრძოლის ველზე მარტოდ გაჭრილ ი. ჭავჭავაძეს.

კ. ლორთქიფანიძე, სხვა თერგდალეულებთან ერთად, მკაცრად შეეებროლა „ცისკრის“ დრომოკმული იდეების წარმომადგენლებს. მართალია, მისი პირველი სტატია — „წიგნი მიწერილი რედაქტორთან“ ეფთვიმე წერეთლისა“ — ზემო იმერლის გორისელი ე. წერეთლის წინააღმდეგ იყო მიმართული, მაგრამ მან მთელი ძველი თაობისა და მათი ორგანოს „ცისკრის“ იდეური სიყალბე და უსუსურობა გამოამჟღავნა.

* * *

„ცისკარი“ არსებითად ძველი თაობის ორგანოს წარმომადგენდა. იგი ფაქტიურად ანტონ პირველისა და მისი სქოლასტიკური აზროვნების მიმდევართა ინტერესებს იცავდა და მათ უხეირო ნაწერებს აქვეყნებდა. განსაკუთრებით სუსტი იყო „ცისკარში“ თეორიული ხასიათის სტატიები და ეს უხამსი ავტორები ჰყავდა კ. ლორთქიფანიძეს მხედველობაში, როდესაც წერდა:

„ჩვენი „ცისკარი“, როგორც მოგეხსენებათ, შეიქნა ფოჩტის მაგვარი. ვისაც კი სადმე წიგნის გაგზავნა მოესურვება, „ცისკრის“ რედაქტორს თხოვს თვითონ (სტატიაში) „თქვენი მუხლის პირიმი, ეს წიგნი (ხანდხან უსტარასაც უწოდებენ) თქვენს ეურნალში დაბეჭდეთ. თუმცა ბევრი არ არის შიგ რამე, მაგრამ ამ ჩემი სიტყვით მინდა ქართულს ენას შევეწიო (სასაცილოა). უფ. კირეელიძე, უქვეშევრდომილესი თხოვნის ერთგული აღმასრულებელი, იმ წიგნს ჩვენს „ცისკარს“ აკისრებს. საცოდავს ეურნალს კისერი მოეხება ნამეტანი სიმბიმის ზიდეით“¹.

„ცისკრის“ რედაქციას კ. ლორთქიფანიძე იმასაც უსაყვედურებს, რომ ეურნალს გარკვეული მიმართულება არ გააჩნია.

„ყველამ ვიცით, — წერს იგი, — რომ ეურნალს უნდა ჰქონდეს ერთი მიმართულება, ან კარგი, ან ცუდი“².

კ. ლორთქიფანიძის აზრით, „ცისკრის“ უბრინციპობით აიხსნება ისიც, რომ ეურნალის ფურცლებზე ყოველგვარი ხასიათის მასალა

¹ „ცისკარი“, 1862, № 4. იხ. აგრეთვე დოც. ს. ხუციშვილის შედგენილი ჭრესტიანოთა „ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის“.

² ორიოდე სიტყვა „ცისკარზედ“ და ახალის ეურნალის სარგებლობაზედ: „ცისკარი“, 1862, № 9.

იბეჭდება. რედაქცია ყურადღებას არ აქცევს არა მარტო ნაწარმოების უხარისხობას, არამედ იდეურ მიმართულებასაც კი. იბეჭდება თვით მოწინააღმდეგეთა სტატიებიც.

„ჟურნალი არასოდეს არ ბეჭდავს თავის ფურცლებზედ მოპირდაპირე სტატიებს (საკუთარი სტატიების კრიტიკას) და ისეთს, რომელიც არ ეთანხმება მისს მიმართულებას. „ცისკარს“ არ ჰქონია ერთი მიმართულება და არც კარგი ყოფილა ყოველი მისგან გავერცელებული აზრები ცოტას გარდა, რომელიც თითქმის არ ჩანდა, როგორც ბევრჯერ ვსთქვი, სხვა სიცუდესთან“¹.

მოპირდაპირე სტატიებში კ. ლორთქიფანიძე გულისხმობს ი. ჭავჭავაძისა და სხვა თერგდალეულების წერილებს. მისი აზრით, თუ მხოლოდ ერთი ჟურნალის არსებობის გამო იძულებული გახდა „ცისკრის“ რედაქცია მოწინააღმდეგეების სტატიებიც დაებეჭდა, მაშინ კარგი იქნებოდა, რომ მოკამათეთა წერილები ჟურნალში ცალკე განყოფილების სახით ყოფილიყო წარმოდგენილი.

მართალია, კ. ლორთქიფანიძეს „ცისკრისა“ და მისი ძირითადი თანამშრომლების მიმართულება მიუღებლად მიაჩნდა და ამისათვის ებრაოდა კიდევაც მათ, მაგრამ იგი ნიპილიზმის თვალსაზრისით არ უდგება ჟურნალის შეფასებას და პოეზიის ამ ეკალ-ბარდში ვარდის ბუჩქებსაც ამჩნევს.

კირილეს აზრით, „ცისკრის“ მდარე ხარისხისა და უიდეო ხასიათის ნაწარმოებთა შორის მოიპოვება ისეთებიც, რომლებშიაც ახალი ეპოქის მაჯისცემა და ხალხის სულიერი ტკივილები ივრძნობა. ასეთ ნაწარმოებებზედ მას მიაჩნია: „...დ. ჭონქაძის „სურამის ციხე“, ...დინ. ბაქრაძის ისტორიული სტატიები, „სოლომონ ისაკიჩ მეჯღანუ-სმვილი“ ლავ. არდაზიანისა, ...ი. ჭავჭავაძის სტატიები და მისი ლექსები, აგრეთვე ლექსები... ჩვენის ლერმონტოვის ნ. ბარათაშვილისა და გრ. ორბელიანიდან დაწყებული რაფიელ ერისთავამდის, რომელმაც დაგვიწერა „მთხოვნელი მსაჯულისადმი“².

როგორც ამ სტრუქტურებიდან ჩანს, სახელოვანი ქართველი მწერლები: გ. ორბელიანის, ნ. ბარათაშვილის, ლ. არდაზიანის, დ. ჭონქაძის, ი. ჭავჭავაძისა და რაფ. ერისთავის შემოქმედების პირველი და სამართლიანი შემფასებელი კ. ლორთქიფანიძეა. მან, პირველმა, ქართველი ხალხის უკვდავ პოეტს ნ. ბარათაშვილს „ჩვენი ლერმონტოვი“ უწოდა და ამით თავის დროზე გაბედული სიტყვა თქვა ქართული ლიტერატურული აზროვნების ისტორიაში. ვინ იცის, ეს ჭეშმარი-

¹ „ცისკარი“, 1862, № 9.

² იქვე.

რიტი დებულება რამდენჯერ გაუმეორებია ჩვენი ლიტერატურის ძველსა და ახალ მკვლევართ. უკუგდებული უნდა იქნას ის მოსაზრებაც, თითქოს „სურამის ციხე“ პირველად ანტონ ფურცელაძემ გაარჩია. აქაც პირველობა კ. ლორთქიფანიძეს ეკუთვნის.

იგი არასოდეს ცდებოდა ლიტერატურული ფაქტის შეფასების დროს. მართლაც, შემდგომმა ლიტერატურულმა ცხოვრებამ გააძვრთლა მისი შეხედულება, დამოუკიდებლად გამოთქმული, აქ დასახელებული მწერლებისა და სხვების მიმართ. ეს იმიტომ მოხდა, რომ იგი არ ღალატობს ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის მატერიალისტური ესთეტიკის პრინციპებს და, როდესაც სხვის ყალბ დებულებებს ამჟღავნებენ, გაბედულად უსაყვედურებს ავტორს უვარგისი მეთოდოლოგიის გამო. მაგალითად, პროფ. ალ. ცაგარელთან კამათის დროს კ. ლორთქიფანიძემ დაგმო ლესინგისა და ტენის დროშობული კვლევის მეთოდები და გააკცხა კიდევაც ალ. ცაგარელი ჩერნიშევსკისადმი გვერდის ავლისათვის.

„შე... გამიგონია. — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — ლესინგის და ტენის თეორია სრულიად არ ეთანხმებიან ერთმანეთსო. თუ ეს მართალია, ცაგარელმა როგორ შეარიგა შეურიგებელი თეორიები. მაგრამ ვსთქვათ, რომ ერთიმეორის წინააღმდეგი არ არიან, მაშინ მე უნდა ვსთქვა, რომ ცაგარელს ამის თანა ძველ თეორიაზე არ უნდა დაემყარებია თავისი კრიტიკა, იმას უნდა ჰქონოდა მხედველობაში ჩერნიშევსკი“ (ხაზი ჩვენია.—კ. მ.)¹.

ასე მკაცრად ილაშქრებს კ. ლორთქიფანიძე კლასიციზიმის თეორიული დებულებების დამცველის ალ. სავანელის წინააღმდეგაც². მას ყველაზე მეტად ის აწუხებს, რომ ამ განახლებულ ეპოქაში ზოგიერთი ჩვენი ძველებურად მოაზროვნე და კრიტიკოსი კვლავ დროშობული თეორიებით ცდილობს ხელოვნების საკითხების გარკვევას.

¹ იხ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის არქივი, ხელნაწერი № 2.

ეს ტექსტი ქვეყნდება პირველად. ამ შემთხვევაში კ. ლორთქიფანიძეს მხედველობაში აქვს პროფ. ალ. ცაგარელის „დროებაში“ (1870, № 3, 4, 6, 7) გამოქვეყნებული სტატიები „ჩვენი უბედური მწიგნობრობა ამ საუკუნეში“, სადაც ივტორი აცხადებს, რომ „ამ კრიტიკულ განხილვაში მე მაქვს სახეში უმეტესად ლესინგის და ტენის აზრები ლიტერატურულ-ესთეტიკურ თეორიაზედო...“.

² ალ. სავანელი იყო „ცისკრის“ თანამშრომელი, აქვეყნებდა ორიგინალურსა და ნათარგმნ სტატიებს.

აღ. ცაგარელის მსგავსად, იგი ედავება აღ. სავანელსაც, რადგან ამ უკანასკნელს კლასიციზმის დებულებები გამოუყენებია კვლევის დროს. კირილე წერს: „უფ. აღ. სავანელს ესმის კრიტიკა, როგორც ესმოდათ წარსულ საუკუნეში და არ აპირებს ამ აზრიდან გადადგომას. ამტკიცებს, რომ კრიტიკა წინ უნდა უდგენდეს თხზულების პლანს, როგორც სწავლას... ან კრიტიკას უნდა ჰქონდეს დადებული კანონები, რომელთაც არ უნდა გადახდეს არც სწავლა და არც ხელოვნებაო. ამით უფალი სავანელი ცრუ-კლასიკური ლიტერატურის დროების განახლებას გვიპირებს“¹.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ აღ. სავანელის აქ წარმოდგენილი სტრიქონებიდან ნათლად არ ჩანს მისი კლასიციზტობა. თუმცა ერთი კი ცხადია, კ. ლორთქიფანიძე ედავებოდა ყველა იმათ. რომლებიც გვერდს უვლიდნენ ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის დებულებებს და დრომოკმული თეორიებით ცდილობდნენ ლიტერატურული საკითხების გარკვევას, მაგრამ ყველაზე მკაცრი და დაუნდობელი კ. ლორთქიფანიძე მაინც „ვეფხისტყაოსნის“ მაგინებელთა მიმართ იყო.

„ვინც „ვეფხისტყაოსანს“ ვერ პოებს დიდი პოეტის დაწერილად, მე იმას პოეტად კი არა, ესტეტიკურად გახსნილ კაცადაც არ ჩავთვლიო“². —წერდა კ. ლორთქიფანიძე და ეს მწარე მათრახი ხვდებოდა თავის დროზე დიდად დაფასებულ პოეტსა და ქართულ ფილოლოგიაში გარკვეული ეპოქის შემქმნელს ანტონ პირველს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჯერ კიდევ შეუღლახავი იყო ამ დროს კათალიკოსის ბრწყინვალე ავტორიტეტი და ასეთი თავდასხმა, პოეტური რეპუტაციის შელახვა და საქვეყნოდ აღიარებული კაცის ესთეტიკის უცოდინარად მიჩნევა კირილეს მხრივ დიდ პრინციპულობასა და გამბედაობას ნიშნავდა. შეიძლება მკაცრიც იყო კ. ლორთქიფანიძის კრიტიკა ანტონისადმი, როგორც ი. ჭავჭავაძისა — ჩახრუხაძისადმი, მაგრამ იგი სამართლიანად მიეზლო ანტონ პირველს რუსთაველის აუგად ხსენებისათვის, იმისათვის, რომ მან რუსთაველის გაკიცხვით ჩახრუხაძის ავტორიტეტის ამალღება მოინდომა.

¹ „ცისკარი“, 1862, № 9.

² კ. ლორთქიფანიძეს აქ მხედველობაში აქვს აღ. სავანელის სტატია „მოკითხვისადმი“, („ცისკარი“, 1857, № 4.), სადაც იგი აღნიშნავს: „კრიტიკა არის ბერძნული სიტყვა, რომელიც ნიშნავს მსჯას, განსჯას. ამისათვის კრიტიკა რიტორიკის აზრით არის უკანასკნელი მოღვაწეობა მსწავლისა, რომელიცა ყოველი წესი გამოცდილებისა, გონებისა და გემოვნებისა დაიდების ყოველს-გვარს თხზულებისა ზედა“.

კ. ლორთქიფანიძე ეხება რა ანტონ პირველის დამოკიდებულებას „ვეფხისტყაოსნისადმი“, დასძენს: „ანტონ კათალიკოზი უბნობს ჩახრუხაძეზე, რომ დიდი პოეტი იყო“ და რუსთაველზედ „ამაოთათვის დამვრაო“, მაგრამ ჩვენ ანტონს უნდა დაუჭეროთ, თუ თხზულებას, რომელშიაც ვპოულობთ პოეტის ტალანტს, დიდს ჭკუა-გამოცდილებასაც“¹.

ანტონ პირველის დამცველი ექვთიმე გორისელი გულისტყვილით აღნიშნავდა „ცისკარში“ მოთავსებულ წერილში: „როგორ მიღწია ქართველის გონებამ და სასმენელმა იმდენზედ, რომ ანტონ კათალიკოზის მაღალ-ნიჭიერი თხზულება წყობილ-სიტყვაობა „იამბიკოებით და აკროსტიხულებით“ დაიწუნაო“.

ჩანს, კ. ლორთქიფანიძე ძლიერ აღაშფოთა გორისელისაგან ანტონის იამბიკოებისა და აკროსტიხების შექმბამ და ამიტომ გაუმასპინძლდა იგი ასეთი მწარე სიტყვებით ამ არამკითხე კრიტიკოსს:

„სასმენელი ძლიერ დაბეგვილი უნდა იყოს, რომ მათი სიმშვენიერე იგრძნოს, ყრუ უნდა იყოს კაცი, რომ მისმა იამბიკომ, აკროსტიხებით ერთ ყურში... შესულმა და მეორედან გამობრძანებულმა, არა აენოს ყურსა. ჩვენ ვერც არა რა პოეზიას ვპოულობთ წყობილ სიტყვაობაში, ვერც არა ენის ცოდნასა...“²

სტატიის დასასრულს კ. ლორთქიფანიძეს მოაქვს ამონაწერები ანტონ პირველის წყობილსიტყვაობიდან და გორისელს მიმართავს: „უფალი გორისელი მეტყვის“ ამაო ბრძენი, გნომი და დიდი იყო, ესრეთ, რომელ... ამაში პოეზია სრულიად არ იბოება. არც ნატამალია პოეზიისა... აი ასე ცოდვილობდა ანტონ კათალიკოზი, რომელიც თუმცა პოეტი არ ყოფილა, მაგრამ დიდი ჭკუის პატრონი კი იყო... ესეც მიბრძანე, უფ. გორისელო, ეს „ამაო ბრძენ. გნომ დიდ და სხვა... რა ენაზედ არის დაწერილი? რა ენაა, ქართული, თუნემეცური! რა ვიცი, სიტყვები კი ქართულს არ გვანან, კულ მოკვნიტილები არიან, და ამას გარდა ზმნები რა წყალმა წაილო? სად დაიკარგენ ზმნები? განა უზმნოდაც შეიძლება ლაპარაკი?“³.

* * *

კ. ლორთქიფანიძემ ასევე მკაცრად გაილაშქრა იოანე ბაგრატიონის „კალმასობისა“ და მისი რეცენზენტის დიმიტრი ბაქრაძის წინააღმდეგ.

1 „ცისკარი“, 1862, № 4.

2 იქვე

3 იქვე.

1862 წელს „ცისკრის“ რედაქციამ დიმ. ბაქრაძის წინასიტყვაობით გამოსცა „კალმასობა“. ეს ფაქტი მაშინდელი ქართული კულტურისათვის, უდავოდ, მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. ამ თავისებური სტილით დაწერილ ნაწარმოებს „კალმასობას“ ჩვენი მკვლევარნი დღესაც სპატიო ადგილს უთმობენ ქართული ლიტერატურის ისტორიაში, მაგრამ წინასიტყვაობის ავტორმა, დიმ. ბაქრაძემ, ნაწარმოების ღირსება გააზვიადა, „კალმასობა“ უდიდეს მოვლენად გამოაცხადა, მისი ავტორი, იოანე ბაგრატიონი, ჰომეროსს, დანტეს და შექსპირს გაუტოლა, წინანდელი ყველა ქართველი მწერალი, მათ შორის იგულისხმება რუსთაველიც, „კალმასობის“ ავტორის ჩრდილში დააყენა.

აი, როგორ გამოხატავს ამ დებულებას დიმ. ბაქრაძე: „იოანე ბატონიშვილი არის მაღალის ნიჭით შემკული. ჰკითხულობთ რა „კალმასობას“, თქვენ არ შეიძლება არ მოხვიდეთ განცვიფრებაში ავტორის ქემარტივების მსჯელობით, სწავლით, მეცნიერების სივრცით, პოეტურისა და კომიკურის აღბეჭდილებითა, დაწვრილებითის ცოდნითა საქართველოს ჩვეულებათა, პირთა და ისტორიათა. სხვათა საქართვლოს ძველთა და ახალთა მწერლობათა შორის ისე განსხვავდება „კალმასობის“ ავტორი, როგორთაცა განსხვავდება მზე პლანეტათა და ვარსკვლავთა შორის. იოანე არის ჩვენი ჰომერი, ჩვენი დანტე, ჩვენი შექსპირი...“ (ხაზი ჩვენია. — კ. მ.)¹.

დიმ. ბაქრაძის ასეთმა ტენდენციურმა შეფასებამ გამოიწვია ის მკაცრი ტონი, რომელიც გამოამჟღავნა კ. ლორთქიფანიძემ „კალმასობისა“ და მისი უხეირო რეცენზენტის მიმართ.

„დალოცვილს დიმ. ბაქრაძეს, — წერს კ. ლორთქიფანიძე. — წერის პროცესი ჰყვარებია, თორემ ვერც ამდენ ფრაზებს დაისწავლიდა და ვერც ასე გააჭრელებდა წინასიტყვაობას საკუთრებითი სახელებით და ვერც ამისთანა თავის შესავალს გაუკეთებდა..., რომელშიაც ბევრი ცრუ აზრები წარმოუთქვამს“².

კიდევ მეტი სიმკაცრე გამოიჩინა კ. ლორთქიფანიძემ „კალმასობის“ ავტორის — იოანე ბატონიშვილის მიმართ. დ. ბაქრაძის მიერ დანტესთან და შექსპირთან შედარებული მწერლის ნაწარმოებში

¹ „კალმასობა“, 1862 წლის გამოცემა, გვ. 22.

² „ამო-ამათა“: „საქართ. მოამბე“, № 6, გვ. 35—48.

მან ვერც ერთი მნიშვნელოვანი აზრი და ხასიათი ვერ იპოვა. დასასრულს, კ. ლორთქიფანიძემ „კალმასობა“ უაზრო ნაწარმოებად გამოაცხადა და მასზე გაწეული შრომა უმიზნოდ დაკარგულად ჩათვალა.

„პატივი და დიდება იოანე ბატონიშვილის სიმამაცეს, მის მამულის სიყვარულს, მის მამულისათვის სამსახურს, მის ჭკუიანურს გამჭრიახობასა, მაგრამ ეს „კალმასობა“ კი ვერაფერი შრომა დაუტოვებია, თქვენმა მზემ... თუ სწავლის გავრცელება სურდა, ამნაირი ფორმა რად მისცა შრომასა? თუ ქართველების ხასიათის და ჩვეულებების აღწერა უნდოდა, სწავლა რაისთვის ჩაუჩხირებია შიგა? თუ ორივე ერთად სურდა, რაისთვის კარგად ვერ ააზრულა თავისი განზრახვა? ჩვენ გვგონია, რომ აუსრულებლობა გვიმტკიცებს უმიზნობას და თხზულების დატევაა წერის პროცესს. ამისათვის ჩვენ სრულიად არ გვინდოდა, რომ ყურადღება მიგვექცია „კალმასობისათვის“, თუ რომ სახეში არ გვეყოლოდა უფ. მოლაყბე და „ცისკრის“ რედაქცია. რომელნიც, როგორც ამბობენ, დიმი. ბაქრაძის თანახმად, დიდს ღირსებას ჰპოულობენ „კალმასობაში“¹.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ კ. ლორთქიფანიძე ისევე გადაჭარბებით აძაგებს „კალმასობას“, როგორც გადაჭარბებით აქებდა მას დიმი. ბაქრაძე. კირილეს ტენდენციურობას, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, ხელი შეუწყო „კალმასობის“ გაზვიადებულმა წინასიტყვაობამ და „ცისკრის“ რედაქციის გადაჭარბებულმა მზრუნველობამ.

* * *

თერგდალეული კირილე ლორთქიფანიძე, მსგავსად ილია ჭავჭავაძისა, ხელოვნებისაგან მოითხოვს ჭირისა და ლხინის, კარგისა და ცუდის ასახვას. მისი აზრით, მწერალი გაბედულად უნდა ებრძოდეს სოციალურ უკუღმართობას. მას გული უნდა შესტკივოდეს საქვეყნო საქმისათვის, უყვარდეს ხალხი და მთელი არსებით განიცდიდეს მის სიდუხჭირეს.

კირილე სამართლიანად უსაყვედურებს ისეთ მწერლებს, რომლებიც მხოლოდ ფორმალურად იხდიან ვალს ხალხის წინაშე, „მოდას“ აყოლილნი გლეხკაცს უმღერიან, ბატონყმობასაც გმობენ, მაგრამ ამას ჩაიდან მხოლოდ მოვალეობისათვის და არ განიცდიან სუ-

¹ „ამაო-ამაოთა“, გვ. 35—48.

ლიერ მღელვარებას, არ არიან აღშფოთებული მშრომელი ხალხის უმწეო მდგომარეობით.

კირილეს აზრით, ზოგიერთი მწერალი, რომელსაც ძველი ცხოვრების სადიდებლად ჰქონდა მომართული სიმები, ახლა ბატონყმობის წინააღმდეგ იმავე სიმებს, „მოდის“ შესაფერად, ოდნავ ხმაშეცვლით აეღერებს.

„სამწუხარო ან კი რად იქნებოდა იმათთვის, მავალითად, ბატონყმობა, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — როდესაც იმათ ანგარების გრძნობის სიმები სულ სხვანაირად ჰქონდათ მოწყობილი. ეს იმათი გრძნობის სიმების მოწყობილობა წინანდელისაგან ეხლაც დიდად არ განსხვავდება. მაგრამ, რაკი, საზოგადოდ, სატირალი საგანი მონისპო, სუტპოეტებმა დაწინაურებულ კაცებად გამოჩენა მოინდომეს და საშაირე საგნების სიაში ისიც ჩაურთეს. ამგვარად, ბატონყმობის მოსაპობის შემდეგ იმისი დევნა ჩვენს ცრუ-პოეტებს „მოდად“ გადაექცათ და არა „განმაცხოველებელ საგნად“¹.

მოდანზე აყოყილ პოეტად კ. ლორთქიფანიძეს გიორგი ჭალადიდელი მიაჩნია.

„ხატზე და ჯვარზე დავიფიცებ, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — რომ ჩვენს ცრუ-პოეტებს არც ფაცხა უყვარდესთ და არც ფაცხაში მცხოვრები. თორემ იმათი გრძნობა აგრე მტკიცედ რად მიეყრდნობოდა „საიდუმლო ბარათებს“ და „თეთრ ყელებს“ და რად უმტყუნებდა იმათ მაშინ, როცა ისინი მონობის დევნაში მამაცობას ჩემულობენ“².

მაშასადამე, კირილეს აზრით, შეიძლება პოეტმა ფაცხასაც უმღეროს, გლეხი კაციც ახსენოს ლექსში, მაგრამ სინამდვილეში გული არ შესტკიოდეს ჩაგრულ ადამიანზე, არც კი აინტერესებდეს მისი უმწეო ბედი. ასეთ პოეტად კირილეს მიაჩნია პოპულარული ლექსის „ფაცხას“ ავტორი გიორგი ქოჩაკიძე.

იშვიათად რგებია „ფაცხის“ მსგავსი ბედი დიდი პოეტის ლექსსაც კი. იგი თავიდანვე ხალხის სასიმილოდ გადაიქცა და ხალხის საკუთრება გახდა. ვის არ უმღერია ან არ მოუსმენია ეს საამო სტრიქონები:

¹ მეგობართან მიწერილი წიგნის ბოლო, ქუთაისის მუზეუმის კ. ლორთქიფანიძის არქივი, ხელნაწერი № 599. „დროებაში“ (1870, № 36) დაბეჭდილია სათაურით: „წიგნი მიწერილი მეგობართან“ ცივისელის ხელმოწერით.

² იქვე.

მიყვარს ფაცხა მე მეგრული,
 მთა-კორტოხზე წამოდგმული,
 უფიცრო და უყავარო,
 წვრილი წკნელით ჩახლართული...

და ასეთი პოპულარული ლექსი დაგმო კირილემ იმიტომ, რომ მისი აზრით, აქ უფრო მშრალი რიტორიკაა, ვიდრე გულწრფელი განცდა. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ შემთხვევაში კ. ლორთქიფანიძე უკიდურესობას იჩენს. გ. ჭალადიდელი, მართალია, დიდი პოეტი არ ყოფილა, მაგრამ მან რამდენიმე საინტერესო ლექსი დაწერა, რომელიც სიყვარულით შეითვისა ხალხმა¹.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ კ. ლორთქიფანიძეს, რომელიც ყოველთვის დიდ მოთხოვნას უყენებდა პოეტებს, არ მოსწონდა ჭალადიდელის ლექსები.

გ. ჭალადიდელის პოეზიის შეფასებაში იგი ნ. ნიკოლაძესაც ედავება. ნიკოლაძეს ერთ კერძო ბარათში ჭალადიდელი შეუქია და ნიჭიერთა რიგებში ჩაუყენებია, რაც კ. ლორთქიფანიძეს დაუჭერებლად მიაჩნია. ამის თაობაზე კირილე ნიკოლაძეს წერს:

„...იმის ლექსებში (იგულისხმება ჭალადიდელი. — კ. მ.) ერთი აზრი არ არის, არც ნამდვილი გრძნობა, არც ლოგიკაა, არც რითმაა და მე ძალიან მიკვირს, საიდან გიცვნიათ ნიჭის კაცად. მე მგონია, მაგან რაც უნდა იფრინოს თავისი ლექსებით, აკაკი წერეთლის ცალ ფეხად არ ღირს. მაშ, რაღა უნდა იყოს შენი საქები პოეტი“?²

კ. ლორთქიფანიძე, სამართლიანად, გ. ჭალადიდელს აკაკის ცალი ფეხის ღირებულადაც არ თვლის, მაგრამ, როცა აკაკი წერეთელმა დაუშვა შეცდომა, როგორც პოეტმა, კირილემ ისიც არ დაინდო და ჭალადიდელთან ერთად გაკიცხა, თუმცა მორიდების გამო აკაკის გვარი არ მოიხსენია, მაგრამ ლექსი „საიდუმლო ბარათი“ მაინც საჯარო მსჯელობის საგნად გახადა.

როდესაც კ. ლორთქიფანიძე „ფაცხისა“ და მისი ავტორის საკითხს ეხება, იქვე აკაკის ლექსს „საიდუმლო ბარათსაც“ აუგად

¹ ასე გახალხურებულია გ. ჭალადიდელის ლექსი „გამოსალმება“, რომელსაც ხშირად იმღერიან, მაგრამ ავტორის ვინაობა ბევრმა არც იცის. ეს ლექსი „მახსოვს, პირველად სასწავლებელში წასაყვანადა რომ მომამზადეს“...

² ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის არქივი, ხელნაწერი № 2. ქვეყნდება პირველად.

ობსენიებს. მისი აზრით, ეს ნაწარმოები ინტიმურ განცდაზეა აგებული და, ამდენად, საზოგადოებრივ მნიშვნელობას მოკლებულია.

ჩვენს პოეტებს ხალხის ცხოვრება რომ აინტერესებდეთო, — დასძინს კ. ლორთქიფანიძე, — „იმათი გრძნობა ავრე მტკიცედ რად მიეყრდნობოდა საიდუმლო ბარათებს და თეთრ ყელბოსო“¹.

„საიდუმლო ბარათში“ აკაკი, მართლაც, უიმედო სიყვარულს უმღერის. შორეულ სატრფოს ელოლიავენბა, მასზე ცრემლებს ღვრის. სატრფოსთან გაგზავნილ ბარათს ასე მიმართავს პოეტი:

საიდუმლო ბარათო,
გითხრეს: „ექმენ მარადო
სიხარულის მომნიჭედ
და სევდისა ფარადო“.

მისთვის გიდეგ უბეში,
გალბობ ცრემლის გუბეში,
ამისრულო, რაც გითხრეს,
თუ ხარ ჩემი ნუგეში.

ვერა მხედავ მდუმარეს,
ცრემლებს რომ ვღვრი მდულარეს,
რად არ მეტყვი მის ამბავს,
ნუგეშს არ მცემ მწუხარეს..

კრიტიკოსს კიდევ უფრო ის აწუხებს, რომ აკაკი წერეთელი, ეს „გარემოების საყვირიც“ კი ცდუნებას შეუპყრია, ფანტასტიკურ სამყაროში გადავარდნილა და არარსებულ სატრფოზე და ბარათზე დაუწყო ცრემლის ღვრა. კირილეს აზრით, უფრო სამწუხარო ის არის, რომ ფანტასტიკურობა ჩვენი მწერლობის საერთო სენი გამბლდარა.

„ჩვენ პოეტებს ფანტაზია უფრო გახსნილი აქვთ, ვინემ სახედველი იარაღი, — წერს კირილე, — და ფანტაზია ყოველთვის იმას უფრო ადვილად და ცხადად წარმოიდგენს, რაც აღნიშნულ დროს თვალებისკენ სხივებს არ აგზავნის. მაგალითად, პოეტი უფრო ადვილად და ცხადად წარმოიდგენს „საიდუმლო ბარათს“, ე. ი. იმისთანა ბარათს, რომელიც თავის დღეში არ უნახავს და ვერც ნახავს“².

¹ შუთაიის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის არქივი, ხელნაწერი № 599.

² იქვე.

ცხადია, ამ საერთო სენით დაავადებულთა შორის კირილეს აკაკიც ჩაუთვლია, რომ ფანტაზიორობის საილუსტრაციო მაგალითად მის ლექსს „საიდუმლო ბარათს“ ასახელებს.

ჩანს, კ. ლორთქიფანიძე იმდენად პრინციპული და მკაცრი იყო, რომ მან აკაკი წერეთელიც არ დაზოგა ერთი მსუბუქი ლექსისათვის.

* * *

კ. ლორთქიფანიძე, როგორც თერგდალეული, მაღალ მოთხოვნებს უყენებდა ხელოვნებასა და ლიტერატურას. მწერლობა მას ინტელექტუალურ სამყაროს ყველაზე რთულ მოვლენად მიაჩნდა. მისი აზრით, პოეტს უნდა ჰქონდეს დიდი კულტურა, ცხოვრების ღრმა ცოდნა, იდგეს ეპოქის მოწინავე აზროვნების დონეზე. იგი ამავე დროს საზოგადოების მსაჯულიც უნდა იყოს, შეძლოს შეფასება ცხოვრების ურთულესი მოვლენებისა და არა მარტო ქმნიდეს ხელოვნების ძეგლებს, არამედ ღრმად აზროვნებდეს, როგორც ესთეტიკურად განსწავლული პიროვნება.

„პოეტობისათვის კაცმა ყოველმხრივ და ღრმად უნდა იცოდეს კაცობრიობის წარსული და ახლანდელი ცხოვრება, რომ მისი კრიტიკა და ახალი ცხოვრების დანახვა შეეძლოს. პოეტი მარტო თავის ინსტიქტს არ უნდა მისდევდეს. იმან ღრმად უნდა შეისწავლოს კაცობრიობის პოეტური ნიჭის ნაწარმოებნი და ამასთან ნამდვილი ესთეტიკური თეორია“¹.

ამ პრინციპიდან გამომდინარე კ. ლორთქიფანიძე მკაცრად ებრძოდა იმ „ვაი პოეტებს“, რომლებიც ორ წიგნს წაიკითხავდნენ და მესამეს თვითონ წერდნენ.

„სამწუხაროდ... იმათ ჰგონიათ, რომ ორიოდვე ხეირიანი წიგნის წაკითხვა სრულიად საკმაოა ხეირიანი რომანის ან პოეტური თხზულების დასაწერად“².

მისი აზრით, ხელოვნება და, კერძოდ, პოეზია ურთულესი მოვლენაა და ყველას არ უნდა ჰქონდეს უფლება, გონებისა და გრძნობის ამ უძვირფასეს საღაროში თავისი უხეში ხელები აფათუროს. ამ დიდ საქმეს მხოლოდ იმან უნდა მოჰკიდოს ხელი, ვისაც ამისათვის ნიჭი და უნარი აქვს მიმადლებული.

ყველა, ვისაც ლექსი დაუწერია, პოეტი არ არის და არც ყოველი ლექსი, რომელშიაც შესაძლებელია რითმი, რიტმი და მარცვალ-

¹ ხელნაწერი № 599.

² იქვე.

თა რაოდენობაც თავის ადგილზე იყოს, მხატვრულ ნაწარმოებად არ ჩაითვლებაო.

„ამ დალოცვილ ჩვენს პოეტებს აინუნშიაც არ მოსდით, რომ ლექსები, ნამდვილი ლექსების წერა ალა-ალა არ არის. იმათ ჰგონიათ, თუ მარცვლები შეაწყვიცის და კბილებჩამტვრეული რითმები მოსძებნეს, ლექსი მზად არისო. — და განაგრძობს კირილე: — „თუ ამასთან ლექსში ვარდის მაგიერ მოდად შემოღებული, ან სხვა რამე „სამოქალაქო მოტივებიც“ ჩააჩხირეს, მაშინ ხომ ზეცას მიფრინვენ და ერთმანეთს პოეტებად აღიღებენ. მაგრამ პოეზია შეწყობილ მარცვლებსა და რითმებში და უხეიროდ და უგრძობოდ სიზმრად ნანახი აზრების გამოთქმაში არ მდგომარეობს... ნუ ფიქრობენ, რომ პოეტობისათვის ნიჰს გარდა საჭირო არაა გონების და გრძნობის მრავალმხრივი და ნამდვილი გახსნა“¹.

მაშასადამე, კირილეს აზრით, სრულყოფილი ნაწარმოების შექმნა დიდ ნიჰსა და ცხოვრების ღრმა ცოდნას მოითხოვს. ლექსის ფორმალური გაწყობა კიდევ არ ნიშნავს პოეტის მოვალეობის პირნათლად შესრულებას და არც ნაწარმოებში „სიზმრად ნანახი აზრის“ უხეიროდ ჩაჩხერა შველის საქმეს. აზრი აზრისათვის, ე.ი. ვალდებულებისათვის კი არ უნდა მოათრიოს მწერალმა, არამედ იგი თვით ცხოვრების სიღრმიდან უნდა მომდინარეობდეს და ნიჰიერებითა და ცოდნით გასხვიოსნებულმა პოეტის კალამმა ჯადოსნური ძალით უნდა გამოძერწოს მხატვრული სახე.

მაგრამ, მისი აზრით, ყველა პოეტი როდი გრძნობს ამ პასუხისმგებლობას, ქართველი მწერლების მრავალრიცხოვანი არმიიდან მხოლოდ მცირე ნაწილს თვლიდა კირილე ლორთქიფანიძე მოწოდების ადგილზე და მოვალეობის სიმალეზე. და კიდევ მეტი: უბედურება ის იყო, რომ უნიჰო და უხამსი პოეტების რიცხვი ყოველწლიურად სოკობივით მრავლდებოდა.

აი, როგორ ირონიულად შენიშნავს ამის შესახებ კ. ლორთქიფანიძე: „რამდენიც წელიწადი გადის, იმდენი ჩვენი ცრუ პოეტების რიცხვი მრავლდება. ნაპოლეონ მესამეს რომ შედარებით იმდენი ჯარი ჰყოლოდა, რამდენი პოეტიც ჩვენ გვყავს, მე მგონია, პრუსიის ჯარი ერთ ნაბიჯსაც ვერ გადადგამდა გერმანიის საზღვარს იქით“².

¹ ხელნაწერი № 599.

² იქვე.

ცრუ პოეტების ნიმუშად კ. ლორთქიფანიძე წყალტუბელის შემოქმედებას ასახელებს¹. იგი დეტალურად არჩევს ამ უნიჭო პოეტის ლექსებს და კონკრეტული მაგალითებით აჩვენებს უვარგისობის მიზეზებს..

კ. ლორთქიფანიძის აზრით, გიორგი წყალტუბელის ლექსები მხატვრულად სუსტია და აზრობრივად უხამსი. მასში არ ჩანს პოეტური ნაპერწკალიც კი. თითქოს მამულს უგალობს, მაგრამ ეს სიმღერა კატის კნავილს უფრო ჰგავს, ვიდრე ბულბულის გალობას და ასეთ ლექსებს საზოგადოებისათვის არავითარი სარგებლობის ნოტანა არ შეუძლია, თუმცა ზოგჯერ მასში „ნანათხოვრები აზრიცაა ჩაჩხერილიო“.

„ეს არის „მნათობის“ აპრილის წიგნმა ჩემამდისაც მოატანა,²— წერს კირილე ლორთქიფანიძე, — მართალი უნდა ვითხრა, რომ ქვეყანაზე ბევრი რამ მეგონა და, თუ უფ. წყალტუბელს ბულბულის ხმა ჰქონდა, ეს კი სწორედ არ მეგონა. უფ. წყალტუბელი ეუბნება ერთს, უთუოდ თავის მსგავსსვე პოეტს, რომ ჩვენ, „ვისაც ბულბულის ხმა გვაქვსო“, ვარდს ნულარ ვუმღერით, მამულს ვუგალობოთო. თვითონ უფ. წყალტუბელი კი, როგორც იცი, დიდი ხანია მამულს უგალობს. მაგრამ ხმა ძალიან ცუდი ჰქონია და ამის გამო იმის გალობა, რუსები რომ იტყვიან, „კატური კონცერტიაო“, სწორედ იმასა ჰგავს“³.

კ. ლორთქიფანიძე მატერიალისტური ესთეტიკის — უტილიტა-

¹ გიორგი წყალტუბელი — ოსელიანი (1847—1919) დაიბადა სოფელ წყალტუბოში. ქუთაისის სასულიერო სასწავლებლის ამთავრების შემდეგ სწავლობს თბილისის სასულიერო სემინარიაში. 1870 წელს ამთავრებს მოსკოვის სასულიერო აკადემიას და ასწავლის სასულიერო სემინარიაში, თბილისში, ლოგისკა და რუსული ლიტერატურის ისტორიას. 1873 წლიდან გადადის მასწავლებლად თბილისის სამსწავლებლო ინსტიტუტში, ხოლო ბოლო წლებში მასწავლებლობს თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიაში.

1916 წელს აღინიშნა მისი პედაგოგიური მოღვაწეობის 45 წლის იუბილე. წერდა ლექსებსა და პუბლიცისტურ სტატიებს „წყალტუბელის ფსევდონიმით. თანამშრომლობდა „მნათობში“, „ივერიაში“, „სასოფლო გაზეთში“, „ჭეჭილში“, „ეკალში“, „მოამბეში“, „ნობათში“, „დროებასა“ და „განათლებლაში“.

ჯერნალ „მნათობში“ სისტემატურად აქვეყნებდა ლექსებს.

² „მნათობი“ იყო ხალხოსანთა ორგანო. გამოდიოდა 1869—1872 წლებში. კ. ლორთქიფანიძე ამ დროს იმყოფებოდა პეტერბურგში და იქ მიუღია აპრილის ქუჩისა, ამიტომ წერს: „ჩემამდე მოატანაო“.

³ „დროება“, 1870, № 36.

რიზმის — პოზიციებიდან უტევს გ. წყალტუბელს. მხატვრული ნაწარმოების ღირსებას იგი სარგებლიანობის თვალსაზრისით ზომავს.

„რომ ყოველივე გალობას მხედველობაში სარგებლობა უნდა ჰქონდეს, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — უთუოდ, უფ. წყალტუბელს, იმის გამო, რომ ისიც ცოდვილი კაცია, თავისი ლექსები კარგი და სასარგებლო ჰგონია. მაგრამ მე გამოტეხით უნდა ვითხრა, რომ იმისი ლექსები ერთ ნამცეც სარგებლობას ვერ მოგიტანენ ამიტომ, რომ ისინი ვერავიზედ ვერ იმოქმედებენ. მე ძალიან ნგრძნობიარე კაცი ვარ, ასე რომ, თუ რომელსამე ლექსში ცოტაოდენი გრძნობით გაცხოველებული საფუძვლიანი აზრია, მაშინვე გული ამიღელდება, მაგრამ არც ერთს უფ. წყალტუბელის ლექსს არ ჰქონია ჩემზედ ამგვარი მოქმედება. თუმცა ის ძალიან ცდილობს, რომ ლექსებში რაიმე აზრი გაიყვანოს, მაგრამ ეს აზრი ისე არეულად და მომაკვდავსავით არის გამოთქმული, რომ მე ვერ ვიტყვი, რომ უფ. წყალტუბელს ბუღბუღლის ხმა ჰქონდეს. ძალიან შესაძლებელი და დასაჯერებელიც არის, ვგონებ, რომ უფ. წყალტუბელი იმიტომაც ვერა წერს გრძნობით გაცხოველებულ ლექსებს, რომ მისი ხმა ბუღბუღლისას სრულიად არა ჰგავს. მაგრამ თვითონ ის მუზის შეილობას იჩემებს. „მნათობის“ რედაქციაც უთუოდ იმას ეთანხმება, რადგანაც წინააღმდეგ შემთხვევაში არც ერთს უფ. წყალტუბელის ლექსს ის არ დაბეჭდავდა. თუ ამ პრეტენზიაზედ ამათ უარი არ ჰსთქვეს, მე იძულებული ვიქნები, ვიფიქრო, რომ უფ. წყალტუბელს თავის ლექსებში ნათხოვარი, ძვლებში გამჯდარი აზრები ჩაუჩხირებია. მაგრამ, ზოგიერთი ჩვენი სუტპოეტები ნათხოვარ აზრებს ცოტაოდენი გრძნობით, თუმცა ყალბით, მაინც ახერხებენ. უფ. წყალტუბელი ამასაც ვერ ახერხებს და ვგონებ, რომ ამგვარ ბუღბუღლობას უბრალო კაცად ყოფნა ჰსჯობდეს“¹.

ჩვენ კ. ლორთქიფანიძის სტატიიდან ვრცელი ამონაწერი იმისათვის კი არ მოგიტანია, რომ წყალტუბელის პოეზიის უვარგისობა დაავებმტკიცებინა, რაც ისედაც არ იყო ძნელი. აქ ჩვენს ყურადღებას კ. ლორთქიფანიძის გაბედული და შინაარსიანი მსჯელობა იპყრობს. მისი მოხდენილი მაგალითები გვანტერესებს. აქ თეორიული დებულებების პრაქტიკულად გამოყენების საუკეთესო მაგალითი ჩანს.

კრიტიკოსის აზრით, ყოველგვარი გალობა პოეზია არ არის და ყოველგვარი პოეზია ხალხს არ გამოადგება. მხატვრულ ნაწარმოებს

¹ „დროება“, № 36.

მაშინ აქვს საზოგადოებრივი მნიშვნელობა, როდესაც მასში მოწინავე აზრებია გატარებული და პოეტური სრულყოფით არის დაკვირვებულნი.

ჩვენ შევამოწმეთ არა მარტო კირილეს სტატიაში დასახელებული აპრილის „მნათობში“ მოთავსებული გ. წყალტუბელის ლექსი, არამედ ჟურნალის ყველა ნომერში დაბეჭდილი მისი ლექსები და ვიკრიძენით, თუ რა გულისტკივილი აწერიებდა ასეთ სტრიქონებს კ. ლორთქიფანიძეს.

მართლაც, წყალტუბელის ლექსები მოკლებულია ყოველგვარ პოეტურ ღირსებას. მათ არც ფორმა გააჩნიათ ხეირიანი და არც შინაარსი. საკვირველია, რომ ამ სერიოზული ჟურნალის „მნათობის“ ყოველ ნომერში, ცნობილი ქართველი მწერლების გვერდით, უთუოდ, წყალტუბელის უხეირო ლექსიც შეგხვდებათ. კ. ლორთქიფანიძის მიერ გარჩეული 1869 წ. აპრილის „მნათობში“ მოთავსებული ლექსი ხომ მართლაც სანიმუშოა ცუდის თვალსაზრისით.

ლექსში ავტორს გამოყვანილი ჰყავს ერთი გამოყეყეჩებული ყმაწვილი, რომელიც მთვარიან ღამეში დახეტიალობს ველად და ეძებს თავის „მნათობს“—სატრფოს, მაგრამ ყმაწვილს მოლოდინი არ გაუმართლდება. სატრფო არ გამოჩნდება.

ლექსის სახელწოდებაა „ბედის ვარსკვლავი“.
 მოგვაქვს მთლიანად:

იღვა ჭაბუკი საღამო უამსა
 და შეცქეროდა მოწმენდილ ცასა,
 ყურს არ უგდებდა ქვეყნად ის არას,
 ცაში ეძებდა მხოლოდ რაღაცას.
 მის გარშემო ყუჩდა ყოველი,
 რაიც კი არის სულისა მთქმელი;
 განაბულიყვნენ, ხმას არ იღებდნენ,
 თითქოს ჭაბუკსა ყურსა უგდებდნენ.
 ბადრი მთოვარე თავს დასცქეროდა
 და თითქოს იმას ეუბნებოდა:
 აქა მოძიე, რასაც ეძიებ,
 მე ჩემი მხრითა ცას გაგინათებ.
 დას-დას ვარსკვლავნი ზეცით ჭუოდნენ
 და ყველა თითქოს მისთვის ხარობდნენ,
 მათ სხივ შთანთქმითა მზე რომ არ იყო,
 დედა მიწასა ამოფარიყო.

დიდხანს უცქირა ჭაბუკმა იმათ,
თითქოს ის იყო მრიცხველი ვარსკვლავთ,
მაგრამ ჭაბუკსა სხვა რამ სტანჯავდა,
რომელსაც ახლა ველად დაჰყავდა.
იგი ეძებდა მხოლოდ ერთ მნათობს,
თუმცა აწ გამქრალს, მაგრამ ერთხელ მყოფს.
მის გამოჩენას ის მოელოდა
და სასოებით ცას შესცქეროდა.
მაგრამ საბრალომ რა ვერ იხილა,
სასომიხდილმა ცასა შესჩივლა:
ახ! ღმერთო, ღმერთო, რა ვყავი ავი,
რომ აღარ ბრწყინავს ჩემი ვარსკვლავი! ¹

მართლაც, რა გავლენა უნდა მოეხდინა ასეთ ლექსს მკითხველზე? ჯერ ერთი, თემატურად ეს ლექსი გრიგოლ რჩეულიშვილის „ახ მთვარევ, მთვარეს“ გადმომღერებას წარმოადგენს, მაგრამ ამას ვინ-ღა ჩიოდა, რომ ამოდენა ლექსში ერთი მხატვრულად გამართული ადგილი და გულს მოსახვედრი სტრიქონი ყოფილიყო? ²

ბ. წყალტუბელის „მნათობში“ მოთავსებული ლექსებიდან აზრის სინათლითა და პატრიოტული განწყობილებით გამოირჩევა მხოლოდ ერთი ლექსი „უკანასკნელი ოხვრა“, სადაც შედარებით ლამაზად არის გადმოცემული მომაკვდავი ყმაწვილის გულწრფელი განცდა.

* * *

კ. ლორთქიფანიძემ ესთეტიკის ბევრი საინტერესო თეორიული საკითხი გაარკვია. იმარჯვებდა რა იგი ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის მატერიალისტური ესთეტიკის მოძღვრებას, სწორი დასკვნები გამოჰქონდა ხელოვნებისა და ლიტერატურის სადავო საკითხებზე. განსაკუთრებით საინტერესო მოსაზრება განავითარა მან ფორმისა და შინაარსის ურთიერთობის შესახებ. მისი აზრით, ფორმას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მხატვრული ნაწარმოებისათვის, მაგრამ მას არ შეუძლია შინაარსის ადგილი დაიკავოს, შინაარსეული ნაკლოვანება-

¹ „მნათობი“, 1869 წ., აპრილი.

² „მნათობი“, 1869, მარტი, „ფიჭრი წარსულზედ“ (იქვე, 1869, მაისი-ივნისი), „მძინარ დებს“ (იქვე, 1869, სექტემბერ-ოქტომბერი), „ახალი წლის მიღება“ (იქვე, 1870, იანვარი), „პასუხი ახალგაზრდა მოღვაწეებს“ (იქვე, 1870, აპრილი), „უკანასკნელი ოხვრა“ (იქვე, 1871, აპრილი), „136 ფსალმუნის ვალობა“ (იქვე, 1869, ივლისი-აგვისტო).

ნი გამოსიყიდოს. კ. ლორთქიფანიძის მტკიცებით, ფორმისა და შინა-
არსის გარეშე არ შეიძლება ჭეშმარიტი ხელოვნება შეიქმნას, მაგრამ
მაინც გადამწყვეტი მნიშვნელობა შინაარსს ეკუთვნის.

„მე ყოველთვის დარწმუნებული ვარ. — წერს კ. ლორთქიფანი-
ძე, — და ახლა კიდევ ვრწმუნდები იმაში, რომ ფორმას დიდი მნიშვნე-
ლობა აქვს ლიტერატურაში, საზოგადოდ, ყოველთვის და თავის
ახალგაზრდობის დროს განსაკუთრებით. ამბობენ, რომ იმ სასარგებ-
ლო აზრმა, რომელსაც ქადაგებდნენ რუსულ ლიტერატურაში 1855
წლიდან, მარტო მაშინ მოიტანეს ნამდვილი სარგებლობა და მარტო
მაშინ ჰქონდათ მკითხველების მომეტებულ ნაწილზე გავლენა, როცა
რომანებში და მოთხრობებში გაიყვანეს ისინი და როცა... ადვი-
ლად გასაგები და საკითხავი შეიქნა. მე სრულებით არ ვამბობ, რომ
ფორმას შეუძლიან შინაარსის ნაკლოვანების გამოსყიდვა, მე მინდა
მხოლოდ ვთქვა, რომ... შინაარსთან რიგიანი ფორმაც საჭიროა“¹.

შეიძლება ასეთი მსჯელობა დღეს ვინმეს პარადოქსად მოეჩვენე-
ნოს, მაგრამ იმდროისათვის, შინაარსის უპირატესობის მტკიცება
დიდ მოვლენად ითვლებოდა.

კ. ლორთქიფანიძე, როგორც ამ სტრიქონებიდან ჩანს, უპირატე-
სობას შინაარსს აკუთვნებდა. მისი აზრით, შინაარსი ის ქვაკუთხე-
დია, რომელზედაც შენდება მხატვრული ნაწარმოები, ფორმა შინა-
არსის განუყრელი ნაწილია. მაგრამ მაინც შინაარსის ფორმაა.

ამ სწორ დებულებას იცავს კირილე ალ. ცაგარელთან კამათის
დროსაც. ალ. ცაგარელი, როგორც კირილეს წერილიდან ჩანს, ნა-
წარმოების ანალიზის დროს ზოგჯერ ფორმას ანიჭებდა უპირატესო-
ბას და ასეთ დანაშაულს კირილე ხომ არავის ამატიებდა.

„სტატიიდან ჩანს, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — ფორმას შინა-
არსზე უპირატესობას აძლევს, განხილვის დროს უფრო ხშირად ფორ-
მის დაფასებას ადგას და არა შინაარსისა. შინაარსი, იმის აზრით,
კუდია, რომელიც თუ ტანს (ე. ი. ფორმას) აბია, ხომ კარგია, თორემ
უკუდოდაც შეიძლება დაკმაყოფილდეთ“².

როგორც აღვჩვენეთ, კ. ლორთქიფანიძე მოწინააღმდეგე-
ებთან ბრძოლის დროს ყოველთვის წელგამართული იყო რუსი მხ-
ტერიალისტების თეორიული დებულებებით. აქაც, ფორმისა და შინა-
არსის საკითხის გარჩევისას, იგი ბელინსკის პოზიციებს ეყრდნო-

¹ კ. ლორთქიფანიძის წერილი ნიკოლაძისადმი, საქართველოს სახ. საზ. ბიბლიოთეკა, ნ. ნიკოლაძის ხელნაწერთა ფონდი, № 2, 11—26.

² ქუთაისის ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის არქივი, ხელ-
ნაწერი № 2.

ბა. აი ბელინსკის შესატყვისი სტრიქონები: „უშინაარსო ფორმა უხამსობაა, — წერს ბელინსკი — ...უფორმო შინაარსი სიმახინჯა“, „ფორმა ყოველთვის მშვენიერია, როცა შეესაბამება იდეას“¹.

კ. ლორთქიფანიძეს სამართლიანად სწამს, რომ ხელოვანი მხოლოდ მაშინ მიაღწევს მიზანს, თუ მაღალ იდეას სრულყოფილ ფორმაში ჩამოაყალიბებს. შინაარსი და ფორმა მისთვის მთლიანი კომპონენტებია.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კ. ლორთქიფანიძის მტრული დამოკიდებულება რომანტიკოსების ეპიგონების, საქართველოს წარსულისადმი მოწუწუნე და „მთვარისა“ და „ვარდის“ ეშინით გატაცებული პოეტების მიმართ.

„ერთი დრო იყო, როცა ჩვენში ეგრეთწოდებული პოეტების დადონებული მღერისაგან, იმათი ტირილისაგან და კენესისაგან ყურთა სმენა აღარ იყო. ქვეყანაზე დასაბამიდანვე ძალიან ბევრი რამ სამწუხარო და სატირალი ყოფილა და არის, მაგრამ ეს ჩვენი პოეტები მთვარეს, ვარდსა და სხვა ამგვარებს დაკენესიდნენ...“².

როგორც ცნობილია, ქართველი რომანტიკოსები, მართლაც, საქართველოს წარსულს მისტიროდნენ, გარდასულ დროთა აჩრდილებს შესტროფოდნენ, ციხე-კოშკების ნანგრევებს უმღეროდნენ და განსაკუთრებით ეს იგრძნობოდა „ცისკრის“ რომანტიკოსების შემოქმედებაში. ეს რომანტიკოსები მხოლოდ წარსულის ქებაში ხედავდნენ მამულის „მოყვარეობას“.

კ. ლორთქიფანიძე სამართლიანად უსაყვედურებს ასეთი ყალბი პათოსის პატრიოტებს.

„ჩვენს პოეტებს ძალიან ახირებულად ესმის მამულის მოყვარეობა. იმათი სიყვარული მიქცეულია მთის წვერებზედ დარჩენილი ძველი ნანგრევებისაკენ. ეს ძველი ნანგრევები რომ კაცმა შეაკეთოს და კირით შელესოს და ჩვენი პოეტები იმათ მიაყედლონ, მაშინ იმათ სწორედ უბედური დღე დაუდგებათ, მერმე იმათი ქამანჩის მამულის მოყვარეობით გაბერვა შეუძლებელი იქნება“³.

შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ასე მოხდენილად და სამართლიანად იშვიათად გაუკრიტიკებია ვინმეს წარსული დროებით გატაცებული ქართველი პოეტები. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ

¹ Б. Белинский, избр. соч., 1947 г., стр. 646.

² ხელნაწ. № 599 და „დროება“, 1870 წ., № 36.

³ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის აქტევი, ხელნაწერი № 595.

კ. ლორთქიფანიძე ნიპილისტურ დამოკიდებულებას იჩენდეს წარსულის მიმართ, ხელს იღებდეს მდიდარ მემკვიდრეობაზე. პირიქით, იგი, როგორც ი. ჭავჭავაძე, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ჩვენი ხალხის წარსულის მხატვრულ ფერებში გასხვივონებას, გარდასულ გმირთა აჩრდილების გაცოცხლებას, „დიდების დროთა“ ამეტყველებას. მაგრამ ყოველივე ეს, მისი აზრით, ახალთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ახლის შენებაში უნდა იქნას ჩართული, რომ მომავალმა თაობამ წინაპართა საგმირო საქმეები მაგალითად გამოიყენოს, ჩვენში წინსვლის ინტერესი დაბადოს, მომავლის სიყვარული გაადვივოს.

„ძველის ქებას ის მოქმედება აქვს, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — ახალს ცხოვრებაზე, რომ მოაგონებს ძველ დამოკიდებულებასთან პრინციპს და ამ პრინციპს აქვს მხოლოდ მომავლის მნიშვნელობა... თუ პატრიოტულ ლექსში პოეტი აზიზდება „ახლანდელს“ „შემდგომი“ იდეალის წარმოდგენით, მაშინ, რასაკვირველია, უკეთესია და ასევე უნდა იქცეოდნენ განათლებული ტალანტები. ესეც უნდა გითხრა, რომ შემდგომი ძნელი დასაანახია გაუნათლებელი კაცისათვის, ის გაჭირვებით ენდობა უნახავს და შეუჩვენებს იდეალებს...“¹.

კ. ლორთქიფანიძე რომანტიკოსებისაგან მოითხოვს, თვალთა ხედვის ისარი მომავლისაკენაც იქნას გადატანილი, მომავალი გაახადონ იდეალად და წარსულის კარგი გამოიყენონ მომავლის საქმეში. ამით კ. ლორთქიფანიძემ არა მარტო სწორად განსაზღვრა წარსულთან დამოკიდებულების საკითხი, არამედ ასევე სწორად გაარკვია მწერლის მოვალეობის რთული პრობლემები.

კ. ლორთქიფანიძე აქ დასახელებულ საკითხებს გარდა, ეხება მწერლის ნიჭისა და დრამატურგიის მნიშვნელოვან პრობლემებს.

იგი სვამს კითხვას: პოეტები იბადებიან თუ იზრდებიან? და როგორც ყოველთვის, ამ შემთხვევაშიაც კ. ლორთქიფანიძე არ ღალატობს მატერიალისტური ესთეტიკის პრინციპებს. არსებითად დიალექტიკის კანონების კონკრეტული გამოყენება ჩანს პასუხიდან: არც იბადებიან, არც იზრდებიან; კიდევაც იბადებიან, კიდევაც იზრდებიან.

მართალია, კ. ლორთქიფანიძეს ასე კითხვა-პასუხის სახით არა აქვს ჩამოყალიბებული და დაკონკრეტებული ეს დებულება, მაგრამ ამ საკითხზე მისი მსჯელობა ასეთი დასკვნის საშუალებას იძლევა.

კ. ლორთქიფანიძე სამართლიანად ებრძვის ორივე უკიდურესობას.

მისი აზრით, როგორც ჩვეულებრივი ადამიანისაგან ცოდნისა და სწავლის შედეგად დიდი პოეტი არ შეიქმნება, ასევე უშედეგოდ ჩაქრება, ან, უკეთესს შემთხვევაში, მცირე შედეგს მოგვცემს ბუნებრივი ტალანტი, თუ მას სათანადო ცოდნა და განათლება არ შეუწყობს ხელს. პოეტური ნიჭი ისეთი თანდაყოლილი თვისებაა, რომელსაც სათანადო წარმართვა ესაჭიროება.

„ფიქრობენ, რომ პოეტური ნიჭი ყველა კაცს ერთნაირი აქვსო, — წერს კ. ლორთქიფანიძე. — პოეტობისათვის საჭიროა ამ ნიჭის აღზრდაო, პოეტები იქმნებიან და არ იბადებიანო... თვით საქმე გვიმტკიცებს, რომ ამგვარ ნიჭდაბალ პოეტებს ხეირიანი რომანის დაწერა კი არა, უბრალო დაწყობილი ამბობაც არ შეუძლიან“¹.

კირილე ასევე მკაცრად უარყოფს მეორე უკიდურესობას, რომ თითქოს პოეტები იბადებიან და მათ არავითარი სწავლა-განათლება არ სჭირდებათ. ასეთი არასწორი მოსაზრების წინააღმდეგ კირილე ამტკიცებს: „უეჭველია,.... ნიჭსაც, როგორც ყოველივე მიდრეკილებას და სხეულის თვისებას, აღზრდა უნდა. უამისოდ პოეტად გახდომას სურავინ ნუ იფიქრებსო“. კითხვაზე — თუ ფიქრობენ, უსწავლელი პოეტი თავის ტალანტით „იმისთანა რამეს დასწერს, მთელს ქვეყანას გააკვირვებსო“ — დასძენს: „სამწუხაროდ, იმათ ნაწარმოებებს თვითონ იმათ გარდა... ჯერ არავინ გაუკვირვებია და თუ ვინმე გააკვირვა, გააკვირვა თავისი უხეირობითო“.²

ნიჭს რომ ხელის შემწყობი პირობები ესაჭიროება, ამ დებულების დასამტკიცებლად კ. ლორთქიფანიძე მშრომელი ხალხის მაგალითს ასახელებს. მისი აზრით, თუ დაბალი წრიდან პოეტები და მოაზროვნეები არ გამოდიან, იმიტომ კი არა, რომ მათ ნიჭი აკლდეთ, არა, მათ ნიჭი აქვთ, მაგრამ განვითარება აკლიათ, ხელის შემწყობ პირობებს არიან მოკლებული და ამის გამო ნიჭი უშედეგოდ ილუპება.

„თუ პოეტობისათვის მარტო პოეტური ნიჭი იყოს საკმაო, — წერს კირილე, — მაშინ დაბალი ხალხიდან, რომელიც ღრმა უმეცრებაშია, ძლიერ ბევრი პოეტები გამოვიდოდნენ, მაგრამ ამ ხალხში ძლიერ ბევრი იმისთანა ნიჭის პატრონია, რომ ჩვენი სუტპოეტები იმათ ფეხის მტვერადაც აღარ ღირან“³. ეს შესანიშნავი მაგალითი კ. ლორთქიფანიძემ შეიძლება ბელინსკიდან მოიტანა. ბელინსკიც

¹ ხელნაწ. № 599.

² იქვე.

³ იქვე.

ხომ ამასვე წერს: „...თუ საზოგადოების განვითარებულ კლასებიდან მეტი შესანიშნავი ადამიანი გამოდის, ეს იმიტომ ხდება, რომ იქ განვითარების მეტი საშუალებაა, და სულაც არა იმიტომ, რომ ბუნება დაბალი კლასების ადამიანისათვის თავის ნაბოძვარის გაცემაში უფრო ძუნწი იყოს“¹.

* * *

კ. ლორთქიფანიძეს სახელმძღვანელო დებულებები აქვს გამოთქმული დრამატურგიისა და, კერძოდ, ქართული კომედიოგრაფიის საკითხებზეც. იგი ღრმა თეორიულ დებულებებს აყენებს კომედიის სპეციფიკური მოვლენების გასარკვევად, რომ კომედიაში კომიკურობას იწვევს როგორც შინაგანი წინააღმდეგობანი და სასაცილო სიტუაციები, ისე გმირის გარეგანი სახე და ფორმალური ეფექტები. მაგრამ ნამდვილი, სრულფასოვანი კომედია იქმნება მხოლოდ მაშინ, როდესაც კომიკური ნაწარმოებებში შინაგანი სიუჟეტური ქაოვილიდან მომდინარეობს და თვით მოქმედება სასაცილო სიტუაციაშია გაშლილი. გარეგანი ეფექტებით გატაცება კი იმას ნიშნავს, რომ მწერალს იოლი გზა აურჩევია მიზნის მისაღწევად, რაც ამავე დროს მისი ტალანტის სიმცირეზე და ნაწარმოების სისუსტეზე მეტყველებს. ამ ნაკლოვანებათა გამო არ მოსწონდა კ. ლორთქიფანიძეს ყალბ საფუძველზე აგებული ქართული კომედიები. მისი აზრით, ქართველი კომედიოგრაფები ცდილობენ გმირთა გარეგანი მხარე დახატონ სასაცილოდ, მეტყველება და ჩაცმულობა გამოიყენონ კომიკურობისათვის და არა მოქმედების შინაგანი დაძაბულობა და სასაცილო სიტუაციები. შემთხვევით არ აიხსნება ის ფაქტი, რომ ყოველთვის ქართულ კომედიებში გამოყვანილი არიან სომხები, იმერლები, რაჭველები, ქართლები და ებრაელები. ავტორები ცდილობენ გმირის ჩაცმულობით და დამახინჯებული მეტყველებით გააცინონ მაყურებლები. ამ ნაკლოვანებას კირილე ასე გამოხატავს: „...კომედიებში იმათ გამოყავთ მრავალგვარი ხალხი, რომელთა შორის გარეგან განსხვავებაზე არის მიტყეული ჩვენი კომიკების ყურადღება. მარტო სომხების, იმერლებისა და ქართლების ქართულ ენაზე და არა მოქმედებაზედ. ამგვარად, ჩვენი კომედიები სასაცილოა მხოლოდ თავისი გარეგანი თვისებით და არა შინაარსით... ამ კომედიებში გამოხატული არც ერთი მოქმედება, არც ერთი მოქმე-

¹ ბ. ბელინსკი, რჩეული ნაწერები, წიგ. 1, გვ. 449.

დი პირის მიმართება, ანუ განწყობილება არ მოგვრის კაცს მწარე ღიმილს“¹.

კ. ლორთქიფანიძის სამართლიანი შენიშვნით, ასეთ კომედიებს სხვა ნაკლიც აქვთ. ამ სახის კომედიებში კომიკური აქცენტის გარეგან და ეთნოგრაფიულ, თუ კუთხურ, თვისებებზე გადატანით გმირის ზოგადი ხასიათი იკარგება. ცალკე ზნე-ჩვეულების მატარებელი პერსონები უფრო კერძობითი ნიშნების მატარებელი არიან, ვიდრე ვანზოგადებული ტიპისა.

„ჩვენს კომედიებში, — წერს კ. ლორთქიფანიძე, — არ არის არც ერთი მთელი და ნამდვილი ხასიათი, არც ერთი ტიპი... ერთი ვიკითხოთ, რა იქნებოდა, რომ შექსპირსაც ერთსა და იგივე თხზულებაში ერთი რომელიმე ხალხიდან არ მოეყვანა თავისი საზოგადოდ კაცობრიული მნიშვნელობის მქონე ტიპები და მაგიერად დრამაში მოქმედ პირებად აერჩია საქსონელი, სკანდინაველი, გერმანელი, ფრანგი, იტალიელი, რუსი, თათარი, ბერძენი, ქართველი, სპარსელი, ჩინელი, იაპონელი, ინდოელი და სხვა? რა იქნებოდა, რომ ოსტროვსკის ერთსა და იმავე კომედიაში ერთის წოდების ცხოვრების მაგიერ მოენდომებინა მთელი რუსეთელი ხალხების ცხოვრების გამოხატვა და ამისათვის მოქმედ პირებად მოეყვანა დიდი რუსეთელი, პატარა რუსეთელი, პოლშელი, ფინელი, ჩერქეზი, ლეკი, ქართველი, თათარი, კალმიკი, ყირგიზი, ჩუქჩი და სხვა? ეს მწერლები იმდენად გონიერი უოფილან, რომ მაგრე არ მოქცეულან და რომ, საუბედუროდ, ნიჭიერება ცოტადენი კლებოდათ, უეჭველია, ამგვარად აია-სოფის კენჭებსავეთ დრამისა და კომედიის აშენებას მოინდომებდნენ და მაშინ იმათი თხზულებები წარმოგვიდგენდა ნამდვილს ენათ-შერევას, რომელზედაც მიქცეული იქნებოდა როგორც მწერლების, ისე მკითხველების განსაკუთრებული ყურადღება. ჩვენს კომიკებს სწორედ ამნაირი საქმე ემართებათ, ისინი სწორედ ამნაირად ჰსწერენ თავის კომედიებს. ყალბ ვერცხლად გვაძლევენ და გონებისა და გრძნობის ნამდვილად აღძვრის მაგიერ სწორედ ამ ნაირივე ენათ-შერევით გვატყუებენ“². და ბოლოს გულსტიკივლით დასძენს ავტორი: „ღმერთო, როდის იქნება, რომ ჩვენს კომედიებში მოქმედ პირებად ან მარტო ქართლები იყვნენ, ან მარტო იმერლები იყვნენ, ან მა-

1 ხელნაწ. № 599.

2 იქვე.

რტო სომხები... არ იფიქროთ მე სპეციალურ კომედიებს ვნატრობდე. ჩვენში რომ ნამდვილად ნიჭიერი და ნამდვილად ნასწავლი და განათლებული კომიკები იყვნენ, მე, რასაკვირველია, არ ვიტყოდი, რომ კომედიებში მოქმედ პირებად მართო ქართლელები ყოფილიყვნენ, ან მართო იმერლები...“¹.

კ. ლორთქიფანიძის მიერ აქ წამოჭრილი საკითხები კომედიის შესახებ დღესაც არ არის მნიშვნელობას მოკლებული. მართალია, დღევანდელ ქართულ კომედიებში ებრაელები, სომხები, იმერლები და ქართლელები არ არიან გამოყვანილი დაცინვის საგნად, მაგრამ, ის ძირითადი ნაკლი, რაზედაც ასე სამართლიანად მიუთითებდა კ. ლორთქიფანიძე თავისი დროის დრამატურგების შესახებ, დღესაც მტკიცენულად იგრძნობა დრამატურგიაში. ეს არის იაფფასიანი და მსუბუქი, გარეგანი ეფექტების საშუალებით შექმნილი კომიკური მომენტები.

იგი, როგორც ბელინსკი უკრძალავდა „უხეში მაუდის ქსოვილის შინელში გამოწყობილ წვერგაუპარსავ მჯღაბნელ მწერლებს“ წერას, რადგან, მისი აზრით, „ეს მწერლები რყვნიდნენ საზოგადოების გემოვნებას, სახელს უტეხდნენ ლიტერატურას“, კ. ლორთქიფანიძეც უკრძალავს უნიჭო ქართველ მწერლებს წერას. იგი მკაცრი ტონით მიმართავს ჩვენს წვრილფეხა მწერლებს: „ძმანო, რომანების, დრამებისა თქვენ ისე არაფერი გაგეგებათ, როგორც ჩინური ენისა. ამისათვის ჰსჯობია, იმასზე ხელი აიღოთ. თუ ლექსებზედაც ხელს აიღებთ. ხომ კარგია და პატიოსანი, თუ არა და რა გაეწყობა, ჰსწერეთ, ჰსწერეთ, მაგრამ იცოდეთ კი, რომ თქვენი სამღერალი საგანი ვარდია, იმიტომ რომ მღერა ვარდს შეჭფერის და თქვენთვისაც დემეოთს მართო ბულბულივით მომღერალი ხმა მოუცია. არ შეეხოთ არც ერთს იმისთანა საგანს, რომელიც თქვენ სიზმარში გინახავთ და რომელიც არც კი იცით, სასმელია თუ საკმელი“².

ჩანს, კ. ლორთქიფანიძე არა მართო უნიჭო და წვრილფეხა მწერლების წინააღმდეგ ილაშქრებს, არამედ ასევე მკაცრია და დაუნდობელი ვარდის მომღერალ ბულბულების მიმართ, უსავნო და ცხოვრებისაგან მოწყვეტილი პოეტების მიმართ. კ. ლორთქიფანიძე, მსგავსად ი. ჭავჭავაძისა, გმობს მთვარეზე და ვარსკვლავებზე მიშ-

¹ ხელნაწერი № 599

² იქვე

ტერებული პოეტების ფრინველსავეით უზრო სტვენას. იგი ამ სტა-
ტიაში ისევე მკაცრად ილაშქრებს „წმინდა ხელოვნების“ თეორიის
წინააღმდეგ, როგორც ილიამ გაილაშქრა „პოეტში“ უშინაარსო,
ტკბილხმოვანი პოეზიის წინააღმდეგ.

როგორც აქ წარმოდგენილი საკითხების განხილვიდან ჩანს,
თერგდალეულმა კ. ლორთქიფანიძემ პრაქტიკულად გამოიყენა მა-
ტერიალისტური ესთეტიკის საბრძოლო დებულებები და ხელოვნე-
ბის საკითხებზე წამოაყენა ბევრი ისეთი საყურადღებო მოსაზრება,
რომელთაც არა მარტო ისტორიული მნიშვნელობა აქვთ, არამედ
დღესაც არ დაუკარგავთ მოქმედების ძალა.

ბ . ბ ი ბ ი ზ ა ძ ე

გრიფიუსის „ქეთევან დედოფლის“ ისტორიულ
წყაროთა შესახებ

გრიფიუსისა და მისი თხზულებების შესახებ საკმაოდ ბევრი დაწერილა, განსაკუთრებით გერმანიაში, მაგრამ გრიფიუსის ტრაგედების, კერძოდ, „ქეთევან დედოფლის“ წყაროების კვლევით, მცირერიდენი გამონაკლისის გარდა, არავინ დაინტერესებულა. ეს არც თუო გასაკვირი, რადგან გრიფიუსის შემოქმედება ერთხანს ნიდერლანდელი ვონდელის თხზულებათა ძირითადი მოტივების გერმანულ დამუშავებად იყო მიჩნეული.

„ქეთევან დედოფლის“ სიუჟეტის წყაროთა საკითხის გარკვევა პირველად ცადა გრიფიუსის თხზულებათა გამომცემელმა ჰ. პალმმა, მაგრამ საკმარისი საბუთების უქონლობის გამო მხოლოდ ვარაუდზე შეჩერდა. დრამაში აღწერილი ამბის ისტორიულ ფაქტთან შეჯერებისათვის იგი ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის მოგზაურობის აღწერილობას დაეყრდნო და დრამის ისტორიულ წყაროდაც შარდენის შრომა ივარაუდა, თუმცა საკითხის ამგვარად გადაჭრის სისწორეში თვით ეპარებოდა ეჭვი¹. რადგან ამ საკითხზე სხვა სარწმუნო მოსაზრება არ გამოთქმულა, პალმის ეს მცდარი აზრი შემდეგში არა ერთხელ იქნა გამეორებული². მხოლოდ 1892 წელს იქნა ეს შეხედულება უკუგდებული ლ. პარიზერის გამოკვლევის წყალობით, რომელმაც გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ გრიფიუსის ხსენებული ტრაგედიის წყარო უნდა ყოფილიყო ცნობილი იტალიელი პატრიციის პიეტრო დელლა ვალლეს შრომები. რადგან პარიზერს

¹ A. Gryphius, *Trauerspiele* (Bibl. des Lit. Vereins, Bd. 162), Stuttgart, 1884, გვ. 138.

² Jörden, *Lexikon*, B. II, გვ. 226. შარდენის შრომა გამოცა 1685 წელს ლონდონში, გრიფიუსმა კი ეს ტრაგედია 1657 წ. დაბეჭდა.

ხელი არ მიუწვდებოდა ამ შრომებზე¹, ამიტომ ეს მოსაზრებაც მხოლოდ ვარაუდად დარჩა. არც პარიზერს და არც სხვა ვინმეს ამ აზრის შემდგომი განვითარება და საბუთებით გამაგრება არ უცდია. ამის შემდგომ ყველა, ვინც გრიფიუსის ამ დრამას ეხებოდა, იმეორებდა პარიზერის ამ ვარაუდს და ყველაფერი ამით მთავრდებოდა. საქმეს საბოლოოდ არ უშველა არც ციგულსკის გამოკვლევამ, რომელმაც ტრაგედიის წყაროდ კლოდ მალენგრის მიერ შედგენილი წამებულთა ცხოვრების აღწერილობა მიიჩნია².

დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ გრიფიუსს არ უმოგზაურია აღმოსავლეთში, მით უმეტეს — საქართველოში. არც ისაა ცნობილი, რომ მას რაიმე ურთიერთობა ჰქონდა იმ დროს ევროპაში მყოფ რომელიმე ქართველ მოღვაწესთან. საქართველოს ამბებს იგი იცნობდა, უთუოდ, მოგზაურობათა აღწერილობებით, რომლებიც იმ დროს არც თუ იშვიათად გამოდიოდა სხვადასხვა ევროპულ ენაზე, ანდა ევროპაში მოგზაურობის დროს, შეიძლება, თვით ჰქონდა პირადი ნაცნობობა რომელიმე მოგზაურთან.

ამ დებულების დადასტურება იქნება ჩვენი მიზანი ამჟამად. ცნობილია, რა ვასაჭირში იმყოფებოდა საქართველო მეჩვიდმეტე საუკუნეში თურქ-ოსმალთა შემოსევის გამო. აბსოლუტური მონარქიის აყვავების ზენიტზე მყოფი ევროპის ქვეყნები ამ დროს ყოველ ღონეს ხმარობდნენ თავიანთი გავლენის სფეროს გაფართოებისათვის. რომის კათოლიკური ეკლესია განსაკუთრებით აქტივობას იჩენდა ბრძოლებით დანგრეულ საქართველოში თავისი დასაყრდენის შექმნისათვის. ამ მიზნით რომის პაპი და პროპაგანდა ათეულობით აგზავნიდნენ თავის მისიონერებს საქართველოში. მიუხედავად დიდი სიძნელებისა, რაც მიმოსვლის ცუდი საშუალებების გარდა რომის ეკლესიის ღონისძიებებისადმი მაჰმადიანური სპარსეთისა და თურქეთის მტრული დამოკიდებულებითაც იყო გართულებული, საქართველოში ამ დროს მოდიოდა და უკან ბრუნდებოდა საკმაოდ დიდი რიცხვი კათოლიკური რომის საეკლესიო პოლიტიკის მქადაგებელთა. ისინი ახდენდნენ საქართველოში შექმნილი ვითარების აღ-

¹ იხ. L. Pariser, Quellenstudien zum A. Gryphius Trauerspiel „Catharina von Georgien“, Zeitschrift für vergl. Literaturgesch., V, H. I, II 1892, Berlin.

² იხ. Z. Zygulska, A. Gryphius. „Catharina von Georgien“ nach ihrer französischen Quellen untersucht, Lwow, 1932.

წერას და ინფორმაციის სახით აწვდიდნენ რომის ეკლესიას. აქედან ეს ცნობები ევროპის საზოგადოებრივობის ყურადღებამდე აღწევდა. კათოლიკე მისიონერთა შორის იყვნენ დიდი კულტურული ინტერესის მქონე ფრიად განათლებული პირებიც, რომლებიც გულმოდგინედ სწავლობდნენ ქართველთა ზნე-ჩვეულებებს, ყოფა-ცხოვრებას და შემდგომ ამ ცნობათა პოპულარიზაციას ახდენდნენ ევროპაში. ასეთი შინაარსის არა ერთი საინტერესო წიგნი დაბეჭდილა იმ დროს რომში; ისინი ქართველთა სარწმუნოების, ყოფა-ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულებათა სურათებთან ერთად საქართველოს ისტორიის საინტერესო ფაქტებსაც შეიცავდნენ.

ამჟამად ჩვენი ინტერესის საგანს შეადგენს ამგვარი ნაშრომების სწორედ ის ნაწილი, სადაც ასახულია გრიფისის ტრაგედიაში აღწერილი ისტორიული სურათები და კერძოდ: საქართველოს აოხრება შაჰ-აბასის მიერ, ქეთევან დედოფლის წამება და ქართველ მეფეთა ტრაგიკული ბედი.

ამ პერიოდისა და ამბავთა შესახებ უპირატესად იტალიელ კათოლიკე მოძღვართა აღწერილობებიდან ვტყობილობთ.

1624 წელს სპარსეთის დედაქალაქში ყოფილა დომინიკანელი ბერი გრიგორი ორსინო, რომელსაც უფრო ადრე საქართველოშიც უმოგზაურია. სპარსეთში მისი ყოფნისას დაუსჯია შაჰს საქართველოს დედოფალი ქეთევანი. 1626 წელს ორსინოს წარუდგენია რომში პროპაგანდისათვის ვრცელი მოხსენება საქართველოში ქრისტიანული სარწმუნოების მდგომარეობის შესახებ. მასვე აღუწერია სპარსელთა მიერ საქართველოს აოხრებისა და ქეთევან დედოფლის წამების ამბები¹, მაგრამ ეს საბუთი დღემდე ჩვენთვის მიუწვდომელია.

საქართველოს დედოფლის მოწამებრივი სიკვდილის ამბები თავის დროზე მოხსენებია რომის პაპსაც და მას დედოფლის გმირული საქციელი ქებით მოუხსენიებია წამებული დედოფლის ვაჟის — თეიმურაზ მეფისადმი გაგზავნილ ბარათში, რომელიც 1626 წელს თეიმურაზისათვის მოუტომევეა კათოლიკური მისიით ჩამოსულ მოძღვარ პეტრე ავიტაბილეს. პაპი ურბანო მერვე წერს:

„აგრეთვე უწყით, თუ რაოდენი სიმტკიცე სარწმუნოებისა გამო-

¹ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1907, გვ. 87.

იჩინა დედათქვენმა, რომელმაც ქრისტიანობაზე ხელის აღებას თვისი სამეფოს დაკარგვა და სიკვდილი არჩია“¹.

ქეთევან დედოფლის მოწამებრივი სიკვდილის შესახებ მოხსენება შეუდგენია ავგუსტინის წესის მოძღვარს ამბროზიოს, რომლის მეთაურობით 1628 წელს ივნისში გორში ისპაჰანიდან ჩამოსვენებულ იქნა დედოფლის ნაშთი, რომელიც დიდი პატივით ინახებოდა იშპაჰანში ავგუსტინელ მონაზონთა მონასტერში. ხსენებული მოხსენებაც არ გამოქვეყნებულა და ჩვენთვის ამჯერად მიუწვდომელია².

როგორც ორსინოს, ასევე ამბროზიოს ინფორმაციები, ჩანს, კერძო დანიშნულებისა ყოფილა და მათი წიგნად გამოცემა არსად იხსენიება, მით უმეტეს, არ მომხდარა მათი თარგმნა ევროპის სხვა ენებზე. ამდენად, ისინი გრიფიუსის ყურადღების სფერომდე ვერ მიაღწევდნენ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას ამ ინფორმაციათა შორის იმსახურებს იტალიელი პატრიციის პიეტრო დელლა ვალლეს შრომები, რომლებიც იმდენად შეესატყვისებოდნენ მაშინდელი საზოგადოებრივი აზრის მიმართულებას და შესაბამისად იმდენად პოპულარული გამხდარან, რომ ისინი დაუყოვნებლივ უთარგმნიათ ევროპის სხვა ხალხთა ენებზე.

თუმცე პიეტრო დელლა ვალლეს არასოდეს დაუდგამს ფეხი საქართველოს მიწაზე, მაგრამ არც ერთ იმდროინდელ მოგზაურს არ უწერია საქართველოს შესახებ იმდენი, როგორც მას.

ვალლე გავლენიანი არისტოკრატიული წრიდან ყოფილა, 1614 წ. აღმოსავლეთში გამგზავრებულა და თერთმეტი წელი დაუყვია იქ, გულდასმით შეუსწავლია არაბეთის, ინდოეთის, თურქეთის, ეგვიპტისა და სპარსეთის ხალხთა ცხოვრება. ყველაზე დიდხანს სპარსეთში ყოფილა და, როგორც კათოლიკური ეკლესიის ერთგული მსახური, აქ გულმოდგინედ გაცნობია ქრისტიანთა ყოფას. ყველაზე მეტად ის ქართველ ქრისტიანთა ყოფას დაუინტერესებია. მით უმეტეს, სპარსეთის ქალაქებში მაშინ იყო უამრავი ქართველი, რომლებიც სპარსთა ურდოებს უწყალოდ გაერეკათ საქართველოდან.

პიეტრო დელლა ვალლეს თავისი მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი აღუწერია 54 წერილში, რომელიც 4 წიგნად გამოუციათ რომ-

¹ მ. თამარაშვილი, დასახ. შრომა, გვ. 91.

² თამარაშვილი თავის ზემოხსენებულ წიგნში დაპირებას იძლეოდა ამ დოკუმენტის გამოქვეყნების შესახებ. იხ. გვ. 103.

ში. პირველი და მეორე წიგნი გამოსულა იტალიურ ენაზე 1650 წელს. ეს შრომა სწრაფად გავრცელდა ევროპაში და ითარგმნა ბევრ ენაზე. 1664 წელს იგი ინგლისურად უთარგმნიათ და გამოუციათ ლონდონში, 1674 წელს მისი სრული თარგმანი გამოცემული ყოფილა გერმანულად ქენევაში, ხოლო 1745 წელს გამოუციათ ფრანგულად.

ჩვენი საკვლევი საკითხისათვის ვალღეს შრომათა შორის გაცილებით მეტი მნიშვნელობის მქონეა 1628 წელს ვენეციაში დაბეჭდილი *Della conditioni di Abbas Re die Persia*¹. ამ შრომაში ვალღე ეხება შაჰ-აბასის გვარის გენეალოგიას, მისი მმართველობის ამბებს და აღწერს კარის ზნე-ჩვეულებებს, შაჰის პირად თვისებებსა და მისი მეფობის პერიოდში მომხდარ ამბებს. ეს მონოგრაფია ვალღეს შეუდგენია სპარსეთიდან სამშობლოში დაბრუნებისთანავე — 1626 წელს და ორი წლის შემდეგ გამოუცია. ამ მონოგრაფიისადმი დიდი ინტერესის დამადასტურებელია ის ფაქტიც, რომ 1631 წელს მისი ფრანგული თარგმანი ცალკე წიგნად გამოუციათ პარიზში.

შაჰ-აბასის პიროვნების დახასიათებისას ამ შრომაში ვალღე იგონებს მის მიერ ჩადენილ სისასტიკეთა მაგალითებს, რომელთა ნაწილი გრიფიუსის ტრაგედიაში აისახა.

არსებობს უფრო მდიდარი და საინტერესო მასალა, რომელიც საშუალებას იძლევა განისაზღვროს გრიფიუსის ტრაგედიის მრავალრიცხოვან დეტალთა წყაროს რაობა. ეს არის იმავე პიეტრო დელლა ვალღეს „ინფორმაცია საქართველოს შესახებ“, რომელიც მას შეუდგენია სპარსეთიდან დაბრუნებისთანავე (1626) და წარუდგენია რომის პაპ ურბანო მერვესთვის, რათა უკანასკნელს მიეღო შესატყვისი ზომები საქართველოსათვის „დახმარების აღმოსაჩენად“, რაც, მაშინდელი კათოლიკური სამღვდელოების მსახურთა გავებით, საქართველოში სარწმუნოების ქადაგების მიზნით კათოლიკე მისიონერთა მეტი რიცხვის გაგზავნით განისაზღვრებოდა.

რომის პაპმა, მართლაც, მიაქცია ვალღეს ამ ინფორმაციას ყურადღება და საქართველოში გასაგზავნი მისიონი განამზადა².

ამის შემდეგ პიეტრო დელლა ვალღე საქართველოს ამბების საუკეთესო მცოდნედ ითვლებოდა რომში და, ვინც კი განიზრახავდა

¹ ჩვენ ხელთ გვქონდა ამ შრომის ფრანგული თარგმანი. იხ. *Valle, P. Histories apologetiques d' Abbas, Re de Perse, Paris, MOCXXXI.*

² მ. თამარაშვილი, 88.

საქართველოსკენ გამგზავრებას მისიის ან სხვა მიზნით, მასთან თათბირობდა. პაპი და პროპაგანდა პირდაპირ მიუთითებდნენ მისიონერებს, რჩევისათვის მისთვის მიემართნათ. ასე, მაგალითად, 1626 წელს, 9 მაისს პროპაგანდა წერდა მისიონერ პეტრე ავიტაბილეს: „ბატონმა კარდინალებმა გადაწყვიტეს თქვენი ამხანაგებითურთ: გაგზავნონ ქართველებთან, რომელთა შესახებ ბ. პეტრე დელლა ვალემ ბევრი რამ მოგვითხრო... აწ შეგიძლიათ განემზადოთ წასასვლელად... ხსენებული პეტრეც მოგცემთ შესაფერს და საჭირო დარიგებას“¹. ვალესაც შეგნებული ჰქონია თავისი ცოდნის მნიშვნელობა და ამიტომ თავისი შრომა საქართველოს შესახებ, ლამაზად ვადაწერილი, წიგნად შეკინძული, ლათინურად გამართული, გაუმზადებია საქართველოში მისიონერული მიზნით გასამგზავრებელ სულიერ მამათა საჭიროებისათვის².

ვალეს „ინფორმაცია საქართველოს შესახებ“ შემდგომში შესულა ვალეს შრომების ყველა კრებულში და უთარგმნიათ სხვადასხვა ენაზე. იგი ითარგმნა 1745 წელს და შევიდა ვალეს თხზულებათა ფრანგულ გამოცემაში³.

ეს შრომა რუსულად უთარგმნია ქართველ მოღვაწეს გ. ყაზბეგს და დაუბეჭდავს 1867-68 წლებში გაზეთ „Кавказ“-ში⁴. ქართულად იგი არასრულადაა თარგმნილი ა. ჭყონიას მიერ⁵.

გრიფიუსის ტრაგედიის ძირითადი სიუჟეტური ღერძი ქართველი დედოფლის მოწამებრივი სიკვდილის ისტორიაა. არც წინასიტყვაობაში და არც ბოლოს დართულ განმარტებებში ავტორი არ ასახელებს დრამის წყაროს და სიტყვასაც არ ძრავს იმის შესახებ, მართლა მომხდარა თუ არა ისტორიაში ასეთი ფაქტი. სხვათა შორის, ეს ერთადერთი შემთხვევაა, როცა გრიფიუსი ასე გარკვეულად, თითქოს განზრახ, გვერდს უვლის დრამის ისტორიულ სინამდვილესთან დამოკიდებულებისა და წყაროს საკითხს. მით უმეტეს, ამ გულგრილობას იგი თავის ორივე გამოცემაში ადასტურებს და ჩვენ საფიქრებლად გვრჩება მისი განზრახვის ახსნა.

¹ მ. თამარაშვილი, გვ. 89.

² *Petri Della Valle, Reiß-Beschreibung... Genff, MOCXXIV, IV, 83: 227^a.*

³ იხ. *Voyages de Pietro della Valle, Paris, 1745.*

⁴ *Италианцы о Кавказе: «Кавказ», № 41—48, 1867, 1868.*

⁵ „ივერია“, 1879, № 3.

ეს შემთხვევა მიტომაც უფრო გვეჩვენება მოულოდნელად და უცნაურად, რადგან ვიცით, რომ გრიფიუსი მეჩვიდმეტე საუკუნის გერმანიის ე. წ. „სწავლული პოეზიის“ წარმომადგენელი იყო და ჩვეულებრივ, ისტორიულ წყაროთა გათვალისწინებასა და გადმოცემას ყოველთვის დიდ ყურადღებას აქცევდა.

სხვა შემთხვევაში იგი არა მარტო წყაროებზე მიუთითებს, არამედ დამაჯერებლობისათვის მათ ციტირებასაც ახდენს („ლეო არმენიუსი“, „კარლ სტიუარტი“).

ვალეს ზემოთ დასახელებული თხზულებები, რომელთაც ჩვენ გრიფიუსის ტრაგედიის წყაროებად ვიჩნევთ, მრავალმხრივ საფუძვლად ეწოდება ცნობებს იძლევა აღნიშნულ საკითხზე. სპარსეთის შაჰის სიმკაცრისა და ვერაგობის საილუსტრაციოდ გრიფიუსი დედოფლის დასჯას ასახელებს და ამბობს:

„რაც შეეხება ჩემი აზრის გამოთქმას, მე კვლავ ვაღიარებ, რომ ამ დედოფლის წამება უდიდესი ბოროტებაა, აბასის მიერ ოდესმე ჩადენილი. მართლაც, უგუნურება იყო ასეთი დიდი დედოფლის სისხლში ხელების გასვრა“¹.

გარკვეული ხასიათის ცნობას ვპოულობთ ამის შესახებ დელლა ვალეს მეორე შრომაში:

„როცა ინდოეთიდან ვბრუნდებოდი, ბოსორაში მე გავიგე, რომ ხსენებული ქეთევან დედოფალი 1624 წლის 22 სექტემბერს წამებულის სიკვდილით მომკვდარა შირაზში, სადაც ასე ხანგრძლივად იყო იგი ტყვეობაში და არა ერთგზის ცდილან იძულებული გაეზადათ იგი უარეყო თავისი სარწმუნოება“².

ეს ამბები დელლა ვალეს შეუტყვია სომხეთის გენერალური ვიკარის მოძღვრის გრიგორი ორსინოსაგან. ამ ორსინოს იმ ხანებში სპარსეთში გაუვლია და, რადგან ეს ამბავი მაშინ ახალი მომხდარი ყოფილა, მასზე დაწვრილებითი ცნობები შეუკრებია, აუწერია, როგორც ქრისტიანული სარწმუნოების პოპულარობის დამადასტურებელი ფაქტი და რომში წაუღია, ალბათ, პროპაგანდისათვის წარსადგენად.

დედოფლის მხეცური წამების შესახებ ჩვენ ვკითხულობთ მეფე თეიმურაზის მიერ რომის პაპისადმი გაგზავნილ საგანგებო წერილში, რომელშიაც მეფე პაპს ქართველი ხალხის ქრისტიანობისადმი

V alle, Della condizioni di Abbas, გვ. 234—235

2 «Кавказ», № 42.

ერთგულებას უდასტურებდა და სთხოვდა სარწმუნოების უკეთ ქადაგების მიზნით სპარსელებისაგან გაძარცვული მონასტრების კეთილმოწყობისათვის საჭირო ნივთების შექენაში დახმარებას:

„იმ უსჯულო სპარსელების მეფემ, — წერდა თეიმურაზი, — რა ვერ დასძლია მისი სიმტკიცე და სიყვარული ხორცის სიწმიდისა და სარწმუნოებისათვის, ჯერ დაატყვევა, შემდგომ თუ ჩემზე და თუ დედაჩემზე გაბრაზებულ-განძვინარებულმა მეფემ და მისმა უღმობელმა ერმა მწარედ დაუწყეს ტანჯვა მას და ასე დატანჯულმა სული განუტევა“¹. ეს წერილი 1629 წლის 5 იანვრის თარიღითაა აღნიშნული, მაგრამ, როგორც მ. თამარაშვილი შენიშნავს, აქ შეცდომა უნდა იყოს, რადგან ამ წერილის წამლებმა პეტრე ავიტაბილემ რომიდან მხოლოდ 1628 წლის 14 დეკემბერს მოაღწია და 20 დღის შემდეგ რომში ვერ იქნებოდა; თანაც წერილში აღნიშნული „მამები“, რომლებიც რომში წასულან მტრის შემოსევისაგან გაძარცვული ეკლესიის სამღვდელთმსახურო მოწყობილობათა შესაძენად, 20 დღის განმავლობაში ვერ განემზადებოდნენ. თანახმად ლამბერტის ცნობისა, ავიტაბილეს გაბრუნება გორიდან 1630 წელს მომხდარა².

პეტრე ავიტაბილეს რომში ჩასვლისას პაპისთვის წარუდგენია მოხსენება ქართველთა სარწმუნოების სიმტკიცის შესახებ და ნეტარი დედოფლის სასახელო თავგანწირვაც მოუხსენებია, როგორც თვალსაჩინო მაგალითი ქრისტიანობისადმი ქართველთა ერთგულებისა:

„ვინაიდან დედა მისი (თეიმურაზისა.—ა. ბ.) იმდენად კეთილმორწმუნე იყო, რომ სპარსეთის მეფის ბრძანებით, სარწმუნოების გამო სისხლი დაღვარა საკვირველის მხნეობით, ამიტომ დიდი იმედია, ესეც (თეიმურაზიც.—ა. ბ.) განათლდეს ზეციერის მადლით, რათა დაუტევოს ძველი შეცდომების გზა და თავისი ერიერთ შუეერთდეს რომის ეკლესიას“³.

ეს იყო ერთი იმ მრავალრიცხოვან ბარბაროსულ ფაქტთაგანი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სპარსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში, როცა სპარსელი დამპყრობელნი ცდილობდნენ, გაეტეხათ ქართველი ხალხის წინააღმდეგობა და თავისუფლებისათვის ბრძოლაში

¹ მ. თამარაშვილი, 108.

² იქვე, 109.

³ იქვე 110.

მათი სიმტკიცე. ეს იყო შემზარავი ფაქტი ისტორიაში, რომლის შესახებ თვით თეიმურაზი წერდა:

„დაარბივის, ამოსწყვიტეს, შექნეს ვითა განაქარი“¹.

საინტერესოა, როგორ იქნა ნაწარმოებში წარმოდგენილი შაჰის ხსენებული მოქმედების მოტივირება. ჯერ კიდევ ტრაგედიის ქვესათური bewährte Beständigkeit იძლევა წარმოდგენას იმაზე, რომ აქ ლაპარაკი უნდა იყოს დრამის გმირის რწმენის სიმტკიცეზე და მისი ნებისყოფის შეურყევლობაზე. მართლაც, ტრაგედიის მთელი მსვლელობა და ფინალი ადასტურებს, რომ დედოფალი მოკვდა თავისი ნებით, როგორც წმინდანი, სარწმუნოებისათვის წამებული და ამით თავის მოძმეებს რწმენის სიმტკიცის მაგალითი მისცა. მაგრამ გრიფიუსი ამ წმინდა რელიგიური მოტივით არ შეიზღუდა: იგი ამისათვის რენესანსული სულისკვეთებით მეტად შთაგონებული ერისკაცი იყო და მოქმედებისათვის მეტი დრამატული სიმახვილის ნიციემის მიზნით ცალმხრივი სიყვარულის მოტივი ჩააქსოვა დრამის ძირითად კონფლიქტში.

პირველ მოქმედებაშივე, შაჰის სცენაზე პირველად გამოსვლისთანავე, ჩვენ წინაშე ვადმოიშლება საინტერესო სურათი ტყვე დედოფალზე შეყვარებული შაჰის განცდებისა; სარწმუნოებრივი სხვაობის საფუძველზე აღმოცენებული წინააღმდეგობა შაჰის გრძნობას კიდევ მეტად ამწვავებს. შაჰს საკუთარი ამპარტავნობისა და პატივმოყვარეობის გრძნობა მოდუნებია ძლიერი სიყვარულის განცდისაგან და ხან თვალცრემლიანი შესთხოვს დედოფალს ყური მიუგდოს მისი გულის მწუხარე ჩივილს, ხანაც ჩვეულის ქედმაღლობით ცდილობს მუქარით შეაშინოს ის. მოქმედების შემდგომი მიმდინარეობიდან ჩანს, რომ შაჰი ისეთი ძალით შეუბოჰავს ტყვე დედოფლისადმი გაუზიარებელ სიყვარულს, რომ მას ხშირად სახელმწიფო საქმიანობა და მოვალეობაც კი ავიწყდება. მეორე მოქმედების დასაწყისში იგი, სიყვარულის ცეცხლშემოგზნებული, უგულოდ უსმენს თავის მრჩეველს, როცა უკანასკნელი საგარეო ურთიერთობის ფრიად სერიოზულ საკითხზე მოახსენებს. ანდა სურათი, როცა სიყვარულისაგან თავგზააზნეულმა შაჰმა აღარ იცის, რა უპასუხოთ რუსეთის ელჩის მოთხოვნას და უნებლიედ თანხმდება მას დედოფლის განთავისუფლებაზე, რაც შემდეგ სანანებლად უხდება. შაჰის გრძნობა სერიოზულია: იგი ხელს სთხოვს დედოფალს და ეუბნება:

¹ თეიმურაზ პირველი, თბილისი, 1934, გვ. 127.

„მე კი მსურს ტახტზე სპარსთა ქვეყნის დედოფლად იჯდეთ“¹. და რაკი დედოფალმა მისი არც ვედრება ისმინა, არც მის მუქარას შეუწინა და გადაკრით უარყო მისი წინადადება, მაშინ სიყვარულის ჟინთან ერთად მრისხანებაც აღენთო შაჰის გულში და უსაზღვროდ შეურაცხყოფილი თავმოყვარეობისა და დამცირების გამო დაუნდობლად დაასჯევინა იგი.

ამრიგად, დრამაში სარწმუნოებრივ მოტივზე უფრო დედოფლისადმი შაჰის სიყვარულია წინ წამოწეული და სარწმუნოების უარყოფა თითქოს მხოლოდ პირობაა, რომლის ძალით დედოფალი უფლებამოსილი იქნება, შაჰის გრძნობა გაიზიაროს.

ტრაგედიის ფინალური სცენაც იმას ადასტურებს, რომ შაჰის მრისხანებამ, რამაც დედოფლის დაღუპვა გამოიწვია, მისივე სული გააპარტახა და უაღრესი მწუხარებით ათქმევინა მას:

„მკვდარიც კი ასე უნდა მიყვარდე“².

საიდან უნდა აელო გრიფიუსს ამგვარი გაგება შაჰისა და დედოფლის ურთიერთობისა?

უკანსკენელ დრომდე შარდენის მოგზაურობის აღწერილობანი ითვლებოდა პირველ შრომად, სადაც აღნიშნული იყო, რომ შაჰი დედოფლის ეშხით მოხიბლულა, შეყვარებია ის და შერთვა განუზრახავს. მას დედოფლისათვის სარწმუნოების გამოცვლა უბრძანებია. ამით მას საშუალება მიეცემოდა თეიმურაზ მეფეზე შური ეძია. საკითხის ამგვარი გაგება იქნა გაზიარებული შემდგომი დროის ლიტერატურაშიაც³.

თეიმურაზ მეფისადმი შაჰის მიერ მიწერილ წერილში არაფერია თქმული დედოფლისადმი შაჰის ასეთი გრძნობის შესახებ. „სარწმუნოების გამო სისხლი დაღვარა შაჰის ბრძანებით“, — წერს მოძღვარი პეტრე ავიტაბილე დედოფლის შესახებ რომის პროპაგანდას⁴.

შაჰის დამოკიდებულება დედოფლისადმი ასევე (ჰქონდა გაგებული დელა ვალლესაც. მას შეუტყვია გრიგორი ორსინოსაგან, რომ დედოფალი მომკვდარა, როგორც წამებული, ქალაქ შირაზში,

¹ A. Gryphius, *Catharina von Georgien, oder bewährte Beständigkeit*, Stuttgart, 1887, გვ. 177.

² „Catharina von Georgien, გვ. 251.

³ იხ. Jorden, *Lexikon*, II, B, 266.

⁴ მ. თამარაშვილი, 108.

სადაც ის ციხეში ჰყოლიათ და მრავალგზის უცდიათ, აეძულებინათ, უარყო სარწმუნოება¹. ამასვე იმეორებს ვალლე თავის შრომაში აბასის გენეალოგიისა და მეფობის შესახებ. აქ იგი წერს:

„სამი წლის წინათ დაუსრულებელი წამებით სიკვდილით იქნა დასჯილი (დედოფალი.—ა. ბ.). ყველაფერი ეს, ამბობენ, იმიტომ, რომ არ ისურვა ქრისტიანული რწმენისაგან განდგომა და არჩია საკუთარი სისხლის დაღვრა“².

მეორე ადგილს ვალლე ეხება შაჰის მკაცრ ხასიათს და იგონებს, როგორ არაადამიანურად მოეპყრო იგი ქეთევან დედოფალს დასხვა ქრისტიან ქართველებს, რომლებიც თავიანთი რწმენისადმი ერთგულების გამოჩენისათვის იქნენ წამებულნი³.

უფრო ქვევით იგი წერს:

„მე ეჭვი არ მეპარება, რომ დედოფლისადმი მიყენებული წამება ნაკლებად იყო გამოწვეული აბასის სიძულვილით ან ბოროტებით, ვიდრე დედოფლისათვის სარწმუნოების შეცვლეულების იმედით, რომელიც აბასს არ შეიძლებოდა ჰქონოდა, რარიც დიდი უნდა ყოფილიყო მისი სურვილი ამისათვის“⁴.

ამავე აზრს გადმოგვცემს ვალლე თავისი მოგზაურობის აღწერილობაში, სადაც მრავალჯერ იხსენიებს სპარსეთში ტყვედ მყოფ ქეთევან დედოფალს და მის კეთილ საქმეებს.

ძნელია იმის წარმოდგენა, რომ ვალლეს მხედველობიდან გამორჩებოდა დედოფლისადმი შაჰის იმგვარი რომანის ამბავი, როგორადაც ამას შარდენი ანდა თვით გრიფიუსის დრამა გვიხატავს. მით უმეტეს, ვალლე ძალიან ახლოს იყო არა მარტო შაჰის კარის საქმაოდ წარჩინებულ პირებთან, არამედ აქ მყოფ ქართველ თავადებთანაც, რომლებიც შაჰის ბრძანებით იყვნენ საქართველოდან აქ გადმოხვეწილნი⁵. ამას უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ თვით ქეთევან დედოფლისა და მის მხლეთა წრისაგანაც არ იყო ვალლე შორს: მისი მეორე ცოლი თინათინ ციბა პირადად იცნობდა დედოფალს და ახლო ურთიერთობაში იყო მასთან.

ისტორიული წყაროები საქმაოდ გარკვევით იძლევიან ამ ფაქტის გაშუქებას და ჩვენ ისევ მათ უნდა მივმართოთ.

¹ «Кавказ», № 42.

² *Histoire apologetique D'Abbas, Roy de Perse*, პარიზი, 1636, გვ. 136.

³ იქვე, გვ. 142.

⁴ იქვე, გვ. 234.

⁵ *P. Valle, Reiz-Beschreibung*, გერმ. თარგმანი. გვ. 75—78.

ჯერ კიდევ ამ ამბების მომსწრე ისტორიკოსი, სპარსოფილი ფარსადან გორგიჯანიძე იძლევა ამის შესახებ ცნობებს:

ქეთევან დედოფალი შაჰმა, —წერს ის,—„შირაზს გაგზავნა და უკანის დროს რჯულის არ დაგდებისათვის სარჯლით აწამეს და შვილები დაუხოჯავესო“¹.

მრავალ ქირთა განმცდელი შვილი დედოფლისა, თეიმურაზ პირველი, კახეთის მეფე, სახელოვანი პოეტი, ამასვე აღწერს თავის პოემაში „წამება ქეთევან დედოფლისა“. შაჰ-აბასს შეუთვლია ტყვე დედოფლისთვის, დაეგმო ქრისტიანობა:

„მაჰმადის რჯულზედ მოიქცეს, აზრაველს მისცეს ჯანია“².

...„არა გმოს იესო ქრისტე — მიეციოთ დიდი რჯანია“³.

მაგრამ რაკი ვერ შეარყია დედოფლის მხურვალე რწმენა შაჰის მუქარამ, რაკი დედოფალმა „არ შესცვალის რწმენა მისი“, „მეკრძლით ზურგამდე გაავლეს გახურებული რკინანი“⁴.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ასე იყო სწორედ გაგებული ქეთევან დედოფლის წამების ფაქტი. აკად. ივ. ჯავახიშვილიც ადასტურებს იმ მოსაზრებას, რომ „გამაჰმადიანების უარყოფისათვის აწამა“ აბასმა ქეთევან დედოფალი⁵.

რასაკვირველია, აქ მართო სარწმუნოებრივი მოტივი არ იყო შაჰის მოქმედების განმსაზღვრელი. მას საფუძვლად პოლიტიკური მოსაზრება ჰქონდა. დედოფლის გამაჰმადიანება განდგომილ თეიმურაზზე გავლენის მოხდენის საშუალებად ჰქონდა შაჰს შეგულეზული და, რა ამას ვერ მიაღწია და ამასთანავე ხელიდან დაუსხლტდა თვით თეიმურაზი და სახელოვანი მოურავი გიორგი სააკაძე. ამიტომ შურისძიების ყინი ხელში ჩაგდებულ უძლურ მიყვალთა სისხლით დაიკმაყოფილა და დედოფალი მხეცურად აწამა⁶.

მაგრამ ამ ტრაგიკული ისტორიის ლიტერატურულ დამუშავებათა ავტორებს შაჰ-აბასისა და ქეთევან დედოფლის ურთიერთობაში ეს რომანული მხარე აინტერესებდათ ყველაზე მეტად. ქართ-

¹ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, თბილისი, 1926, გვ. 21.

² წამება ქეთევან დედოფლისა: თეიმურაზ I, აღ. ბარამიძის და გ. ჯაყობიას რედ., თბილისი, 1934, გვ. 129.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 134.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 346.

⁶ ამის შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია და ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1948, გვ. 344.

ველი მწერლებიც არანაკლები გატაცებით გვიხატავენ ტყვე დედოფალზე შეყვარებული შაჰის სურათს¹.

მომხდარი ამბის ამგვარი გაგება იმითაც იყო საფუძველდებულ-ლი, რომ შაჰის ხასიათისათვის მსგავსი მისწრაფება ნიშანდობლივი ყოფილა. ამიტომ იყო, ალბათ, რომ თეიმურაზი რომის პაპს წერდა დედის, ქეთევან დედოფლის, წამების შესახებ:

„იმ უსჯულო სპარსელების მეფემ, რა ვერ დასძლია მისი სიმტკიცე და სიყვარული ხორციის სიწმიდისა² და სარწმუნოებისათვის, ჯერ დაატყვევა“ და შემდეგ აწამაო³.

თეიმურაზის ამ შენიშვნით ხაზგასმულია შაჰ-აბასის ავხორცი ბუნება. ტირანი ჩვეული იყო ქრისტიან ტყვე დიაცთა „ხორციის სიწმიდის“ ხელყოფას და ამის მაგალითი თეიმურაზს პირად ცხოვრებაში ჰქონია; შაჰი და მისი კარის დიდებულები ჩვეულნი იყვნენ დაუძღურებელი საქართველოდან წარტყვევნილ ქართველთაგან ლამაზი ქალებით თავიანთი ჰარემი დაემშვენებინათ. როგორც ცნობილია, პირადად შაჰს ქართლის მეფე ლუარსაბის და ჰყოლია ცოლად⁴. შაჰ-აბასის ჰარემში მრავალი პატიოსანი ქართველი ქალი იტანჯებოდა, მრავალი მათგანი ვერაგ მეფეს დაუსჯია წამებით და ან ნიეთივით გაუცია სხვაზე. ცნობილია ისიც, რომ, მიუხედავად საკმაო წლებისა, რომლებიც დედოფალს გააჩნდა შაჰის კარზე მოხვედრის დროს (იგი მაშინ ორმოცამდე წლის იქნებოდა), ის ჯერ კიდევ პირმშვენიერი და მიმზიდველი იერის ქალი ყოფილა. მისი შვილი თეიმურაზი ასე ახასიათებს მის გარეგნობას:

„ოდეს მიენდოს შაჰ-აბასს კახეთის დედოფალია, ვით მარგალიტი უსახო და უსასყიდლო თვალია, ადრითგან ქებით შემკული, ნათქვამი ბროლ-ფიქალია, მისთანა არვინ შობილა არცა ყმა, არცა ქალია“⁴.

ამ გარემოებათა საფუძველზე გასაგებია, თუ რატომ უკავშირებდნენ თვით ქართულ მწერლობაშიაც დედოფლის დასჯის შემთხვევ-

1 იხ. ალ. ყაზბეგის დრამა „ქეთევან დედოფალი“.

2 „*a castitate*“. (ხაზი ჩვენია)

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 346.

4 თეიმურაზ I, თბ., 1934, გვ. 210.

6. ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958,

ვას აბასის შეურაცხყოფილი თავმოყვარეობის მოგონილ გრძნობას, რომელიც თითქოს დედოფლის მიერ მისი ხელის უარყოფის გამო ყოფილიყოს გამოწვეული.

თვით პიეტრო დელლა ვალლეს მოთხოვნიდანაც საკმარის დეტალებს იპოვიდა პოეტის ფანტაზია მსგავსი რომანული მოტივით დრამის შესამკობად, თუმც ვალლეს თვით არ სწამდა შაჰის სიყვარულის ამბავი.

ვალლე დაწვრილებით ჩამოთვლის შაჰის პირად თვისებებსა და ჩვევებს და მათ შორის ხაზს უსვამს აგრეთვე მის მიდრეკილებას დედათა სქესისადმი¹. მოგზაური აღნიშნავს აგრეთვე შაჰის ავხორცობასა და მხეცურ მოპყრობას თავისი მსხვერპლისადმი, განსაკუთრებით ტყვე ქალებისადმი, რომლებიც მას მრავლად ჰყავდა ჰარემში².

ვალლე აღწერს შემთხვევას, საქართველოს აოხრების წყურვილით შეპყრობილმა მიზეზიანმა შაჰმა როგორ გამოიყენა თავისი მუხანათური ლაშქრობის (1613 წ.) პირისდასადებ მიზეზად თეიმურაზის მიერ ხორეშანის შერთვის ფაქტი: შაჰს გაუცხადებია, თითქოს მას და ხორეშანს ერთმანეთი ჰყვარებოდეთ და თეიმურაზს ოვითნებურად წაერთმიოს ქალი მისთვის³. მეორე ადგილზე ვალლე უფრო დაწვრილებით გადმოსცემს ამბავს, რომელიც მას გაუგონია ამ შემთხვევის შესახებ, კერძოდ, როგორ შეუთხზავს შაჰს ყალბი წერილები არარსებული სიყვარულის შესახებ, რომელსაც თითქოს, შაჰის მტკიცებით, ადგილი ჰქონდა მასა და ხორეშანს შორის⁴. ვალლეს სარწმუნოდ არ მიაჩნია ეს ამბავი და საამისო საბუთებიც მოჰყავს: ჯერ ერთი, შაჰი მაშინ საკმაოდ მოხუცებული იყო და ასეთი გრძნობა მას, საფიქრებელია, უკვე აღარ ექნებოდაო, მეორე ის, რომ ხორეშანი ისე უგვანო ბუნების არ იქნებოდაო, რომ ბებერი და მრავალცოლიანი მეფე სპარსეთისა აერჩია ახალგაზრდა ნოზღენილ, თავისი სარწმუნოებისა და უცოლო თეიმურაზის მაგიერ. ეს მონაგონ-მონაპორო მას პირისდასადებ მიზეზად უნდოდა, რომ

¹ L. Pariser, Die Quellenstudien, გვ. 210.

² Valle, Reiß—Beschreibung, II Th. გვ. 126.

³ პ. ვალლე, ინფორმაცია საქართველოს შესახებ, რუსული თარგმანი გ. ყაზბეგისა: გაზ. „Кавказ“, 1868, № 42. იხ. ფრანგული თარგმანი, გვ. 393—95.

⁴ Valle, Reiß—Beschr, II Th. გვ. 126.

საქართველოს შემოსეოდა და აეოხრებინაო¹. ეს დეტალები შაპ-
აბასის პირადი თვისებების აღწერიდან და ქეთევან დედოფლის
თავგადასავლიდან საპირო მასალას ქმნიდნენ პოეტის თავისუფალი
ფანტაზიისათვის, რომ დედოფლის მოწამებრივი სიკვდილის სამ-
წუხარო ისტორია ინტიმურ განცდათა მიმზიდველი საღებავებით
შემკობილიყო.

ამრიგად, ხსენებულ მასალათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ დე-
დოფლისადმი შაპის სიყვარულის ამბის აღება გრიფიუსს დელა
ვალეს შრომებიდან უშუალოდ არ შეეძლო, თუმც, როგორც
ითქვა, ვალეს შრომებში ცალკე რეალები შემდგომი პოეტუ-
რი ლიცენციის საშუალებას იძლეოდა. ამას გარდა, საკითხის ამგ-
ვარად დაყენებაში გრიფიუსს, უდავოდ, მისცემდა სტიმულს მისთვის
კარგად ცნობილი ვონდელის დრამის მსგავსი ეპიზოდი, სადაც სიყ-
ვარულის ძლიერი განცდის დახატვით ავტორი დრამატიული კონფ-
ლიქტის მიმზიდველ განვითარებას აღწევს. ვონდელის „ასულეში“
ურსულას დასჯის მთავარი მიზეზი, და აქედან—დრამის ძირითადი
დრამატიული კონფლიქტის საფუძველი, იყო ატილას ცეცხლოვანი
სიყვარული ურსულასადმი. ეს მაგალითი, უდავოდ, მიმზიდველი სურ-
ათი იყო გრიფიუსისთვის. ისტორიული მასალის დამუშავებისას სი-
ლეზიელმა პოეტმა ოსტატურად ისარგებლა შესაფერისი შემთხვე-
ვით და მოქმედებისადმი ინტერესის გაძლიერებისათვის სიყვარუ-
ლის მოტივი შემოიტანა, ამით ტირანი შაპ-აბასის ტიპი საინტერესო
და მრავალფეროვანი გახადა.

„ქეთევან დედოფლის“ დაწვრილებითი ანალიზი საფუძველს
იძლევა დავრწმუნდეთ, რომ ამ ტრაგედიისათვის მასალა ავტორს
ისტორიული სინამდვილის ამსახველი ფაქტებიდან აუღია. დრამის
მოქმედებით ასახული ამბავი არა მარტო უბრალო ისტორიული
შემთხვევაა წარსულიდან აღებული, ან მკვეთრი აფექტის მქო-
ნე რომელიმე თავისუფალი დამუშავება ისტორიის მონაკვე-
თისა, არამედ ჭეშმარიტი, ზედმეტი შეფერადების გარეშე წარმო-
დგენილი აქტუალური ისტორიული ვითარების სურათია, რომელიც
რჩეულ ტალანტთა მადლიანი კალმის ღირსი იყო ყოველთვის. დრა-
მის ეს ისტორიული ხასიათი და აქტუალობა თვალსაჩინო ხდება

¹ Valle, Beiß—Reschr. II Th. გვ. 126

როგორც გმირების ხასიათებისა და მოქმედებათა, ასევე სიტუაციათა გარჩევის დროს.

გრიფიუსის ხსენებული ტრაგედიის ისტორიული ხასიათი გვაძლევს იმის საბუთს, რომ იგი არ მივიჩნით რომელიმე ლიტერატურული ნიმუშის გავლენით შეზღუდულ იმიტაციად. ტრაგედიის უშუალო სიახლოვე იმ ისტორიულ წყაროებთან, რომლებიც მასში გადმოცემული ამბების საფუძვლად გახდნენ, დღის წესრიგიდან ხსნის ლიტერატურული ნასესხობის საკითხს და ავტორის უშუალობის, თვითმყოფლობის, ორიგინალობის დამადასტურებელია.

„ქეთევან დედოფლის“ არა მარტო ძირითად, საკვანძო ეპიზოდთა, არამედ მეორეხარისხოვან წვრილმანთა სიახლოვე ამ ვითარებათა ამსახველ საისტორიო ნაშრომებთან აქარწყლებს აზრს იმის შესახებ, თითქოს გრიფიუსი ვონდელისაგან იყოს დაგალებული ამ დრამის სიუჟეტითა და მხატვრული დამუშავებით.

იმ ისტორიულ დოკუმენტაგან, რომლებიც გრიფიუსის დრამაში მოცემულ საკითხებზე ცნობებს იძლევა, ყველაზე საყურადღებო მაინც ვალღეს შრომებია. თუმც ისინი დაზღვეული არ არიან ვალღესათვის ჩვეული ზოგი გადაჭარბებისაგან, მაგრამ მაინც მახვილი დაკვირვებისა და კრიტიკული მიდგომის უნარი, რომელიც არ აკლდა მათ ავტორს, საშუალებას აძლევს მას ისტორიული ვითარების სწორად აღქმული სურათი გადაუშალოს მკითხველს.

როგორც ცნობილია, გრიფიუსმა 1645—46 წლებში იტალიაში ემოგზაურა და რომში დიდი ინტერესით დაეწაფა ანტიკურ და თანამედროვე იტალიურ კულტურას. აქ იგი, უთუოდ, გაეცნობოდა ვალღეს ხსენებულ შრომებს. ამ მოსაზრებას თითქოს ისიც ამაგრებს, რომ მალე, 1647 წლიდან, გრიფიუსმა დაიწყო „ქეთევან დედოფლის“ შექმნა. აღსანიშნავია ისიც, რომ გრიფიუსს შეეძლო ვალღეს შრომებს მანამდეც გაცნობოდა, რადგან უფრო ადრეც გავრცელდა ისინი ევროპაში და 1631 წელს ერთი მათგანი ფრანგულ ენაზე ითარგმნა და პარიზში დაიბეჭდა. პარიზი კი აბსოლუტიზმის ცენტრი იყო ევროპაში მეშვიდმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში. საფრანგეთში მოგზაურობის დროს გრიფიუსი საკმაო ხანს გულმოდგინედ მუშაობდა პარიზის წიგნთსაცავებში. ესეც რომ არა, გრიფიუსს მშვენივრად შეეძლო ვალღეს იტალიური შრომები ეკითხა, გაცნობოდა ამ ისტორიას რომში ყოფნის დროს. იტალიური მან შესანიშნავად იცოდა და თარგმნიდა კიდევ იტალიურიდან; ასე, მაგალითად, მან იტალიურიდან თარგმნა როსის „Sengamme“ და შენიშვნებში ისეთი სიტყვების ღრმავაროვნული განმარტებანიც დაურთო, რომე-

ლიც, როგორც პალმი აღნიშნავდა, ბევრმა იტალიელმაც შეიძლება არ იცოდეს¹.

ძირითადი და განმსაზღვრელი ისაა მაინც, რომ გრიფიუსის ტრაგედიაში აღწერილ გმირთა, მოქმედებათა და ვითარებათა აბსოლუტურ უმრავლესობას თავისი ორიგინალი მოექებნება ვალდეს შრომებში. ჩვენ აქ ვხვდებით დედოფლის მეფობის, მისი დატყვევებისა და დასჯის ისტორიას; აქ არის დედოფლის ქმრისა და ამ უკანასკნელის მამის, მეფე ალექსანდრეს, მწუხარებით სავსე ისტორია, საკუთარი შვილის მიერ მისი მკვლელობის ამბავი; აქ ჩანს თეიმურაზის მთელი ისტორია, ალოვასის (ლუარსაბის) მეფობის, ტუსადად ყოფნისა და მუხანათურად მკვლელობის ამბები, თვით შაჰ-აბასის ქცევა და თავდადასავალი, საქმეში რუს დესპანთა ჩარევის, შუამდგომლობისა და სხვათა მრავალი მსხვილმანი და წვრილმანი ამბები².

მაგრამ, როგორც ცალკეულ ეპიზოდთა შედარება-განხილვა გვიჩვენებს, დრამასა და მის წყაროდ მიჩნეულ შრომებში მოცემულ ცალკე დეტალებს შორის განსხვავებაც მოიპოვება. განსხვავება ორგვარია: ზოგჯერ გადაკეთებული, სახეშეცვლილია მოქმედება ან სიტუაცია, ზოგჯერ კი ახალი, წყაროში არარსებული რამაა დამატებული. ამ განსხვავებათა გამოჩენა ორი მიზეზითაა გაპირობებული. პირველი შემდეგია: გრიფიუსის დრამა მხატვრული მთლიანობის მქონე, გარკვეული ტენდენციის ტრაგედიაა, რომლის ავტორს გარკვეული მიზნები, მისწრაფებანი გააჩნია. ამისათვის იგი შესაბამის მხატვრულ აპარატურას იყენებს და, ამდენად, დეტალების დამუშავება-დალაგებაში უცილოდ თავის სუბიექტურ თვითარსებას ამკლავნებს. იგი მასალას ისტორიიდან იღებს, მაგრამ მას ისე გამოჰკვეთს, შეასწორ-შემოასწორებს, რომ იგი ავტორის მიზანდასახულების საერთო ნაკებობას მოერგოს და დრამის მხატვრული აგებულების სამსახურში დადგეს. ასეთი ოპერაციის ჩატარება ავტორს მაშინაც უნდებოდა, როცა ესა თუ ის ისტორიული ამბავი დაბეჯითებითაა მოცემული წყაროში და სადავო აზრთა სხვადასხვაობის გამომწვევი არ არის. ასე, მაგალითად, ისტორიულადაც ცნობილი იყო და დელლა ვალდესაც გარკვეულად ჰქონდა მოცემული, რომ მოურავის წასვლა სპარსეთის შაჰის კარზე ლუარსაბთან მისი უთანხმოებისა და წი-

¹ H. Palm, A. Gryphius, Lustspiele, გვ. 567.

² ისტორიულ წყაროთა და გრიფიუსის დრამის სიუჟეტის დაწვრილებითი შედარება მათი ანალიზის თვალსაზრისით იხ. ჩვენს შრომაში „ანდრეას გრიფიუსი და მისი ტრაგედია „საქართველოს დედოფალი კათარინა“, 1950.

ნაადმდეგობის ნიადაგზე მოხდა. მაგრამ, გამომდინარე დრამის მიზნობრივი ნიშართულებიდან, რომლის სამსახურში ავტორი ქრისტიან გმირთა ბანაკში პარმონის, ერთსულოვნებისა და სიჭკველის ზეიმს ხაზს უსვამს, დრამაში სავსებით გამოტოვებულია ეს გარემოება და დახატულია ისე, თითქოს მოურავი ლუარსაბთან ერთად წაეყვანოს შაჰს ტყვედ და ძალა დაეტანებინოს, რომ მიეღო მაჰმადიანური სარწმუნოება. გრიფიუსთან არა თუ მტერი და მოსისხლეა მოურავი ლუარსაბისა, არამედ მისი კეთილისმყოფელი და, როცა მიფე მუხანათურად მოჰკლეს, დასტირის კიდეც მის დაღუპვას და მისთვისაც იძიებს შურს ყიზილბაშებზე. აქ საკითხის ამგვარი ინტერპრეტაციისთვის პოეტს არავითარი მონაცემი არ ჰქონია, გარდა საკუთარი მიზანდასახულებისა.

მეორე შემთხვევა ასეთია: არც ისტორიაში, არც ვალღესთან არ არის მოცემული დედოფლისადმი შაჰის სიყვარული. ეს დეტალი მალენგრს აქვს მხოლოდ. ვაღეს კი მოცემული აქვს შაჰის ხასიათი და მის დახასიათებაში იძლევა იმის მიდრეკილებას ქალთა სქესისადმი. ამასთანავე მოცემულია ის ამბავიც, რომ შაჰის ლაშქრობა თეიმურაზის წინააღმდეგ, როგორც ეს მას აქვს აღწერილი, თანამედროვეთაგან გაგებული იყო, როგორც იმ შეურაცხყოფის რეაქცია, რომელიც ქართლისა და კახეთის მეფეებმა შაჰს მიაყენეს ხორეშანის თეიმურაზზე მითხოვების გამო, რადგან შაჰი აცხადებდა პრეტენზიას ამ ქალზე და მისადმი სიყვარულსაც თავის მიერ შეთხზული წერილებით ამტკიცებდაო. ეს წერილმანი ფაქტები, რომელიც ვაღლეს შრომაშია მოცემული, გამოადგებოდა გრიფიუსს თავისი მხატვრული მიზანდასახულების შესასრულებლად, იმისათვის, რომ რომანული მოტივის მიმატებით მოწამებრივი ისტორიისათვის მძაფრი დრამატული ხასიათი მიეცა. ეს იყო დასაყრდენი წერტილები, რომელთაგან ტყვე დედოფლისადმი შაჰ-აბასის ძლიერი სიყვარული იქნა შეთხზული. ყოველივე ეს დრამის მხატვრული მხარის სამსახურისათვის იყო მოგონილი, მაგრამ განსაზღვრული შუალობითი წინამძღვრების საფუძველზე. მით უმეტეს, მალენგრის შრომაში ამ საკითხზე დადებით პასუხს იპოვიდა მწერალი.

წყაროში მოცემული ფაქტის ტრანსფორმირების მსგავსი შემთხვევები გრიფიუსთან არც თუ ისე იშვიათი შემთხვევაა, მაგრამ მათი ახსნა თავისუფლად შეიძლება ზემოთ მოყვანილი მოსაზრებით.

უფრო საინტერესოა შემდეგი გარემოება: დრამაში ჩვენ გვხვდება ისეთი ეპიზოდები, რომლებსაც ვაღლესთან ვერ ვპოულობთ, მაგრამ ისტორიაში ეს ამბები ცნობილია. გვექმნება აზრი, რომ

გრიფიუსი ვალლეს შრომების ჩარჩოებს სცილდება და მისი ახსნისათვის დამატებითი წყაროებია საძიებელი. ასეთები მცირეა, მაგრამ ფაქტია, ვალლეს ხსენებული შრომებით არ შეზღუდულა გრიფიუსი. ზოგ მათგანს ჩვენ ვპოულობთ, მალენგრის შრომის გარდა, ცნობილი პოლშტინიელი მოგზაურის ადამ ოლეარიუსის მოგზაურობის აღწერილობაში¹, რომელიც არ შეიძლება არ სცოდნოდა გრიფიუსს. ეს შრომა დაიბეჭდა და გავრცელდა 1647 წელს.

ოლეარიუსის შრომიდან გრიფიუსს შაჰ-აბასის კარის წესები, აგრეთვე კარის ზოგი ზნე-ჩვეულება აუთვისებია. სხვათა შორის, ოლეარიუსის შრომიდან არის აღებული გრიფიუსის ტრაგედიაში ზაინელხანის ტიპი. ეს ისტორიული პირი ვალლესთან არაა ხსენებული. აგრეთვე ოლეარიუსიდანაა აღებული მოურავის მიერ ყიზილბაშთა თავკაცების დახოცვის ამბები (კერძოდ ყორჩიხა-ხანის მკვლელობისა). ასე რომ, როგორც დამხმარე წყარო, ტრაგედიის ისტორიული ვითარების ფართოდ შესწავლისათვის გრიფიუსს ოლეარიუსის შრომაც გამოუყენებია.

მაგრამ გრიფიუსის დრამაში კიდევ არის ისეთი დეტალები, რომლებიც ვალლესთან, მალენგრთან და ოლეარიუსთან არ გვხვდება. ასე, მაგალითად, მოურავის მიერ აჯანყების მოწყობის ორგანიზაცია, ყიზილბაშთა გაქლეტის გეგმის შედგენა და სისრულეში მოყვანა, დედოფლის წამების დაწვრილებითი დეტალების აღწერა, თეიმურაზის ახალგაზრდობის ამბები: მძევლად წარგზავნა შაჰის კარზე, დედოფლის მიერ მისი გამოთხოვა შაჰისგან, თეიმურაზის წარმოგზავნა აბასის მიერ კახეთის ტახტზე, მისი ქორწინების ამბები და სხვა. საქმე ისაა, რომ ეს დეტალები ავტორის მიერ შეთხზულ აქსესუარებად არ ჩაითვლება, რადგან ისინი ისტორიულ ფაქტებს ასახავენ.

ზოგი რამ ამ დეტალებიდან მოცემულია ვალლეს გვიანდელ შრომაში, რომელიც გრიფიუსის დრამის გამოქვეყნების შემდეგ დაიბეჭდა. ეს იყო ვალლეს მოგზაურობის აღწერილობის მესამე და მეოთხე ნაწილები, რომლებიც 1662 წ. და შემდგომ დაიბეჭდა და გრიფიუსის დრამის წყაროდ ვერ გახდებოდა. მაშ, საიდან უნდა სცოდნოდა გრიფიუსს ეს დეტალები? ამ საკითხის გარკვევისათვის, ჩვენი აზრით, ისევ გრიფიუსის ბიოგრაფიამ უნდა მოგვცეს საჭირო დასაყრდენი.

¹ იხ. A. Olearius, *Eine orientalische Reisebeschreibung*, 1647.

ცნობილია, რომ იტალიაში მოგზაურობის დროს გრიფიუსი რომში ეწვია იქ მცხოვრებ ცნობილ პოლიგისტრ იეზუიტ ათანასიუს კირხერს¹. ეს კირხერი რომში პედაგოგიურ საქმიანობას ეწეოდა და თანაც ცნობილი ლინგვისტის სახელით სარგებლობდა. იგი აქ მაშინ დიდი გავლენის მქონე კარდინალი ბარბერინის მფარველობის წყალობით საზოგადოების მაღალ წრეებთან იყო ურთიერთობაში. კირხერისთვის, როგორც აღიარებული პოლიგისტრისა და ამასთანავე დაინტერესებული პიროვნებისათვის, ფრანგ ფილოლოგს პეირეს-ციუსს უთხოვია, უძველესი კოფთური იეროგლიფების კრებული გაეგზავნა. ეს კრებული აღმოსავლეთში მოგზაურობის დროს ხელთ ჩავარდნია პიეტრო დელლა ვალლეს, შეუძენია და რომში ჩამოუტანია. რადგან ამ ძეგლის გაგზავნაზე ვალლეს უარი უთქვამს, მაშინ პეირესციუსს უთხოვია კირხერისათვის, როგორმე მოეწყო ამ ძეგლის გამოცემა. კირხერს ხალისით მიუღია ეს საპატიო დავალება და ამ მიზნით დაკავშირებია ვალლეს; ვალლეს დასთანხმებია ძეგლის გამოცემაზე და კირხერი შესდგომია საქმეს. ასე დაახლოებია კირხერი დელლა ვალლეს². ამ კავშირს კიდევ უფრო ის ამტკიცებდა, რომ კარდინალი ბარბერინი იყო არა მარტო კირხერის პროტექტორი, არამედ ვალლეს მწყალობელიც. ამიტომაც ვალლემ თავისი შრომა აბასის შესახებ მას მიუძღვნა. კირხერსა და ვალლეს შორის განსაკუთრებით ახლო მეგობრული ურთიერთობა იყო სწორედ მაშინ, როცა გრიფიუსი რომში ჩავიდა და კირხერს ეწვია. ვალლე იმჟამად რომში ცხოვრობდა და აქვე გარდაიცვალა 1652 წელს. სავსებით შესაძლებელი იყო, რომ გრიფიუსი უშუალოდ ხვდებოდა ვალლეს კირხერთან და პირადად იცნობდა მას. ისტორიით დაინტერესებული გრიფიუსი, რომელსაც ისტორიულ ამბისადმი პოეტური ინტერესიც იზიდავდა, ვალლესთან და მის წრესთან სიახლოვის გამო დამატებით შეისწავლიდა იმ ვითარებას, რომლის კარგ მცოდნედ ვალლე ითვლებოდა და, ალბათ, გაიგებდა პირადად იმ წვრილმან დეტალებსაც, რომელიც ვალლეს გვიან დაბეჭდილ მოგზაურობის აღწერილობებში მოუცია. ამასთანავე ამ კავშირით მას შეეძლო სხვა ისეთი წვრილმანიც შეეტყო, რომელიც არც ამ აღწერილობაში შესულა. ვალლე განსაკუთრებული ინტერესის საგანი იქნებოდა გრიფიუსისათვის, რადგან ვალლეს წრე ითვლებოდა მაშინ რომში არა მარტო საქართველოს

¹ H. Heckel, *Geschichte*, 83. 251.

² Ermann, *Athanasius Kircher*, ADB, XVI, 83. 1—3.

საქმეების საუკეთესო მცოდნედ, არამედ საქართველოსადმი სამართლიანი სიმპათიებით განწყობილ გარემოდ. ეს იმიტომ, რომ ვალღეს შეუღლე ქართველი ქალი იყო. როგორც ცნობილია, ვალღემ სპარსეთში ყოფნის დროს შეირთო ქრისტიანი ქალი ზიტი მანის, რომელიც მამით სირიელი და დედით სომეხი ყოფილა¹. მისი გარდაცვალების შემდეგ, თავისიანების სურვილის წინააღმდეგ, ვალღეს შეურთავს მშვენიერი ქართველი ქალი თინათინ ციბა, რომელსაც თვით იგი მარიუჩას ეძახდა. ეს ქალი ყოფილა შაჰის ბარბაროსული საქმეების ერთ-ერთი მსხვერპლის, სპარსეთში სამშობლოდან ძალით ჩამოყვანილი ქართველი თავადის ასული; მისი მშობლები დაღუპულან და უპატრონო ბავშვი რომ აბასის, ან რომელიმე ხანის ავხორცობის მსხვერპლი არ გამხდარიყო, სპარსეთში მოხეტიალე ქართველებს ვალღესთან დაუტოვებიათ. იგი მასთან გაზრდილა და მისი პირველი მეუღლის მანის საყვარელი მეგობარი გამხდარა. სპარსეთში ყოფფალთან, ზოგჯერ ვალღეს დავალებით და ზოგჯერ თავისით². რონის დროს ეს თინათინ ციბა რამდენჯერმე ყოფილა ტყვე დედოგორც ხშირი სტუმარი დედოფლის წრისა, სადაც ყოველთვის საუბარი იყო საქართველოს ბედზე. ქართველთა ცხოვრებაზე, სარწმუნოების მტკიცედ შენარჩუნებაზე და ქართველ მეფეთა ბრძოლაზე ქვეყნის შენარჩუნებისათვის, თინათინ ციბა, ეს გონიერი ქართველი ქალი, მრავალ საყურადღებო წერილმანს გაიგებდა აქ ქართველები-საგან და ამ ამბების ცოდნით საუკეთესო დახმარებას გაუწევდა საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ ვალღეს. ეს ქალი შემდეგ იტალიაში გაჰყვა ვალღეს და იქ მისი ცოლი გახდა. აქედან ნათელი ხდება, რომ ვალღეს წრე, რომელიც საქართველოსადმი პატივისცემისა და სიყვარულის გრძნობით იყო გამოთბარი, გრიფიუსისთვის უებარი საშუალება იქნებოდა საქართველოს შესახებ ცოდნის შესაგსებად. ხსენებული წერილმანი ამბები საქართველოს ცხოვრებიდან, რომელიც შემდეგ მის დრამაში აისახა, შეიძლება სწორედ აქ გაიგონა გრიფიუსმა.

ვალღეს სახლი, ალბათ, წარმოადგენდა საქართველოდან იტალიაში მომავალ პირთა სტუმართმოყვარე კუთხეს, სადაც ყოველთვის იქნებოდა ძველი და ახალი ამბების შეტყობის საშუალება.

¹ Valle, Reisebesch. I, 83. 43.

² იქვე, IV, 83. 188—203.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ საქართველოდან იტალიაში დაბრუნებულ კათოლიკე მისიონერებს საქართველოს შესახებ ცნობები პაპის პროპაგანდაში მიჰქონდათ და კარდინალ ბარბერინთან დაახლოებულ ვალესს, ალბათ, ხელი მიუწვდებოდა ყოველთვის ამ ინფორმაციებზე, რადგან იგი ითვლებოდა საქართველოს მდგომარეობის საუკეთესო მცოდნედ. ამიტომ ვალლე პროპაგანდისათვის შინაურ კაცად ითვლებოდა და იგი ყოველთვის გაეცნობოდა იმ ახალ ამბებს, რომელიც საქართველოდან ან აღმოსავლეთის რომელიმე მხრიდან რომში დაბრუნებულ მისიონერებსა და მოგზაურთ მოჰქონდათ, ასე რომ საქართველოს შესახებ ახალი ცნობები პაპის კანცელარით კი არ იქნებოდა შეზღუდული, არამედ იგი ცნობილი იქნებოდა იმ წრეში, რომელიც ვალესს ირგვლივ იყო.

ვალესს წრესთან გრიფიუსის ურთიერთობის საკითხი და აგრეთვე რომის პროპაგანდის იმ დოკუმენტთა ცნობები, რომლებიც საქართველოს შეეხება და ვალესსათვის ხელმისაწვდომი იქნებოდა, ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი და შემდგომ დამუშავებას მოითხოვს. იქნებ გრიფიუსის დრამის დამატებითი წყაროც მოიძებნოს.

იმ ისტორიულ მასალაზე დაკვირვებით, რომელიც გრიფიუსის დრამის საფუძველი გახდა, ვალესს მიერ მოცემულ ცნობებთან მისი შედარებითა და დრამაში მათი დამუშავების სახის გათვალისწინებით ჩვენ ერთ უდავო დასკვნამდე მივდივართ:

გრიფიუსი თავისი დრამის წყაროში მოცემულ მასალას ზერეულედ კი არ ეპყრობოდა, როგორც ახალი დრამატული მონაგონის შთამაგონებელ მასალას ან დრამის ჩონჩხს, რომლის იქით სრული პოეტური თავისუფლება ეძლევა დრამატურგს: მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ზოგიერთი საკითხი ვალესსთან გაკვრით, ორიოდ სიტყვითაა ნახსენები, გრიფიუსის დრამაში კი იგივე ამბავი (მაგალითად, თეიმურაზის მოწვევა მოურავის მიერ, კონსტანტინეს მიერ მამისა და ძმის მკვლელობის ამბავი და სხვა) დაწვრილებით, ვრცლად, სხვა ვითარებებთან კავშირშია მოცემული და ღრმა დამკვირვებლის დიდი უნარის გამომხატველია.

გრიფიუსი მოცემულ მასალებს, როგორც ჩანს, გულისყურით აგროვებდა, დაბეჭითებით სწავლობდა, როგორც დაინტერესებული ისტორიკოსი, არკვევდა სიტუაციების სირთულეს, ადგენდა საკუთარ შეხედულებას ცალკე საკითხზე, უფარდებდა მას მოცემულ ისტორიულ მასალას და ასეთი ღრმა ანალიზის, ღრმა დაკვირვების შემდეგ ახორციელებდა მას პოეტურ ფორმაში.

ამითაც განსხვავდებოდა იგი ბაროკოს ეპოქის სხვა მწერლები-საგან მთელს ევროპაში.

ყოველივე ამის შემდეგ როგორ არაა გასაოცარი, რომ დღეს ზოგიერთ ჩვენს მკვლევარს გრიფიუსის ზემოხსენებული ტრაგედიის გმირი ქეთევანი სომხეთის დედოფლად მიუჩნევია¹.

А. А. Бибичадзе

Об источниках трагедии Грифиуса «Королева Грузии Катерина»

Р е з ю м е

Строго исторических характер трагедии Грифиуса «Королева Грузии Катерина» вызывает живой интерес к ее источникам. Поиски их привели в основном к трудам известного итальянского патриция Пьетро делла Валле.

Некоторые эпизоды драмы взяты также из французского труда Клода Маленгра «Героические истории нашего времени» (1636) и описания путешествия по России и Персии гольштинского вельможи Олеария (1647).

Подробный анализ отражающих исторические события эпизодов драмы и сопоставление их с деталями указанных источников показали, с каким огромным интересом Грифиус изучал исторические данные о героической борьбе грузинского народа против иноземных захватчиков, и, тщательно обрабатывая их, воплощал в яркие образы в соответствии со своим идейно-художественным замыслом.

Наличие в драме некоторых деталей, не находящих соответствующих основ в источниках, но отражающих действительные события из истории Грузии в XVII веке, наводит на мысль о личном знакомстве Грифиуса с семейным кругом Валле, где, в атмосфере больших симпатий к Грузии, мог он многое узнать об этой стране. Биографии Грифиуса а также Валле вполне дают на это основания.

¹ Б. Пуришев, Очерки немецкой литературы, М. 1955, 33 320.

Ш. Ч Х А Р Т И Ш В И Л И О ПРИРОДЕ ВОЛИ

Традиционная психология искала волю в содержаниях сознания и, в соответствии со своей общей точкой зрения, видела основную задачу исследования в естественно-научном анализе явления, считаемого волей: она «разлагала» это явление на составные элементы и искала закон их соединения, в зависимости от которого, по ее мнению, из полученных в результате анализа элементов создается явление, называемое волей. Роль воли в душевной жизни человека, личностный характер воли, ее смысл и значение были оставлены вне внимания¹.

Значительная часть психологов и сегодня ищет волю в процессах сознания, рядом с ощущением, восприятием, мышлением, чувством и другими явлениями «чисто феноменальной» природы. Такое искание обычно остается без результата, так как **воля не есть процесс сознания**. Наоборот, часто она сама дает начало и направление процессам сознания. Так бывает, когда мы говорим о произвольности того или иного психического процесса.

Особое внимание следует обратить на то обстоятельство, что волевые явления имеют определенный смысл и значение: без которых они, как явления воли, не могут существовать. Не обратив должного внимания на смысл и личностное значение воли и ее явлений, мы упустим из виду их специфическую природу.

Какую функцию выполняет воля в духовной жизни человека, какова ее собственная природа?

¹ Взгляды о воле, существовавшие в 19-ом веке, хорошо представлены в труде О. Кюльнера: „Die Lehre vom Willen in der neueren Psychologie,“ *Philosophische Studien*, V, 1889

Потребность и воля — это два, существенно отличающихся друг от друга, источника человеческого поведения. Потребность побуждает и направляет импульсивное поведение, а воля дает основу возникновению и течению волевого поведения. Потребность ограничивает субъекта состоянием настоящего. Она не содержит в себе стимула к выходу из теперешнего течения жизни и признает лишь активность, направленную к потреблению. Пополнение теперешней нехватки — такова единственная задача актов поведения, обусловленного потребностью. Совершенно иная функция, иная задача предназначена воле. Воля выключает индивида из данного момента течения жизни, ставит его выше интересов момента настоящего и превращает его в субъекта активности, направленной к миру объективных ценностей. Этим путем существо момента поднимается до социальной личности. Активность воли—волевое поведение **есть основная форма существования личности**. Где нет воли, там нет и личности в настоящем смысле этого слова. Поэтому в формировании личности дело формирования воли занимает исключительное место. Воля — это **свойство** личности, приобретенное под влиянием воспитания и социальной жизни.

Необходимо различать два понятия: **волю** и **воление**. Первая имеет диспозиционное существование¹, а второе—феноменальное, процессуальное. Воля есть диспозиция активности, направленной к миру ценностей; это—склонность, вырабатываемая у индивида в условиях общественной жизни, в идейной отнесенности к объективным ценностям. Исходя из воззрений К. Маркса, мы раньше писали: если существует воля, как таковая, то должно существовать такое специфическое явление объективной действительности, которое создает волю, «опредмечивание» которого в человеке дает волю»². — Теперь можно с уверенностью сказать, что объективная ценность есть

¹ М. Н. Маслина и А. М. Бардян в своих кандидатских диссертациях высказывают правильные суждения, считая волю таким свойством, которое имеет только диспозиционный характер.

² См. мою докторскую диссертацию «Проблема мотива волевого поведения», III главу, § 1, 1954 (в рукописи).

то специфическое явление действительности, «опредмечивание» которого в человеке дает волю, в отношениях с которым формируется и активизируется воля.

Объективная ценность, объективная цена предметов и явлений не есть чувственно созерцаемое и переживаемое явление. Мы постигаем ее лишь путем мышления. В чувственно данной действительности индивид посредством мышления отыскивает идейную ситуацию объективных ценностей, в активных взаимоотношениях с которой у него развивается воля. Где нет мышления, не может быть речи о существовании воли, об ее развитии и формировании. Поэтому понятно, что на историческом пути развития человеческого рода зарождению воли предшествовало развитие мышления до определенного уровня и такая же последовательность явлений отмечается и в духовном развитии индивида.

Воспитание и, вообще, воздействие обстоятельств создает в индивиде свойство, диспозицию. Поэтому оно может непосредственно касаться воли, а не воления. Действие воли, ее активность представлена в сознании в виде переживания воли — **воления**. Воление есть определенное содержание сознания, а воля — личностная основа этого содержания. Переживание воли — воление — наиболее отчетливым образом проявляется в критическом отрезке поведения, когда на пути постановки или осуществления цели субъект воли сталкивается с внутренним препятствием исключительной силы. Возможно, это и является причиной того, что основным признаком воли считается преодоление препятствия. Последнее встречается и там, где нет места воле. Акты волевого поведения могут осуществляться без внутренних препятствий и конфликтов. Обладающая монолитной, твердо выработанной волей, личность, которую импульсы актуальной потребности — интересы момента жизни — не могут свести с пути активности, направленной к осуществлению цели, имеющей объективную ценность, — такая личность мало знакома с длительной «борьбой» мотивов, с внутренними препятствиями и конфликтами.

Часто на волю смотрят как на какую-то специфическую энергию, которую индивид применяет только в деле преодоле-

ния препятствий¹. Это воззрение неверно. Никакой специфической силы и энергии не существует. Личность как целостное психо-физическое существо, обладает ограниченной нервной и мышечной энергией, одинаково используемой им как при импульсивном, так и при волевом поведении. Когда индивид охвачен потребностью, его сила и энергия используется на дело удовлетворения потребности — на импульсивное поведение, но когда он определяется волей и, отойдя от интересов момента настоящего, поднимается до уровня личности, направленной к объективным ценностям, тогда та же энергия тартится на течение волевого поведения. Происходит переключение энергии с поведения одной направленности на поведение другой направленности, что осуществляется чередованием физиологических систем возбуждения и торможения. Такая смена физиологических систем возбуждения и торможения происходит вследствие переключения установки импульсивного поведения на установку волевого поведения.

Сила и твердость — это скорее физическая, чем психическая сторона воли. Эта сторона воли в значительной мере зависит от типов нервной системы, установленных И. П. Павловым. Воля не есть врожденное явление, однако ее выработка и формирование производится на естественной основе врожденной нервной системы путем воздействия воспитания и внешних обстоятельств. В индивиде с сильной, уравновешенной и подвижной нервной системой дана намного более плодотворная естественная почва для воспитания сильной воли, чем в индивиде со слабой, инертной нервной системой. На базе последней невозможно получить личность с сильной волей, если под влиянием условий жизни, воспитания и воздействия среды не изменяются основные врожденные свойства нервной системы, — не изменится ее тип².

¹ По мнению Наторпа, воля имеет собственную энергию и посредством этой последней она участвует в осуществлении волевого действия. Н. Ах тоже видит в воле какой-то особый запас энергии, использование которой происходит лишь в борьбе с препятствиями.

² И по мнению Б. Г. Ананиева, формирование воли происходит на базе данных темперамента: «Проблема формирования характера», 1949.

Когда перед субъектом воли ставится серьезная задача и индивид, человек выключается из активности, связанной с моментными потребностями жизни, в сознании, на фоне задачи, зарождается некое нерасчлененное переживание, в котором чувствуется собственная воля и ее возможности¹. Субъект чувствует, что он повернулся от ситуации актуальной потребности к совершенно иной действительности и так овладел собственными душевными и телесными возможностями, что теперь в его власти управлять ими в соответствии с задачами, возникшими в этой новой ситуации, что отныне он сам себе хозяин и не сдается в плен чувствам и стремлениям, идущим из актуальной потребности. В этом целостном, как-бы многогранном, но логически все же нерасчлененном феномене, который всегда стоит на заднем плане сознания, переживается личность как субъект воли, как существо воли.

На переднем плане сознания, в отношении к предметному содержанию решения, отчетливо выделяется другое переживание, которое указывает на специфическую природу воли, это — переживание «я должен», «я обязательно должен...». Личность переживает, что она обязательно должна осуществить активность, требуемую от нее данной ситуацией воли — общественной жизни, и что эта обязательность проистекает от нее самой, что это есть необходимость раскрытия ее собственной, в определенных условиях созданной, природы. Она часто сама дает себе приказ и сама же его выполняет². Поэтому в необходимости «я должен» личность чувствует полную свободу.

¹ Выражение «чувствуется» употребляется здесь для обозначения некоторого непосредственного, нерасчлененного знания. Когда нам задают какой-либо вопрос, до обдумывания ответа, до появления в сознании какой-либо мысли в ответ на вопрос, мы чувствуем, в состоянии ли мы ответить на данный вопрос, обладаем ли мы соответствующим знанием. С аналогичным явлением имеем мы дело и в случае воли. В отношении к соответствующей задаче личность чувствует собственную волю и ее возможности.

² Психологический факт самоприказа, ясно выраженный во внутренней речи, хорошо изложен К. И. Лебедевым в его небольшом, но интересном исследовании — «К вопросу об изложении теории воли в учебниках психологии»: «Советская педагогика», 1950, № 1.

В психологии воли, особенно после экспериментальных исследований Н. Аха, при феноменологическом анализе акта решения, указывают на переживание «я хочу», «теперь я действительно хочу», в котором видят всю специфическую особенность воли. Говорят, это переживание не есть простая констатация, простое познание или понимание, простое засвидетельствование того, чего я до сих пор не хотел, а теперь уже хочу. Нет! Оно настоящий акт, действительно переживание того, что я осуществляю будущее действие, я, который этого хочу. Переживание «я хочу» является актуальным моментом, переживаемой активностью. Там, где нет этого переживания, там нельзя говорить и о воле¹.

После строгого разграничения импульсивного и волевого поведения трудно согласиться с этим соображением. Переживание «я хочу» скорее выражает природу субъекта потребности и его активности, чем специфическую особенность воли. Мы констатируем его везде, где акты импульсивного поведения протекают на втором уровне психической жизни. «Я хочу» покурить, выпить вино и это — «я хочу» — не простое удостоверение хотения. Оно указывает и на то, что в данной ситуации я в самом деле выкурю папиросу, действительно выпью вино, не взирая на то, что по состоянию своего здоровья я не должен ни курить, ни пить вино. Это бывает там, где нет воли, где личность подчинена актуальной потребности. И человек, обладающий сильной волей, переживает «я хочу», когда нет необходимости сдерживать импульс соответствующей актуальной потребности. Но когда импульсу актуальной потребности противостоит воля и подчиняет его себе, «я хочу» переживается как задержанная активность, это переживание отходит на задний план сознания, а на передний план выступает переживание «я должен», сопровождающееся сознанием той ценности, ради которой я должен так действовать. Это переживание содержит в себе и момент активности: в нем переживается, что действие, ко-

¹ Д. Узнадзе, Общая психология, стр. 153—154.

торое я должен осуществить, обязательно будет выполнено мною и что источником, причиной и управителем действия являюсь я сам, как личность, как субъект воления. Активность воли осознается как единое целостное переживание, из которого лишь путем специального анализа возможно выделить содержания, расположенные на переднем и заднем планах сознания.

Таким образом, в переживании воли следует особо подчеркнуть два момента. Личность чувствует, во-первых, что она овладела собственными психофизическими силами и отныне в ее руках возможность свободного управления ими; во-вторых, что она взяла в руки возможности своей активности, потому что должна осуществить продиктованные данной объективной ситуацией — данной общественной жизнью акты поведения, имеющие определенную объективную ценность.

В пользу представленного нами понимания природы и функции воли говорят данные наблюдения над поведением безвольного человека. Полное безволие — это глубоко патологическое явление. Одна из его особенно интересных форм, после исследований Гуго Липмана, известна под названием апраксии. Человек, заболевший этой болезнью, апраксик, не в состоянии развить такую активность, которая не определена импульсом актуальной потребности и не отвечает непосредственно интересам момента настоящего. Даже такое простое движение, как застегивание и растегивание пуговицы на одежде, становится невозможным для него, если оно диктуется обстоятельствами, имеющими объективное значение, объективную ценность, но лежащими вне теперешнего течения жизни. В то же время эти движения осуществляются совершенно беспрепятственно утром и вечером, после пробуждения и перед сном.

Ранее и Рибо описал нам патологическое явление воли, которое в дальнейшем стало известно под именем апраксии. По наблюдениям Рибо, при указанном заболевании вполне сохранены мышечная система и органы движения. С этой стороны нет никаких препятствий. Автоматические действия,

являющиеся рутинной повседневной жизни, не нарушены. Разум не поврежден. В этом отношении нет никакого ослабления. Цель и средство ясно осознаются, но переход к действию остается невозможным. Создается впечатление, будто человек разделен надвое и одна главная часть — личные реакции — нарушены, тогда как вторая часть — все остальные реакции — остались совершенно незатронутыми¹.

Состояние апраксии показывает, что источником актов волевого поведения является сама воля — определенная особенность личности, после разрушения которой индивид остается только как субъект импульсивного поведения, который в состоянии осуществить только лишь активность, связанную с потребностями настоящего.

Согласно распространенному взгляду, воление — это стремление, желание, хотение, являющиеся осознанной потребностью. В настоящем акте воли, в форме «я действительно хочу», переживается, что хотение непременно обеспечит соответствующую активность.

Мы полагаем, что воление есть переживание «я должен», которое не связано по существу с актуальной потребностью и соответствующей ей активностью. Часто, благодаря случаю, переживание «я должен» сливается с переживанием «я хочу» и объединяется с ним в одном эмпирическом факте. С подобным случаем мы имеем дело тогда, когда у воли появляется «союзник», «соратник» в лице актуальной потребности, когда действие, посредством которого осуществляется волевое поведение, удовлетворяет заодно и какую-нибудь актуальную потребность субъекта и постольку становится интересным и привлекательным и для текущего момента жизни. Бесконфликтная, монолитная личность вместе с «я должен» в большинстве случаев переживает и «я хочу», но это обстоятельство не вызывает каких-либо существенных изменений в волевой сфере, — волевая активность продолжается обычным образом. Для того, чтобы жизнь личности была

¹ Т. Рибо, Воля в ее нормальном и болезненном состоянии. 1894, стр. 54.

радостна, необходимо, чтобы акты волевого поведения, создающие и защищающие ценности, были бы привлекательны и приняты. Одним из условий этого является потребность соответствующей активности. Поэтому потребность труда имеет исключительную ценность для человека: она делает труд приятным делом.

«Я должен...» не уместается в пределах переживания только явлений этической категории¹. Это переживание проявляется везде, где обязанность, нужда или необходимость требуют от субъекта актов поведения определенного вида.

Потребность — хотение может существовать и тогда, когда нет ситуации ее удовлетворения. Голод не считается с тем, можно ли в данный момент достать пищу. Воля же **начинает** активность лишь тогда, когда она становится перед соответствующей ситуацией и испытывает ее воздействие. Поэтому активность, которую требует от субъекта воли эта ситуация, — то, что он должен сделать в этой ситуации, — реально возможна. Перед волей разумного человека редко возникает такая задача, которую он не мог бы решить. Переживание «я должен...» не возникает по отношению к такой задаче, для решения которой не даны соответствующие объективные и субъективные условия. Субъект воли не принимает на себя такой задачи. Интеллект может не оценить правильно ситуацию и трудное дело признать легким. В подобном случае личности приходится нести более тяжелый груз, чем взяла на себя ее воля, что нередко оказывается невозможным. Но виноват здесь интеллект, а не воля. Слабость воли проявляется с другой стороны, о чем мы будем говорить в другом месте.

На какой почве зарождается, откуда проистекает переживание «я должен...», в котором личность в одно и то же

¹ По мнению Н а т о р п а, воление также индифферентно к нравственным явлениям, как и логика. Оно может быть одинаково направлено как к добру, так и ко злу. Мы с этим не согласны. Вышесказанным положением мы хотим сказать лишь то, что воля направляется и к таким явлениям, которые не уместаются в этической сфере, не принадлежит ей.

время переживает и свободу и необходимость? Является ли переживание свободы кажущимся или оно действительно имеет соответствующую основу? Последний вопрос выводит нас за пределы чисто психологического исследования, но это становится необходимым, так как простое указание на переживание свободы, его простое описание не удовлетворяет потребности познания. Не говоря о другом, и человек, действующий под глубоким внушением, чувствует себя свободным, тогда как в действительности он находится в плену внушения, исходящего от другой личности. Необходимо различать аналогичные случаи от свободы воли, если последняя действительно существует.

Проблема свободы воли стара. Эту проблему разрабатывали и философы и психологи почти всех эпох. Нас в данный момент эта проблема не интересует по существу; мы коснемся ее лишь вскользь, поскольку это будет необходимо для уяснения природы воли.

В связи с проблемой свободы воли, ставят вопрос о свободе возможности («я могу»), выбора и хотения. Вопрос об ограниченности возможностей (мочь, *können*) не считается спорным. Ясно, что возможности личности, не говоря о другом, ограничены ее собственной психофизической структурой. Личность свободна лишь в пределах, данных в этой структуре возможностей и при том там, где эти возможности не ограничены внешним принуждением. Приведение в действие психофизических возможностей личности происходит путем причинной необходимости. Но поскольку эта последняя выражает закономерность психофизической природы самой личности, созданной исторической жизнью, постольку она не имеет характера принуждения. Мы бы отняли у человека свободу, если бы ограничили его и не дали ему возможности развивать активность, в которой раскрывается его природа.

Выбор (*die Wahl*), с одной стороны, определяется возможностями личности, а с другой — тем, что называют хотением. Нет смысла выбирать то, для осуществления чего у личности нет возможностей. Необходимость выбора часто диктуется именно тем, что возможности ограничены. Напр.,

ученику не пришлось бы выбирать, он и уроки приготовил бы, и наигрался досыта, если бы это можно было проделать одновременно. Говорят: там, где имеет место выбор, вопрос решается в пользу сильнеешего хотения или мотива и поскольку выбор определяется хотением или мотивом.

Проблема свободы воли в том виде, как она представлена в специальной литературе, касается, в сущности, свободы хотения (*wollen*)¹. Мыслители, разбирающие эту проблему, не различают по существу потребность и волю, переживания «я хочу» и «я должен...», не противопоставляют их друг другу. Поэтому они под названием хотения обозначают все источники активности и отождествляют последние с волей. При этом вопрос свободы воли считают вопросом свободы личности и поскольку, в этом контексте, терминам «роля» и «личность» придают одно и то же значение.

Вопрос ставится в такой форме: человек может выбирать и сделать то, чего он хочет. Но зависит ли от него само хотение? Может ли у него быть такое хотение, которое он сам пожелает? Свободна ли личность в своем хотении или она определена в нем извне? Такая постановка вопроса диктовалась и потребностями религии, этики и юриспруденции. Ответственность перед богом, совестью и государством, как-будто можно было бы возложить на человека лишь в том случае, если в нем хотение, по которому он действует, возникает согласно его желаниям и ничем не определяется и не обуславливается извне.

Самые выдающиеся представители индетерминизма — Кант, Шопенгауер и их последователи предполагают позади эмпирической личности, эмпирической воли существование интеллигибельной личности, интеллигибельной воли и считают ее основной субстанцией, первым источником и последней целью личности. Эта метафизическая интеллигибельная личность или воля, стоящая за эмпирической действи-

¹ Среди доступных нам авторов только К у н о Ф е н н е р специально останавливается на вопросе свободы возможности (мочь, *das können*). Вся тяжесть проблемы свободы личности он переносит сюда. (См. К у н о Ф е н н е р, «О свободе человека», 1900).

тельностью, есть субстанция, которая свободна от всякой причинной обусловленности, определена из самой себя и определяет бесконечный и бесчисленный ход мировых явлений.

Виндельбанд, который развивает идеализм Канта в данном пункте, но в другом направлении, справедливо замечает, что, с одной стороны, невозможно мыслить то содержание, которое усматривало бы сущность интеллигибельной, самоопределенной личности, а с другой стороны — существование подобной субстанциональной личности (воли) принципиально противоречит идее субстанционального единства вселенной. Кроме того, метафизическая, интеллигибельная личность как основная субстанция, не может иметь признак, выражающий какую-либо индивидуальность, вследствие чего остается неясным, откуда и как может она обусловить полную индивидуальных особенностей эмпирическую личность.

Виндельбанд стоит на почве кантовского трансцендентального идеализма. Для него причинность есть категория разума, а природа — система, определенная с целью познания, один из методов представления. Рассматриваемая этим методом личность (воля, хотение) дается нам в строго определенной причинной взаимосвязи. Поэтому в этой системе, в этом методе представления нельзя говорить о свободе.

Однако, для Виндельбанда существует и другой метод рассмотрения явлений, который оценивает явления согласно определенным нормам. Исследование этим методом принципиально исключает вопрос причинной взаимосвязи и представляет нам явление без причины, свободным. Оценка хотения личности происходит только согласно норме (нравственной, юридической, религиозной); так что здесь мы не имеем никакого дела с причинностью. В этой системе мышления, в этом методе представления личность, воля, хотение свободны от причинной определенности и поэтому вопрос об ответственности может быть поставлен только здесь.

Ясно, что нормативное суждение не имеет дела с причинностью, но оно не имеет ничего общего и с проблемой свободы. Виндельбанд переносит проблему в сферу нормативных суждений и видит свободу в том, что здесь невозможно поль-

зоваться категорией причинности. Но здесь, в этой сфере, вообще нет почвы, нужной для постановки указанной проблемы. О свободе можно говорить только лишь там, где принципиально не исключена возможность вести разговор о причинности, где очевидна законность постановки вопроса о причине.

Один метод исследования Виндельбанда представляет нам волю в ряде причинно определенных явлений, а второй метод усматривает ее в такой плоскости, где вопрос о причинной необходимости и свободы вообще не может быть поставлен. Поэтому нужный Виндельбанду для понимания нравственной, юридической и религиозной ответственности тезис свободы личности остался в его взглядах фикцией. Как мы уже отметили, Виндельбанд стоит на почве трансцендентального идеализма. Для него воля, также как и все другие явления, представляет собой цель познания, категорию мышления, а не существующую вне познания самобытную действительность. Поэтому естественно, что он вовсе не ставит вопроса относительно существующей вне познания свободы воли. Марксистская же точка зрения требует именно такой постановки вопроса: для нее воля — это существующее вне познания реальное явление, которое может стать объектом мышления.

Нельзя возлагать на человека какую-либо ответственность за поведение, если воля есть хотение или совокупность хотений. Хотение есть осознанная потребность. Потребности не возникают по нашему желанию. Их производят условия жизни. Поэтому, если бы источником поведения была бы только потребность, — вследствие того, что потребность «знает» только свой предмет и самое себя, личность смогла бы выполнить действия, соответствующие стоящей перед ним нравственной или юридической норме, если бы у нее в данный момент случайно оказалась потребность, побуждающая ее к этим действиям. Но окажется у нее или нет такая потребность, она в этом не ответственна. Если бы основным источником активности были врожденные, изначально определенные потребности, тогда вопрос о свободе и ответственности личности решился бы отрицательно, ибо законы общественной жиз-

ნი, моральные и юридические нормы, которые в готовом виде встречаются человека при вступлении его на поприще жизни, оставались бы всегда для него гетерогенными явлениями и невозможно было бы подчинить им акты повседневного поведения.

Если бы у человека возникали хотения — потребности, согласно его желаниям, если бы он мог в каждом частном случае вызвать в себе то хотение, какое он пожелает, какое он хочет, чтобы у него было, тогда мы имели бы право возложить на него моральную и юридическую ответственность и категорически требовать, чтобы в каждом частном случае вызывал в себе ту потребность, то хотение, которыми обусловленные акты поведения подчиняются юридическим и моральным нормам. В таком случае вопрос о возможности ответственности решился бы положительно, но вопрос о свободе стал бы под сомнением, ибо характер хотений личности определялся бы извне моральными и юридическими нормами, и свободу фактически сменило бы в жизни принуждение. Но такая постановка вопроса должна быть снята просто вследствие того, что, для всех очевидно, человек не в состоянии по своему желанию вызвать в себе потребности — хотения.

Принятие и осуществление моральной и юридической ответственности представляет собой повседневное явление нашей общественной жизни. Как же это возможно?

В отнесенности к объективным ценностям путем воздействия воспитания и среды у человека вырабатывается способность делать не только то, что ему хочется, к чему у него сейчас имеется потребность, но и то, чего от него требует общественная жизнь, что имеет какую-либо ценность, что нужно и полезно, необходимо и морально или юридически обязательно. Эта способность, это свойство есть воля, которая распространяет свое действие и на потребности и в случае необходимости в состоянии сдерживать их.

Таким образом, моральная и юридическая ответственность может быть возложена только на волевое существо. Только лишь воля освобождает человека от уз импульсов потребностей и дает ему возможность прислушиваться и следовать

тем требованиям, которые предъявляет ему, как человеку, общественная жизнь. Индивид лишь постольку является человеком, поскольку он учитывает и удовлетворяет требования общественной жизни, соблюдает и осуществляет на практике нравственные и юридические нормы, создает духовные и материальные ценности и заботится о них потому, что это **нужно**. Поэтому в акте воли раскрывается человеческая природа и в сознании «я должен...» одновременно переживаются и свобода, и необходимость. Свобода переживается потому, что в акте воли раскрывается внутренняя, человеческая природа личности; необходимость же переживается потому, что нет иной формы существования личности, раскрытия природы личности. Личность своей природой, **при воздействии определенных обстоятельств**, с причинной необходимостью обуславливает акты воли.

То обстоятельство, что воля есть производное, созданное в личности под воздействием воспитания и условий среды, явление, — это не меняет сути дела. Личность сама есть продукт общественной жизни и ясно, что пока не произведется этот продукт, пока этот продукт не появится, нет смысла говорить о свободе личности. По взгляду Маркса личность — это персонифицированная совокупность общественных отношений. Стало быть, там, где еще не произошла такая персонификация, там не может быть и речи ни о личности, ни о ее свободе. Если все, что воспитание и общественная жизнь внесли в индивид, вынести обратно, отнять у него, мы потеряем личность, и в руках у нас останется лишь существо, дошедшее до животного состояния. Базировать ответственность на потребности — хотении невозможно не потому, что потребность выработана под влиянием внешней действительности, а потому, что потребность не «глядит» за пределы своего настоящего, за пределы предметов и действий, нужных для ее удовлетворения, и все иное оставляет без внимания.

В какой психологической ситуации активизируется воля? На что опирается ее акт — решение? В каких условиях возникает переживание «я должен...»? Эти вопросы будут рассмотрены отдельно.

ი. ჯ ლ ა რ კ ა ვ ა

აღზრდა-განათლების საკითხები დავით გურამიშვილის შემოქმედებაში

დიდი ქართველი პოეტი დ. გურამიშვილი XVII—XVIII საუკუნეების მოწინავე პედაგოგიური აზრის წარმომადგენელია, დიდი ჰუმანისტ-განმანათლებელი, დემოკრატი, მორალისტ-დიდაქტიკოსია, მაგრამ მისი პედაგოგიური შეხედულებანი სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა. ჩვენ შევეცადეთ, შეძლებისდაგვარად ამოგვევსო ეს ხარვეზი და „დავითიანის“¹ ანალიზის საფუძველზე გავვერკვია დ. გურამიშვილის შეხედულება აღზრდა-განათლების საკითხებზე.

„დავითიანი“ ცოდნის ენციკლოპედიაა, მისი ავტორი, უთუოდ, დიდად განსწავლული და განვითარებული პიროვნებაა. მან ბიბლიასა და რელიგიურ ლიტერატურასთან ერთად, აშკარაა, კარგად იცის ქართველ კლასიკოსთა ნაშრომები, იცნობს მისი თანამედროვე რუსეთისა და უკრაინის ხალხთა ყოფა-ცხოვრებას, მეცნიერებასა და კულტურას; იგი ლომონოსოვისა და სკოვოროდასაგან დიდადა დავალებული, არც ფრანგ ენციკლოპედისტთა ცოდნის გარეშე დგას. ფრანგული მატერიალიზმი, რომელიც ეგზომ პოპულარული იყო რუსეთისა და უკრაინის მოწინავე ინტელიგენტურ წრეებში, ზოლო მოსკოვის გზით თბილისამდეც აღწევდა, არ შეიძლებოდა უცხო ყოფილიყო „დავითიანში“ ეპიკურეს დამსახელებლისათვის.

დ. გურამიშვილის პედაგოგიურ აზრს ეს ცოდნა ასაზრდოებს. იგი აზოგადებს მის თანამედროვე სააღმზრდელო-საგანმანათლებლო პრაქტიკას და, რაც მთავარია, დემოკრატიული მიმართულებით ბევრად წინ წევს და შემოქმედებითადაც ავითარებს არჩილის, სულხან-საბა ორბელიანის, ვახტანგ VI-ისა და ბევრ სხვათა მოწინავე აზრს ამ საკითხში.

¹ დ. გურამიშვილი, დავითიანი, თხზულებათა სრული კრებული, 1955.

ასე, მაგალითად, თუ არჩილი სწავლა-განათლებისა და აღზრდის მთელ სიკეთეს საზოგადოების ზედა ფენის—თავადაზნაურობის და სასულიერო წოდების პრივილეგიად ტოვებს, გურამიშვილი მოითხოვს ხალხთა მასის — გლეხობის განათლებასაც, რითაც იგი ქართველ ჰუმანისტ პედაგოგთა გვერდით მეტად საპატიო ადგილს იკავებს. დ. გურამიშვილის მოწინავე პედაგოგიურ შეხედულებებს, უთუოდ, განსაზღვრავდა, მაღალ მეცნიერულ სულიერ კულტურასთან ერთად, მისი თანამედროვე საქართველოს სოციალ-პოლიტიკური ვითარება და, რაც მთავარია, პირადი აღზრდისა და ცხოვრების პირობები.

მშრომელი გლეხის ოჯახში აღზრდით მიღებული შთაბეჭდილება-ნი არ შეიძლებაოდ უკვალოდ გამქრალიყო და არ გაჰყოლოდა მას ცხოვრების მთელს მანძილზე. ხალხთა ინტერესებზე აღზრდილი გურამიშვილი მშრომელთა უკეთეს მერმისზე ოცნებობდა. სწავლა-განათლებისადმი შთამაგონებელი მოწოდებით, დაუცხრომელი გარჯით, თავდადებული ბრძოლით, ტექნიკური გამომგონებლობით მან გარკვეული სამსახური გაუწია მშრომელ ხალხს.

ქართველი ხალხის დუხჭირი მდგომარეობიდან თავის დაღწევის ერთ მეტად ძვირფას საშუალებად დ. გურამიშვილი ხალხთა მასის, პირველ რიგში, მოზარდი თაობის სწავლა-განათლებას თვლიდა. ახალგაზრდობა მიაჩნდა მას ცხოვრების ყვავილად და იმედად, ამიტომ „დავითიანის“ სახით შექმნა მათთვის მეტად საჭირო სახელმძღვანელო წიგნი და ახალგაზრდობა სწავლა-განათლებით დაინტერესა.

„დავითიანი“ ეხება გონებრივი, ზნეობრივი, შრომითი, პატრიოტული, ესთეტიკური, ოჯახისა და საოჯახო აღზრდის საკითხებს. დ. გურამიშვილის აზრით, აღზრდის იდეალად დასახულია პატრონ-ყმური ინსტიტუტის გაკეთილშობილებისათვის მებრძოლი, განათლებული და მორალურად სრულქმნილი პიროვნების მომზადება. ამისათვის კი მთავარია მოზარდის გონებრივი განვითარება. რაც შეეხება ფიზიკურ აღზრდას, ავტორი მას სპეციალურად არსად იხილავს, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ დ. გურამიშვილს გონებრივი განვითარება მოზარდის ფსიქო-ფიზიკურ შესაძლებლობათა გაუთვალისწინებლად ჰქონდა წარმოდგენილი.

ფიზიკური აღზრდის საკითხებით დ. გურამიშვილი თუ უშუალოდ არ დაინტერესებულა, ალბათ, იმიტომ, რომ მან არჩილის შემდგომ ზედმეტად ჩათვალა მასზე ყურადღების გამახვილება.

აღზრდა ახალგაზრდის ცხოვრებისათვის მომზადებაა. აღზრდის

მასაზრდოებელი წყარო, როგორც უკვე ითქვა, მეცნიერული ცოდნაა. ის აძლევს მოზარდს სამყაროსა და ცხოვრების გასაღებს. ხდის საკუთარი თავის ბატონ-პატრონად, ამიტომ განათლება — ახალგაზრდობას! — ასეთია დ. გურამიშვილის სამოქმედო დემოკრატიული დევიზი.

დ. გურამიშვილის თანამედროვე საქართველოში უწიგნურობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, რადგანაც „სულ გარს მტრად გვაღვა თურქ-ყიზილბაში, მით იკლო სწავლამა“ (გვ. 347), — წერს „დავითიანი“ ავტორი.

დ. გურამიშვილმა იცის, რომ მორალურად გატეხილისა და ცოდნისადმი გულაცრუებული ქართველი საზოგადოების, პირველ რიგში, ახალგაზრდობის გამოღვიძება, მათში ცოდნის წყურვილის გამოწვევა, არც თუ ისე ადვილი საქმეა. ამისათვის არ კმარა უმტკიცო მათ სწავლა-განათლების სოციალ-პოლიტიკური, ზოგადსააკადემიური მნიშვნელობა, არამედ საჭიროა გატარება ისეთ ღონისძიებათა, რომლებიც ახალგაზრდობას დაარწმუნებს ცოდნის ღირსებაში. მართლაც, „დავითიანი“ გულში ჩამწვდომი შეგონებებით განაწყობს ახალგაზრდას სწავლა-განათლების მისაღებად. ამასთანავე დ. გურამიშვილი ერთ მეტად საყურადღებო ფსიქო-პედაგოგიურ პრობლემას აყენებს და თავისი დროისათვის ბრწყინვალედ ჭრის კიდევ: ესაა ჭკუისა და ცოდნის ურთიერთმიმართების საკითხი.

დ. გურამიშვილის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ამ საკითხში იგი ნატივიზმსა და ემპირიზმზე მალლა დადგა და სავსებით სწორად ჭკუის (ინტელექტუალური ნიჭისა და უნარის) თანშობილობა ცნო, ხოლო ცოდნა-გამოცდილება შექენილად — აღზრდის პროდუქტად აღიარა. „ჭკვის უკეთესი საქონლად არა რა საქონელია“ (გვ. 36), — აცხადებდა იგი. „ჭკვა პურია სახითა, მჭამელთა შესარგებელი“ (გვ. 35), მას „მარილი დასაწებელი“, საკაზმი — „ცოდნა და საქმი(ს) ხმარება“ სჭირდება. ჭკუა, გურამიშვილის აზრით, მხოლოდ სწავლა-განათლების პროცესში პოულობს განვითარებას და ცხოვრებისათვის საჭირო ბევრი ახალი უნარ-თვისებითაც იარაღდება. იგი სიბრძნის შექენის წყაროა, ცოდნის შექენის შეუცვლელი პირობა და ისეთივე აუცილებელია ადამიანის განვითარებისათვის, როგორც, მაგალითად, პური. ჭკუა უნარია შესაძლებლობაში. რომელსაც „მარილი“, „საწებელი“ — ცოდნა სჭირდება. უსწავლელი, თუგინდ დიდი ჭკუის პატრონიც იყოს, ცოდნის გარეშე უხეშია; ბრიყვი და უღონო, ცხოვრების მძიმე წუთებში საზრიანო-

ბას, მიხვედრილობას მოკლებული. ამიტომ „ჭკუვა უხმარ არს ბრიყვ-თათვის, ჭკვა ცოდნით მოიხმარების“ (გვ. 33). ცოდნა კი მხოლოდ მოქმედებაში, სწავლების პროცესში სრულყოფს ჭკუას.

საკითხის ასეთი დაყენებითა და გადაჭრის ერთგვარი ცდილი. გურამიშვილი დღესაც იმსახურებს ყურადღებას. მართო ის ფაქტიც, რომ მან ჭკუისა და ცოდნის ურთიერთმიმართების საკითხში ცოდნის შეძენის, ე. ი. სწავლების პროცესი სოციალურად საბასუხისმგებლო, ხოლო პედაგოგიურად რთულ და ძნელ საქმედ ჩათვალა, უთუოდ, აიყვანს მას მისი ეპოქის დიდ პედაგოგ-მოაზროვნეთა დონემდე.

დ. გურამიშვილის მართებული აზრით, სწავლების პროცესი განსაკუთრებით „ძირმწარეა“ სწავლის დამწყებთათვის. უკეთეს ვითარებას ის არც უფროსი ასაკის ბავშვთათვის ხედავს. მაშ, სად არის გამოსავალი? რა ვიღონოთ, როგორ მივალწიოთ იმას, რომ სწავლა მოსწავლისათვის მოწოდების, ღირსების, სიხარულის საქმედ იქცეს? ამისათვის საჭიროა, ბავშვს სწავლებისას მუდამ ნათელი შინაინჰქონდეს დასახული და ცოდნის შეძენის თვით პროცესს ამართლებდეს თავის თავში; იცოდეს, რისთვის, რა დანიშნულებისათვის სწავლობს და საქმის კარგი ორგანიზაციით, შინაგანი მოწოდებით ასრულებდეს მას. გურამიშვილი იმ აზრისაა, რომ სწავლა-განათლების შეძენისას მოსწავლემ, პირველ რიგში, თავისი თავი უნდა შეიცნოს, გაარკვიოს თავისი ადგილი და დანიშნულება საზოგადოებაში, ცხოვრებისათვის ემზადოს. „თვით შეცნობის“ გურამიშვილისეული თეორია, რა თქმა უნდა, შორსაა სოკრატისეული „მე“-ს ფილოსოფიისაგან. სწავლება მის გეგმაზომიერ კალაპოტში ჩაყენებას მოითხოვს. შეუცვლელი წინამძღვარი ამ გზაზე ოსტატ-მასწავლებელია.

ქართული პედაგოგიკური აზროვნების სავანძურში, ე. ათონელიდან დაწყებული და ვახტანგ VI-ით გათავებული, საკმაოდ ბევრი რამ იყო თქმული მასწავლებლის საზოგადოებრივი დანიშნულებისა და პედაგოგიური მოვალეობის შესახებ. გურამიშვილი ამ საკითხში სხვაზე მეტად ახლოსაა ვახტანგ VI-სთან. „ოსტატი“ მისთვის არის მოსწავლისათვის ცოდნის მიმწოდებელი და ცხოვრების გზის მანათობელი. როგორც მებაღე ვაზ-მცენარეს უვლის, შიბს უნაყოფიერებს და მსხმოიარობას უდიდებს, ასევე ოსტატ-მასწავლებელი კარგი მომზადებითა და სანიმუშო ყოფაქცევით ცხოვრებისათვის სასურველი ცოდნა-თვისებებით აიარაღებს ბავშვს.

გურამიშვილის აზრით, სწავლების დაწყების საუკეთესო დრო აღრეული ყრმობის წლებია. ყრმობისას ვაზივით „ხელმოწყობ“ მო-

ზარდთან წარმოუდგენლად ბევრი რამის გაკეთება შეიძლება. ვიდრე „ბერფუე მუხასავით“ ქცეულ მოხუცთან. ეს ხანა საუკეთესოა ბავშვის ბუნებრივ მონაცემთა ნებისმიერი განვითარებისა და აღზრდისათვის. სწავლების დაწყების ამ ეტაპზე მთავარი მანც აღმზრდელ-მასწავლებელი და გარემო პირობებია. ამათ უნდა უზიძვონ, წახალისონ, დაინტერესონ ბავშვი სწავლისათვის, აქციონ აქტიური და მონდომებული. სწავლების პროცესში აქტიური მასწავლებელიცაა და მოსწავლეც. მოსწავლის მონდომება, სურვილი, საკუთარი ძალებისადმი რწმენა, ხოლო აღმზრდელის მხრივ აღსაზრდელის გამხნევა, წაქეზება რომ საჭიროა, ეს მეტად თვალსაჩინოდაა წარმოუდგენილი „დავითიანში“. ასწავლო, ნიშნავს ისწავლო, იფიქრო, სასწავლო მასალა მიაწოდო აღსაზრდელს მისი ასაკისა და ცოდნის მიხედვით, დასაძლევნი და გასაგები ენით. აქ ბევრი რამე დამოკიდებულია თვით მოსწავლის საერთო განვითარებასა და დაუცხრომელ გარჯაზე. დახსომებას, პირველ ყოვლისა, სიტყვის ძალა სჭირდება. სასწავლო მასალა მოსწავლისათვის მიმზიდველი და საინტერესო ხდება აღმზრდელ-ოსტატის არა ერთფეროვანი, უხალისო, არამედ ლაკონური, მართალი, შინაარსით მდიდარი ცოცხალი სიტყვით.

სწავლების შეგნებულობის, მისაწვდომობისა და აქტივობის აქ განხილულ დიდაქტიკურ პრინციპებთან ერთად გურამიშვილის სწავლების თეორიაში წარმოდგენილია თვალსაჩინოებითი სწავლების პრინციპიც. განახლების ხანაში თვალსაჩინოებითს სწავლებაზე პირველად არჩილი შეჩერდა. შემდეგ მეტნაკლებად წარმოდგენილია იგი სულხან-საბა ორბელიანის, ვახტანგ VI-ისა და ბევრ სხვათა შრომაში. ბუნებრივია, მას ვერც გურამიშვილი აუვლიდა გვერდს. თუმცა ისიც ფაქტია, რომ „დავითიანის“ ავტორს ამ საკითხში ერთგვარი სინათლე შეაქვს, მაგრამ ორიგინალურს კი არაფერს იძლევა. დ. გურამიშვილმა იცის, რომ ყველაფერს თავისი დრო აქვს და მით უფრო სწავლებას: „თავს სინანული სჯობია ბოლოყამ დანანებასა“. მაგრამ მოზარდი თუ არ სწავლობს და ახალგაზრდობას განცხრომაში ატარებს, უთუოდ, ცხოვრებას მოუშვადებელი შეხვედბა და დიტანჯება, მოხუცებულობა გაუმწარდება, შემდეგ კი ბევრს ინანებს, დედ-მამასაც ავიწებს, რატომ არ ვისწავლე ან არ მასწავლეთო, მაგრამ დაგვიანებული იქნება. ამასთან დაკავშირებით დ. გურამიშვილის წინაშე ასეთი პრობლემაც დადგა: დავუშვათ, რომ ბავშვი ყვე-

ლა დიდაქტიკური მოთხოვნის გატარების შემდეგაც არ სწავლობს, ხარმაცობს, ჯიუტობს, ასე ვთქვათ, ძნელად აღსაზრდელია, როგორ მოვიქცეთ, რა ვუყოთ მას? თუ მათ მიმართ წინასწარ მიღებულ იყოველგვარი სააღმზრდელო ზომა უშედეგოა, მაშინ „ნუ გენაღვლებს სწავლაზე ყრმის წკებლის ცემით კვილი, მალ გამოთლდები უწამლოდ მისი წყლულების ტკივილი“ (გვ. 30).

პოეტის აზრით, „წკებლის ცემით დაშუშვება სჯობს საუკუნოდ ცეცხლში მბათა“. სააღმზრდელო ღონისძიებათა სისტემაში ცემის (თუმცა გამონაკლის შემთხვევაში) მოთხოვნით დ. გურამიშვილი ნერ გაშორდა მის თანამედროვეებს და, საერთოდ, შუა საუკუნეების „ძალის“ პედაგოგიკის ტყვეობაში მოექცა. ქრისტიანიზმისა და ცხოვრების რეალობის წვდომისაკენ მიმართულმა გაორებულმა მსოფლმხედველობამ გურამიშვილის პედაგოგიური აზრიც გააორა: პუმანური, დემოკრატიული, საგანმანათლებლო იდეების გვერდით ბაგშვის ფიზიკური (ცემა) და სულიერი (რელიგია) ჩაგვრის მანე პრაქტიკას სავრძნობი კვალი დაამჩნია დ. გურამიშვილის პედაგოგიურ ნააზრევს. როგორადაც არ უნდა შევაფასოთ ეს ფაქტი, სწავლა-განათლებისადმი გურამიშვილისეული მოწოდება და ცოდნის ათვისების გამაუმჯობესებელ ღონისძიებათა დასახვა, უთუოდ, ხელს უწყობდა ხანგრძლივი საზამთრო ძილით დამყაყებული რუტინის დიდი ყინულის გაღობას პედაგოგიკაში. იმდროინდელ საქართველოში კი არა, დღესაც ეგზომ შთამაგონებლად ისმის გურამიშვილის ეს სიტყვები: „ისმინე, სწავლის მძებნელო! მოყევ დავითის მცნებასა, ჯერ მწარე ჭამე, კვლავ ტყბილი, თუ ეძებ გემოვნებასა“ (გვ. 31), ანდა: „სწავლის ძირი მწარე არის, კენწეროში გატყბილდების“ და ბევრი სხვა.

სწავლა-განათლების საკითხი „დავითიანში“ შრომასთან მიმართებაშია განხილული. საზოგადოებაში საქმიანობის რომელი დარგიც არ უნდა ავიღოთ, იგი ცოდნის გარკვეულ მინიმუმს მოითხოვს. სწავლების პროცესი შრომითი საქმიანობის სამზადისია. ბოლოს და ბოლოს სწავლების გზით შექმნილი ცოდნა საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომითს საქმიანობაში პოეებს გამართლებას. განახლების ხანის პედაგოგიკაში შრომისა და შრომითი აღზრდის საკითხი ადრე არჩილის მიერ დამუშავდა, მაგრამ ისე, რომ იგი გონებრივ შრომას პრივილეგიურ წოდებას უტოვებდა, ხოლო ფიზიკურს — ჩაგრულ გლეხობას. დ. გურამიშვილი კი შრომის საკითხში არჩილზე მეტად ამალდა. იგი შრომას, ფიზიკურსა თუ გონებრივს, ყველა ასეთის სავალდებულო საქმედ თვლიდა: „თუ სულით გსურს

განსვენება, ხორცი გასარჯევო“ (129),—ამ შეხედულებისა იყო იგი. საერთოდ. წარმოებითი, ფიზიკური შრომა დ. გურამიშვილისათვის არა თუ დამცირების, არამედ საზოგადოების მატერიალური და სულიერი კულტურის საფუძველი და საწინდარია, მშრომელი გლეხი კი — ცხოვრების ბურჯი. ყოველი ცალკეული მოქალაქე — იქნება ბრძენი, მზედარი, ხუცესი, ხელოსანი, ვაჭარი თუ გლეხი—სოციალურად სასარგებლო შრომას უნდა ეწეოდეს საზოგადოებაში. შრომით განსაზღვრავდა ეს უდიდესი მოაზროვნე მათს ადგილს, დანიშნულებასა და კეთილდღეობას საზოგადოებაში. უსაქმურობა და მუქთახორობა „დავითიანში“ სამარცხენო ბოძზეა გაკრული: „უქმად ბევრისა მჭამელი გაუმაძღარი ღორია“ (გვ. 79); „ძალ მოკლებულ არს მცონარი, ვითა მდინარე მდორიო“ (იქვე). თუმცა აქ არც იმის დავიწყება შეიძლება, რომ დ. გურამიშვილი გლეხობას პატრონყმური ინსტიტუტის შენახვას ავალბებდა. ამის მიუხედავად, ფაქტია, რომ შუა საუკუნეების ბნელეთში გურამიშვილის მოწოდება საზოგადოების ყოველი წევრის მიმართ უანგარო, პატიოსანი შრომისკენ დიდი საქმე იყო. ამ აზრით, „დავითიანი“ თავისუფლად შეიძლება გვერდში ამოვუყვნოთ სლავი ხალხის დიდი გენიის, იან ამოს კომენსკის შრომას „სამყაროს ლაბირინთი და გულის სამოთხე“.

გურამიშვილი ახასიათებს სხვადასხვა სახის პროფესიებს და ცოდნის გარკვეული მინიმუმისა და შრომის მთლიანობის დაცვას ახალგაზრდის განვითარებაში სავალდებულოდ თვლის. ამ მხრივ „დავითიანში“ ზოგადი და სპეციალური განათლების ურთიერთმომართების ჩანასახის მაგვართან გვაქვს საქმე.

სწავლა-განათლებისა და შრომის ურთიერთობის საკითხში გურამიშვილი სხვა მხრივაცაა საინტერესო. ახალგაზრდობის მისამართით „დავითიანში“ ერთგან ვკითხულობთ:

„ბრძენი სიტყვითა დარჩების, ოსტატი თავის ხელითა,
ხუცესი წირვით, ვაჭარი შორს წასვლით-მოსვლით ძნელითა,
მოლაშქრე სისხლის ქცევითა, მხენელი ოფლითა ცხელითა...
შენა გწადს აწ რომელითა?“ (გვ. 32).

უთუოდ, აქ ნაგულისხმებია მოზარდის მიერ სასურველ საპეციალობის თავისუფალი არჩევა.

დ. გურამიშვილმა თავის შემოქმედებაში ზნეობრივი აღზრდის მწყობრი სისტემაც მოგვცა. ზნეობა, მისი აზრით, ადამიანობის საზომია. „აზრილიანის“, „ვახტანგიანისა“ და იმ დროინდელი სხვა ძეგლების მსგავსად, „დავითიანში“ ადამიანთა მორალური ფორმირების საფუძვლად, სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ვითარე-

ბასთან ერთად, რელიგიაცაა აღიარებული. იგი თითქმის სწორუპოვარ ძალადაც არის მიჩნეული, თუმცა მის გვერდით ზოგიერთი მატერიალისტური მოსაზრებაც არის გამოთქმული. ასე, მაგალითად, „დავითიანში“ ერთგან ვკითხულობთ: „ღმერთმან რომ კაცი დაბადა, ოთხ ნივთით აღაშენაო, მიწით, წყლით, ცეცხლით, ქართით, ჩაბერვით მისცა ქშენაო“ (გვ. 175). ზოგი მკვლევრის აზრით, თითქოს გურამიშვილი ამ აზრს იონური სკოლიდან იღებს. ზოგი კიდევ მის საფუძველს უფრო შორეულ წარსულში—ინდურ სკოლაში ეძებს. რაც უნდა ითქვას, ფაქტია, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს გ. ქიქოძე, რომ „ქრისტიანული მორალი მას ფართო ჰუმანური თვალსაზრისით ჰქონდა გაგებული. ის ცდილობდა თავისი ზნეობრივი შეხედულებები ყველაზე პროგრესულ ფილოსოფიურ აზროვნებასთან დაეკავშირებინა“¹. მართლაც, დ. გურამიშვილი ხედავდა, რომ სამშობლო მხარე ეკონომიურ და პოლიტიკურ მოშლილობასთან ერთად მორალური მოშლილობის საფრთხის წინაშე იდგა. ადამიანთა შორის ცრუ ფიცი, ორპირობა, ფლიდობა, გამკემლობა, შურიანობა ბატონობდა, რომ „მცირედ დარჩა ცოდვისაგან კაცი ღვთისაგან შენაწევრი“ (გვ. 50). „ქართლის ქირში“ და სხვაგან ავტორი ანტისოციალურ, ანტიზნეობრივ ქცევას თავგამოდებით ებრძოდა და, პატრონყმური ინსტიტუტის დაცვის პირობებში, ახალ თაობაში ვაჟკაცობის, მამაცობის, სამშობლოსადმი თავდადების, გამირობის, პატიოსნების, პირდაპირობის, წინდახედულების, ამხანაგობა-მეგობრობისა და ბევრი სხვა ზნეობრივად სასურველი თვისების დანერგვას მოითხოვდა. ზნეობა, ისე, როგორც პლატონთან და შემდგომ ქრისტიანულ სარწმუნოებაში, „დავითიანშიც“ ზოგად-კაცობრიული სიკეთეა, რაც დ. გურამიშვილს საქართველოსა და ქართველი გლეხისათვის აუცილებელ თვისებად მიაჩნია. მას ნამდვილი ადამიანობა სიკეთეთა სიმდიდრეში ესახება. ადამიანი მხოლოდ სიკეთეთა სიმდიდრით ხდება პირადსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ბედნიერი, უძლეველი და უკვდავემნილიც. გამოვლინების ფორმით სიკეთე მრავალფეროვანია. პირველ ყოვლისა, იგი ჩანს სიქველეში, სისპეტაკეა და მორალურ სიწმინდეში.

კეთილი, პირველ ყოვლისა, გონიერი და წინდახედულია. აღზრდის საშუალებით მოზარდის გონება უნდა ვაბატონოთ გრძობაზე, ზოლო ეს უკანასკნელი, გონების საშესაბურში ჩაყენებით, გა-

¹ გ. ქიქოძე, მოგონებები, სიტყვები და წერილები, 1956, გვ. 182.

ვაკეთილშობილოთ. მხოლოდ ამ გზით შეაძლება დავძლიოთ ბავ-
შეური თვითნებობა, ჯიუტობა და ცუდი აღზრდით შექმნილი ბევრი
სხვა არასასურველი თვისება. ყოველი ადამიანი, და მით უფრო ბავ-
ში. მოქმედებაში უნდა შეეაფასოთ, იგი პირდაპირობას უნდა მი-
ვაჩვიოთ, რომ შეეძლოს უწოდოს „ავსა ავი, კარგსა კარგი“. კარგს
მასში გულისხმიერებით მოვეპყრათ და ცუდი მარად ვაძაგოთ. „ავის
მძრახველობა“ გურამიშვილისათვის ბრწყინვალე ადამიანური თვი-
სება, გმირობა არის, ხოლო მისთვის, ვისაც ამხელენ—გაფრთხილე-
ბა, ჭკუის სწავლება: „ამად სძრახავენ, ვინც ავს ჩადის, კულავ აღარ
ჩაიდინოს. სხვა გაფრთხილდეს, მასებრ ცრემლი თვალთა არვინ
ჩაიდინოს“ (გვ. 51).

ანტორი აბეზარებს, ჯიუტებს ასეთი დარიგებით მიმართავს:
„ვინც რომ ძრახვას თაკილობდეს, ნურასა იქს საძრახავსა,
თვარა ავზედ ავი ითქმის, კარგს არავინ ვაპკიცხავსა“.

დ. გურამიშვილი ძვირფას დარიგებას იძლევა მოზარდში თავი-
დანვე კეთილ თვისებათა დანერგვისა და „ტყუილმოზღაპრების“,
უფროსისადმი „შეუსმენლობა“-ამპარტავნობისა და ქედმაღლო-
ბის დასაძლევად. ზნეობრივ აღზრდაში, გურამიშვილის აზრით, პირ-
ველ ყოვლისა, საჭიროა აღმზრდელ-უფროსის პირადი მაგალითი,
შემდეგ დარიგება, შეგონება და იმის მიღწევა, რომ აღსაზრდელმა
დარიგების მიხედვით იმოქმედოს. მოზარდის მხრივ, გურამიშვილის
აზრით, კარგ მაგალითს მიბაძვა, ხოლო დარიგებას შესმენა და გა-
მოყენება უნდა. „უნდა კაცმან კეთილად სწავლა შეირიცხოსა“
(გვ. 130).—ეუბნება იგი ახალგაზრდას. მოზარდის ამ დონემდე
აყვანა სათუთი და ძნელი საქმეა. აღმზრდელს ამ გზაზე დასჭირდე-
ბა აღსაზრდელის პატივისცემა, გულისხმიერი მოპყრობა. ეს კი, თა-
ვის მხრივ, ბავშვს გულახდილობას, აღმზრდელისადმი სიყვარულსა
და ერთგულებას უფითარებს. მათ შორის არსებული ანტიპატიის
ნაცვლად სიმპატიას წარმოშობს. აღსაზრდელი აღმზრდელს უს-
წორებს საკუთარ მოქმედებას, მის დონემდე ამადლებას ცდილობს.

სხვა ქართველ პროგრესისტთა მსგავსად, დ. გურამიშვილი სამ-
შობლო ქვეყნის დიდი მოამაგე, ხალხთა შორის მშვიდობისა და მე-
გობრობის მედროშეა. ნამდვილი მამულიშვილური გრძნობითაა და-
წერილი „ქართლის ჭირი“ და ბევრი სხვა ადგილი „დავითიანში“.
დ. გურამიშვილს გულწრფელად სწამს, რომ გარეშე მტრების მხე-
ცური თაჩეშისა და შინა ფეოდალური აშლილობისაგან გაჩანაგე-
ბული საქართველო ფეხზე წარმოდგება მხოლოდ განათლებული აბ-
სოლუტიზმის პირობებში და გადარჩება მართლმორწმუნე რუს ხალხ-

თან თავის ბედის დაკავშირებით. დ. გურამიშვილი თავიდანვე კურსს რუსეთისაკენ იღებს, ცხოვრების მთელ მანძილზე ქართველი, რუსი, უკრაინელი ხალხების მეგობრობის მედროშეა. ხალხთა შორის მეგობრობისა და სამშობლოს მოყვარეობის ბრწყინვალე პატრიოტული ქადაგებანი „დავითიანში“ მშობელი ქვეყნისადმი ერთგულებისა და თავდადების გრძნობით ზრდიდა ახალგაზრდობას, საღმრთედლო ზემოქმედების დიდ ძალას ავლენდა და, შეიძლება ითქვას, ავლენს დღესაც.

მნიშვნელოვანი ადგილი დ. გურამიშვილის შემოქმედებაში ესთეტიკისა და ესთეტიკურ აღზრდასთან დაკავშირებულ საკითხებსაც უკავია. იგი გადაჭრით იბრძვის ირანული აღმოსავლეთის ხელოვნური ესთეტიკის წინააღმდეგ და მას მოწინავე იდეებზე აგებულ სახალხო პოეზიას უპირისპირებს. ისევე სწორუფოვარია დ. გურამიშვილი პოეზიაშიც, როგორც სულხან-საბა ორბელიანი პროზაში.

„ვეფხისტყაოსნის“ გურამიშვილისეული შეფასება ნათელს ხდის, რომ ის გამობდა „ხელოვნებას ხელოვნებისათვის“ და მას ხალხის სამსახურში აყენებდა. ასე, მაგალითად, „დავითიანში“ ვკითხულობთ:

„ოდესაც ბრძენმან რიტორმან შოთამ რგო იგავთ ხეო და
 ფესვღრმა-ჰყო, შტონი უჩინა, ზედ ხილი მოიწეოდა,

ორგზისვე ნაყოფს მისცემდა, ვისგანაც მოიზრეოდა“ (გვ. 22).

ეს ორი ნაყოფი, გურამიშვილის აზრით, უნდა გავიგოთ ისე, რომ ხელოვნება, ესთეტიკურ ტკბობასთან ერთად, ცხოვრებისათვის საჭირო ცოდნა-გამოცდილებასაც აძლევს ადამიანს. დ. გურამიშვილი პრინციპულად გამობს ლექსის მხოლოდ ვართობის მიზნით წერას და საკუთარ პოეზიას ხალხის სამსახურში აყენებს. შინაარსით მდიდარი და მხატვრულად ძლიერი „დავითიანი“, უთუოდ, დიდ ეპოციურ ზეგავლენას ახდენს მოზარდზე, ამალღებს მის ესთეტიკურ კულტურასა და შრომისუნარიანობას.

ბ. რ. ბ. ა. მ. ა.

ვ ბგერის მეტათეზისის საკითხისათვის ქართულში

თანამედროვე ქართულში, როგორც ცნობილია, ვ ბგერა ადგილს ინაცვლებს რ, ლ, ნ თანხმოვნებთან კომპლექსში¹. დადგენილია, რომ ვ ბგერა რვ, ლვ, ნვ კომპლექსებში ადგილს გადაინაცვლებს იმ შემთხვევებში, როცა მათ წინ უძღვის რომელიმე არასონორი თანხმოვანი². ბგერათა ასეთ თავმოყრას ადგილი აქვს, ჩვეულებრივ, ზმნის თემისეული ავ სუფიქსის ა ხმოვნის რედუქციის შემთხვევებში:

შე-კრ-ავ-ს — *შე-კრ-ავ-ა → შე-კრ-ვა → შე-კვრა

კლ-ავ-ს — *კლ-ავ-ა → კლ-ვა → კვლ-ა

ხნ-ავ-ს — *ხნ-ავ-ა → ხნ-ვა → ხვნ-ა...

გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ს ვ-ს მეტათეზისის შემთხვევა ნაჩვენებია აქვს მ სონორთან მეზობლობაშიც: ნალმ-ავ-ს — დანალმ-ვა → დანალმ-ა³.

ვ ბგერის გადასმას ადგილი აქვს ევ სუფიქსის ე ხმოვნის რედუქციის შემთხვევაშიც: ისვრის ← ისრვის ← ისრ-ევ-ის.

თითო-ორთა შემთხვევაში ვ ბგერის მეტათეზისი შემჩნეულია სახელის ფუძეშიც: თვრამეტი ← (ა)თრვამეტი.

როგორც ცნობილია, ძველმა სალიტერატურო ქართულმა ენამ არ იცის ვ ბგერის მეტათეზისი. აქ, როგორც წესი, მხოლოდ უმეტათეზისო ფორმები გვაქვს: კლვა, კნვა, ათრვამეტი და სხვა.

...ოდეს პასქასა მას დაჰკლვიდეს, ჰრქუეს იესუს მოწაფეთა თვსთა... (მრ. 14-12)⁴.

1 ს. ხუ ნ დ ა ძ ე, ქართული გრამატიკა, 1907, გვ. 173.

2 გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 358; ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 22.

3 გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, დასახელ. ნაშრომი, გვ. 359.

4 ქართული ოხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, აკ. შ ა ნ ი ძ ი ს გამოცემა, 1945.

ვისმე თქვენგანსა ესუას მონაჲ, კნვიდეს ანუ მწყსიდეს..
(ლ. 17-7)¹.

...და იყვნენ სიყმილნი და სრვანი და ძრვანი ადგილდ-ადგილდ
(მ. 24-7)¹.

„ვეფხისტყაოსანშიც“ დაცული ჩანს უმეტათეზისო
ფორმები:

ასრე უჩნს მოკლვა ლომისა... (227,4)².

საქმრო რად მოაკლვევინე? (578,1)².

მტერთა მძლე, მოსრვით მსპობელი (1428,2)².

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ გვიანდელი ეპოქების ქართულ ძეგ-
ლებში უმეტათეზისო ფორმები უფრო ტრადიციით იყო შემონახუ-
ლი, სასაუბრო ენაში კი შედარებით ადრე უნდა მომხდარიყო ვ ბგე-
რის მეტათეზისი. ამას უნდა ადასტურებდეს ის, რომ, საერთოდ,
ქართულ დიალექტებში გვხვდება მეტათეზისიანი ფორმები.

რას უნდა გამოეწვია განხილულ პოზიციამი ქართულში ვ ბგერის
მეტათეზისი?

ამ საკითხის შესახებ გარკვეული მოსაზრება აქვს გამოთქმული
გ. ახვლედიანს. ვ ბგერის მეტათეზისის შესახებ იგი წერს:
„ჩქამიერი თანხმოვნის მომდევნო რვ—ლვ—მვ—ნვ იცვლება ვრ—
ვლ—ვმ—ვნ—დ. გამოსარკვევია ამ ფონეტიკური კანონზომიერების
გამომწვევი მიზეზი. ამ მიზეზს ჩვენ ვხედავთ რ—ლ—მ—ნ—ს სო-
ნორობაში, რომელი თვისებითაც ისინი აღემატებიან ჩქამიერ თანხ-
მოვნებს. ამ სონორობის გამოა, რომ მათ (რ—ლ—მ—ნ—ს) მეტი შე-
საძლებლობა აქვთ, ვიდრე რომელიმე სხვა თანხმოვანს, იქცნენ მარც-
ლოვან ბგერებად ისეთ ბგერათა გარემოცვაში, რომელნიც მათზე
ნაკლები სონორობისაა. მაგრამ, რადგანაც ქართულს არა აქვს მარც-
ვლოვანი რ—ლ—მ—ნ— ფონემები, ამიტომ, ბუნებრივია, იგი გაუზრ-
ბის მათი ისეთ კომპლექსში წარმოთქმას, სადაც ისინი მარცვლოვნე-
ბად უნდა იქცნენ“³.

ავტორს რ—ლ—მ—ნ სონორების მარცვლოვანად წარმოთქმის
არღიების ერთ-ერთ საშუალებად მიაჩნია ამ სონორების რედუქცია,
როცა ისინი მოექცევიან სიტყვაში ორ არასონორ თანხმოვანს შო-
რის. ასე, მაგალითად, სონორები ლ, რ პოზიციამი ოფლს, ბადრს...
მკაფიო (ხელოვნურ) წარმოთქმისას ისმის მარცვლოვანად, ხოლო

¹ ოთხთავის დასახელ. გამოცემა.

² შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1951.

³ გ. ახვლედიანი, დასახელ. ნაშრომი, გვ. 360.

ბუნებრივ წარმოთქმაში ყრუვდება ან სრულებით იკარგებაო —
ოფს. ბადს...

სონორების მარცვლოვნად წარმოთქმის არიდების სხვა საშუალებას
— ვ-ს მიანჩნია „ვ-ს გადასმა, როცა იგი ისეთი კომპლექსის ბოლო-
საა, რომელშიც რ—ლ—მ—ნ მარცვლოვნად უნდა წარმოითქვას. ასე-
თი კომპლექსებია „თანხ. + რვ—ლვ—მვ—ნვ“, მაგ., ძრვა, სღვა, ხაშმვა,
ხნვა და სხვა. თითოეულ ამ სიტყვათაგანში რ—ლ—მ—ნ მეტად
სონორია, ვიდრე მისი წინმდგომი და მომდევნო თანხმოვანი. მათი
მარცვლოვნობის ასარიდებლად ხდება ვ-ს რეგრესული გადასმა; ამ-
გვარად მიღებულ კომპლექსებში რ—ლ—მ—ნ აღარ აღემატებიან
სონორობით ერთ-ერთ მეზობელ ბგერას, სახელდობრ, მომდევნო
ხმოვანს, რის გამოც ისინი წარმოითქმიან უმარცვლო ჩვეულებრივ
რ—ლ—მ—ნ-დ¹.

ამგვარად, გ. ახვლედიანი ვ-ს მეტათეზისის საკითხს უკავშირ-
ებს მარცვლის საკითხს... არასონორი თანხმოვნების მომდევნო რვ—
ლვ—ნვ კომპლექსებში ვ-ს მეტათეზისი (ხნვა → ხვნა), მისი აზრით,
აიხსნება იმით, რომ დასახელებული სონორები მომდევნო ვ-სა და
წინმაგალ არასონორ თანხმოვანს შორის მარცვლის მატარებელი
გახდებოდნენ და, რამდენადაც ქართულისათვის უჩვეულოა სონო-
რების მარცვლიანობა, ამის გამო ვ ბგერამ გადაინაცვლა ადგილით,
ე. ი. ვ-ს მეტათეზისი ასეთ პოზიციაში ყოფილა გამოწვეული
რ—ლ—ნ სონორების მარცვლოვნად წარმოთქ-
მის არიდების საფუძველზე².

ეს მოსაზრება გაზიარებულია აქვს ს. ქლენტს².

ვფიქრობთ, ვ-ს მეტათეზისი განხილულ კომპლექსებში შეიძლება
სხვაგვარად აიხსნას.

ვ ბგერის მეტათეზისი არასონორ თანხმოვანთა
მომდევნო რვ, ლვ, ნვ კომპლექსებში უნდა იყოს
დაკავშირებული ძირითადად ვ (ვინი) ასოთი აღ-
ნიშნული ბგერის ისტორიულად შეცვლის სა-
კითხთან.

¹ გ. ახვლედიანი, დასახელ. ნაშრომი, გვ. 360.

* დასახელებული ნაშრომის 206 გვერდზე ამავე კომპლექსებში ვ-ს მეტათე-
ზისი სხვაგვარადაა ახსნილი. მაგალითად, ხვრა ← ხრვა, თვრამეტ ← (ა)თრვამეტ
სიტყვებში ვ-ს მეტათეზისის საფუძვლად მიჩნეულია ვ-ს მეტი სონორობა რ-სთან
შედარებით.

² ს. ქლენტის, ქართული ენის ფონეტიკა, 1956, გვ. 239.

ცნობილია, რომ ძველ ქართულში ლაბიალურ ბგერებთან დაკავშირებით გვაქვს ორი სახის კომპლექსი: თანხმოვანი + უ (უმარცვლო უ) — თ უ ა ლ ი, კ უ ა ლ ი, ძ უ ა ლ ი... და თანხმოვანი + ვ (ვინი) — ქ ვ ა, რ ვ ა, რ ვ ა ლ ი...

ამ რიგის კომპლექსების შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეული მოსაზრებებია გამოთქმული.

ი. ი. უ შ მ ა ნ ო ვ ი ს აზრით, ქართულის გვ, ქვ, კვ, ძვ, ცვ, წვ... კომპლექსები (ე. ი. თანხმოვანი + ვ) წარმოადგენს ერთიანი ლაბიალიზებული ბგერის, ფონემის დაშლილ სახეობას. ე. ი. ი. უ შ მ ა ნ ო ვ ი ს შეხედულებით, ქართულს ისტორიულად ჰქონია ლაბიალიზებული ფონემები, რაც შემდეგში დაშლილა ორ ფონემად¹. ეს მოსაზრება არსებითად გაზიარებული აქვს ს. ჟღენტი, ამავე დროს, მისი აზრით, ლაბიალიზებული თანხმოვნები უნდა გეჭონოდა ძველ სალიტერატურო ქართულში. ძველ ქართულში ისეთ შემთხვევებში, სადაც თანხმოვნის შემდეგ იწერებოდა უ ასო (უმარცვლო უ) — კ უ ა ლ ი, კ უ ა მ ლ ი, თ ა გ უ და ს ხ ვ ა, ასეთი თანხმოვანი ლაბიალიზებული უნდა ყოფილიყო. ხოლო ისეთ შემთხვევებში, სადაც თანხმოვნის შემდეგ იწერებოდა ვ (ვინი)—ქ ვ ა, ხ ვ ა ლ ე, რ ვ ა... ასეთი თანხმოვანი არ იყო ლაბიალიზებული². ცხადია, ძველ ქართულში უმარცვლო უ და ვ (ვინი) წარმოადგენენ მკაცრად განსხვავებულ ორ ბგერობრივ ერთეულს. ოღონდ ძველ ქართულში თანხმოვანი + უმარცვლო უ-ს (ძუ, ცუ, წუ, ზუ, სუ...) დაწერილობა არ უნდა აღნიშნავდეს ლაბიალიზებულ ფონემებს (განსხვავებულს არალაბიალიზებულისაგან), როგორც გვაქვს რიგს იბერიულ-კავკასიურ ენაში. მაგალითად, აფხაზურში, ადიღურში და სხვ. ამ ენებში (აფხაზურ-ადიღურში) ლაბიალიზებული ბგერები დამოუკიდებელი ფონემებია, რომელთაც აქვთ განვითარების საკუთარი კანონზომიერება. განსხვავებული არალაბიალიზებულებისაგან. ძველ ქართულში თანხმოვანი + უმარცვლო უ აღნიშნავდა თანხმოვნისა და წყვილბაგისმიერი უ ბგერის კომპლექსს. ხოლო თანხმოვანი + ვ (ვინი)—თანხმოვნისა და, შესაძლებელია, კბილბაგისმიერი ვ ბგერის კომპლექსს. ზოგს დია-

¹ И. В. Юшманов, Фонетические параллели африканских и лфетических языков, AFRICANA, I, 1937.

² ს. ჟღენტი, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, გვ. 185.

ლექტში ფონემურად განსხვავებულმა ვ და უ ბგერებმა ა ხმოვანთან კომპლექსში მოგვცა განსხვავებული რეფლექსები. მაგალითად, დადგენილია, რომ მთიულურში ვა კომპლექსი იძლევა ო-ს, ჩვეულებრივ, ისეთ შემთხვევებში, როცა ძველ ქართულში ვ-ს ნაცვლად გვქონდა უმარცვლო უ—ძვ. ქართ. თ უ ა ლი: მთიულ. თ ო ლი, ხოლო ისეთ შემთხვევებში, როცა ძველ ქართულშიც ვა კომპლექსი გვქონდა (ქ ვ ა, რ ვ ა), მთიულურში ასეთი ვა უცვლელი რჩება — ძვ. ქართ. ქ ვ ა: მთიულ. ქ ვ ა¹.

ახალი ქართული ენის ჩამოყალიბების განსაზღვრულ საფეხურზე უნდა მომხდარიყო შემდეგი ცვლილება: ვ, თითქოს კბილბაგისმიერი ბგერა, შეიცვალა, იგი გახდა წყვილბაგისმიერი, ე. ი. გაუტოლდა უმარცვლო უ-ს. ძველი ქართულის ქვ კომპლექსი გაუტოლდა ძველი ქართულისავე ქუ-ს (ქუ-ს). სწორედ ამის საფუძველზე უნდა მომხდარიყო ქართულში ვ-ს (იმავე უ-ს) მეტათეზისი არასონორი თანხმოვნების მომდევნო რვ, ლვ, ნვ კომპლექსებში.

ძველი ქართულისათვის, ცნობილია, უცხო იყო რ, ლ, ნ სონორთა და უმარცვლო უ-ს კომპლექსები (რუ, ლუ, ნუ), ხოლო ბუნებრივი იყო იმავე სონორებისა და ვ (ვინის) კომპლექსები — პირველი, რვალი, იანვარი, ლვილი (საბა)... მას შემდეგ, რაც ძველი ქართულის ვ-ბგერა გაუტოლდა უმარცვლო უ-ს (უ-ს), ასეთი ვ (უ) ბგერა ვერ ძლებს ჩქამიერ თანხმოვანთა მომდევნო რ—ლ—ნ სონორებთან, გადაინაცვლებს მათ წინ ადგილს და აღმოჩნდება კომპლექსში ჩქამიერ თანხმოვნებთან: ხრვ-ა → ხვა, კლვ-ა → კვლა; ხნვ-ა → ხვნ-ა... ყველა არასონორი თანხმოვნისა და წყვილბაგისმიერი უმარცვლო უ-ს კომპლექსები კი ჩვეულებრივი იყო ძველი ქართულისათვის².

ისეთ შემთხვევებში, როცა რვ, ლვ, ნვ კომპლექსებს უშუალოდ წინ არ უძღვის რომელიმე ჩქამიერი თანხმოვანი, რომელთანაც შეეძლო ვ-ს ჩვეულებრივი კომპლექსის შექმნა, ვ (უ) ბგერა იძლეული ხდება შეეგუოს ქართულში რ, ლ, ნ სონორებს, მაგალითად, ბარვა, დამალვა და სხვა. საყურადღებოა, რომ მეგრულში ამ პოზიციამაც ვერ ძლებს ვ ბგერა, მაგალითად, რ სონორთან: იგი ან სულ იკარგება—მეგრ. ი ა ნ ა რ ი ← ი ა ნ ვ ა რ ი; შდრ. ქართ. ი ა ნ ვ ა რ ი, ანდა რ სონორი გადაინაცვლებს ადგილს —მეგრ. პ რ ი ვ ე ლ ი ← პ ი რ ვ ე ლ ი, შდრ. ქართ. პ ი რ ვ ე ლ ი და სხვა.

¹ არ ნ. ნიქოზავა, მთიულურის თავისებურებანი: ენმიკის მოამბე, II, 1937, გვ. 46.

² ძველ ქართულში ამ რიგის კომპლექსებისათვის იხ. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, 1953, გვ. 307.

გ. ახვლედიანს თავის „ზოგადი ფონეტიკის შესავალში“ ნაჩვენებია აქვს. სხვადასხვა სახის მეტათეზისის ნიმუშები. საერთოდ, მეტათეზისური ცვლილებების შესახებ აქ წერს: „როგორც ამ ნიმუშებიდან ჩანს, მეტათეზისური ცვლილებები მეტწილად აიხსნება მოლაპარაკის მიდრეკილებით, შეცვალოს ამ ენისათვის უჩვეულო ბგერათ-კომპლექსი ჩვეულით, მაგ.: თვ უფრო ხშირია ქართულში, ვიდრე თრ (თვრამეტი). ნა წარმოადგენს ძალიან გავრცელებულ თავსართს (ნამგალი, ნავხე), ზღ აგრეთვე ჩვეული კომპლექსია ქართულში და ა. შ.“¹. უდავოდ სწორია დებულება, რომ „მეტათეზისური ცვლილებები მეტწილად აიხსნება მოლაპარაკის მიდრეკილებით, შეცვალოს ამ ენისათვის უჩვეულო ბგერათკომპლექსი ჩვეულით“. ამ დებულების საილუსტრაციოდ ავტორს მოჰყავს მეტათეზისის შემთხვევა თვრამეტი—სიტყვაში. აქ მეტათეზისის მიზეზად იგი თვლის იმას, რომ თვ კომპლექსი უფრო ხშირია ქართულში, ვიდრე თრ კომპლექსიო. ჩვენი აზრით, თრ კომპლექსის იშვიათობას ქართულში ამ შემთხვევაში არ უნდა ჰქონდეს მნიშვნელობა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასეთ შემთხვევებში არსებითი მნიშვნელობისაა თრვ (თრვამეტი) კომპლექსში რ-სთან ვ-ს მეზობლობა მას შემდეგ, რაც არსებითად გამოიცვალა ამ ვ-ს ბუნება ახალ ქართულში.

ჩვენ მიერ აქ განხილული ვ ბგერის მეტათეზისი კომპლექსებში — არასონორი თანხმოვანი + რვ — ლვ — ნვ არსებითად განსხვავდება სხვა სახის მეტათეზისისაგან ქართულში, რამდენადაც ყველა ასეთ კომპლექსში უგამონაკლისოდ ხდება ვ-ს გადასმა რ — ლ — ნ სონორების წინ მდგომ თანხმოვნებთან (კლვა → კვლა, ზნვა → ზვნა...).

ამავე ტიპის მეტათეზისთან გვაქვს საქმე მასდარის ფორმაში: სვლა ← სლვა. აქ მეტათეზისის განიცდის ძირისეული ვ თანხმოვანი. ძველი ქართულის ს ლ ვ ა თავისთავად მეტათეზისიანი ფორმაა. ამოსავალი სახეობა უნდა იყოს ს ვ ლ ა, რამდენადაც ეს მასდარი ნაწარმოებია ვალ ზმნისაგან უძველესი ნივთთა კლასის ს-პრეფიქსისა და მასდარის -ა სუფიქსის დართვით: *ს-ვალ-ა → *ს-ვლ-ა. მაგრამ ამ ამოსავალ სვლაში, უნდა ვიფიქროთ, ვ-მ შეინაცვლა ადგილი ს-სთან მეზობლობის გამო. შეიძლება იმიტომ, რომ ძველი ქართულისათვის უჩვეულო იყო სვ კომპლექსი, ის მოთავსდა ლ-ს

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956, გვ. 178.

² ა. ნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1952, გვ. 225.

მომდევნოდ (ლვ კომპლექსი კი ბუნებრივი იყო ძველ ქართულში). მას შემდეგ, რაც შეიცვალა ვ ბგერის ბუნება ქართულში, იგი ვერ ძლებს ლ-სთან კომპლექსში და ისევ თავის ძველ ადგილს უბრუნდება: *ს-ვალ-ა → *ს-ვლ-ა → სლვ-ა → სვლ-ა.

ზემოთ განხილული ვ ბგერის მეტათეზისის ანალოგიური შემთხვევები გვაქვს სხვა ენებშიც. ქართველური ენებიდან ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს სვანური. სვანურში ქართულიდან შეთვისებული სიტყვა კალპოტი გვაქვს კალპეტვ-ის სახით. სვან. კალპეტვ ← კალპეტ ← კალპოტ ← კალპოტი. ვ-ს აქარ შეეძლო ვ-სთან კომპლექსში მოთავსება და ამის გამო გადაბნეულა ადგილი მომდევნო ტ-სთან...

ამგვარად, ვ-ს მეტათეზისი ქართულში განხილულ კომპლექსებში, ჩვენი მსჯელობის მიხედვით, უნდა მომხდარიყო ვ (ვინი) ბგერის ბუნების შეცვლის საფუძველზე. შეიძლება, ძველი ქართულის ვ (ვინი) ასოთი გამოხატული ბგერის ბუნების გარკვევა დაზუსტებას მოითხოვდეს, მაგრამ ერთი მაინც ცხადია: ვ არსებითად იყო განსხვავებული უმარცვლო უ-საგან. ქართული ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ეს განსხვავება მოიხსნა: ვ გაუტოლდა უმარცვლო უ-ს (უ-ს), რამაც გამოიწვია განსაზღვრულ კომპლექსებში ვ ბგერის ადგილის გადაწველება.

ბ. ძ. ო. წ. 6 0 6 0

არაჩინვები ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ ნაწარმოებთა ენაში*

„დიდება ილიასი მით უფრო იმატებს, — წერდა ი. გოგებაშვილი 1907 წლის 7 სექტემბერს, — რაც უფრო ზედმიწევნით გაიცნობს ქართველობა ნამდვილს ილიას, შეიგნებს. იმის წმინდა ქართულს ენას. მის მაღალს აზრებს, პროგრესიულს იდეალებს, მის დემოკრატიულს მიმართულებას, წმინდა ეთიკას სრულის ადამიანობისას“¹.

და შემთხვევითი არ არის, რომ დღეს, როცა ქართული ეროვნული კულტურა უჩვეულოდ განმტკიცდა და გამდიდრდა, ქართული ენა საბჭოთა საქართველოს სახელმწიფო ენად იქცა და სახელმწიფოებრივი ზრუნვის საგანი გახდა, ამ ენის მოჭირნახულე, მე-19 საუკუნის დიდი ქართველი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ილია ჭავჭავაძე გვიყვარდეს ისე, როგორაც ადამიანს შეუძლია უყვარდეს მისი ქვეყნის სახელი და დიდება.

მეტისმეტად „მკრელი, მხილავი ნიჭი და ნათელი გონება“ უნდა ჰქონდეს კაცს და გულის სითბო და სიმართლე გამოატანოს სიტყვას, რომ ილიას მსგავსად დაიმორჩილოს საგანი, ამოწუროს იგი დაწვრილებითა და იშვიათი სიტყვებით და ამით შეძლოს ადამიანის „სულისა და გულის ძერა“.

და თუ ილიას მხატვრული ნაწარმოებები მკითხველის გულის-წყრომას ააფთრებს უკულმართობისა და ავზნეობის წინააღმდეგ, უბირველეს ყოვლისა, იმიტომაც, რომ ილიას აქვს ქართული ენის ბუნების გაგების განსაცვიფრებელი ალღო, ქართული სიტყვის სურნელების შეგრძნების განსაცვიფრებელი ძალა.

* წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრების გაერთიანებულ საიუბილეოსამეცნიერო სესიაზე, რომელიც მიემდგნა ილია ჭავჭავაძის დაბადების 120 და გარდაცვალების 50 წლისთავს, 1957 წ. 17 ოქტომბერს თელავში.

¹ ი. გოგებაშვილი, შურის ძიება ისტორიისა: ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება, კრებული, 1907, გვ. 134.

ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა უბრალო თვალის გადავლებითაც კი მოხიბლული ვრჩებით არა მარტო მკაფიოდ გამოძერწილ-ცალკე პირთა ხასიათებით, არა მარტო იმიტ, რომ გმირები მოქმედებენ კონკრეტულ-ტიპიურ გარემოში და ისეთ სიტუაციებში, რომ მკითხველს თვალწინ დაუდგება საზოგადო კირი და ლხინი და გული ან ქეშმარიტის ცრემლით აუტირდება ან სიყვარულის მადლით გაუძლიერდება და გაულონიერდება, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, მოხიბლული ვრჩებით რიტმიულად გამოკვეთილი სიტყვის ძალით, ბარაქიანი და ძარღვიანი, ტკბილი და მოქნილი, სადა და დინჯი ქართული სატყვეით, დიალოგის მძაფრი სურნელებითა და ლაკონიურობით. ერთი სიტყვით, ი. გოგებაშვილის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „მარილიანი, მოსწრებული და აზრ-გრძნობაზე გამოჭრილი ენით“.

ამყამად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს განვიხილოთ ილია ჭავჭავაძის ენა ყოველმხრივ. ჩვენ მხოლოდ გვინტერესებს, წარმოვაჩინოთ ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკურ მასალაში შემჩნეული თანამედროვე სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებული მონაცემები, რომლებიც ძველი ქართულის კუთვნილებასა და დღევანდელი ქართულის თვალსაზრისით არქაიზმებად ჩაითვლება.

როგორც ცნობილია, ი. ჭავჭავაძეს დიდი ბრძოლა დასჭირდა, რომ გაეწმინდა ქართული ენა ანტონ კათალიკოსის სკოლის მიერ დამძიმებული ნაძალადევი სიტყვათა წარმოებისა და ხელოვნური სიტყვათა წყობისაგან, უარყო ზედმეტად გამხდარი ასოები. გაეპარტივებინა ორთოგრაფია და სალიტერატურო ქართული ენა ხალხურ მეტყველებაზე დაეფუძნებინა.¹ ამ ახალი, ნამდვილად სახალხო-სალიტერატურო ენით არის შექმნილი ილიას უკვდავი მხატვრული ნაწარმოებები. ამ ნაწარმოებთა ენაში როგორც სახელთა ბრუნებისას და ზმნის უღვლილებისას, ასევე სიტყვათა წარმოებისას და ლექსიკური მასალის გამოყენებისას თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის მოქმედი ნორმებია დაცული, თუმცა ამ ნორმების გვერდით აჭა-იჭ გამოყოფილია არქაული მოვლენებიც ქართლურ-კახური წარმომავლობის მონაცემებთან ერთად.

¹ ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის ი. ჭავჭავაძის ბრძოლის შესახებ იხ. ა. შანიძე, ილია ჭავჭავაძე, როგორც მებრძოლი ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის; ილია ჭავჭავაძე, საიუბილეო კრებული, 1939, გვ. 1—33; არნ. ჩიქობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ; ენიშკას ნოამბე, 1937, II, გვ. 15—27; მისივე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, გვ. 024—025.

არქაიზმები ილიას პროზის ენაში მეტად მკრთალად იგრძნობა, პოეტურ ნაწარმოებთა ენაში კი არც თუ იშვიათად გვხვდება და ხშირად სათქმელის შინაარსით ანდა ლექსის საჭიროებით არის განსაზღვრული.

სახელთა ბრუნებისას არქაიზმების თვალსაზრისით ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა ენაში აღსანიშნავია¹:

1. აქა-იქ გარჩენილია ძველი ქართულისებურად გაფორმებული მთხრობითი*:

„აგერ ოთახსაც ჩ რ დ ი ლ მ ა ნ გადაჰკრა (I, გვ. 5)²... ბ ე დ მ ა ნ ჩემკენ მოიხედა (II, გვ. 84)²...

ძველი და ახალი წარმოება ერთსა და იმავე ფრაზაშიც კი იხმარება ერთმანეთის გვერდით:

რომ ჩემს საფლავზედ და ყუ დ ე ბ უ ლ მ ა ნ ქ ა რ თ ვ ე ლ-მა, ჩემგან შე ყ ვ ა რ ე ბ უ ლ მ ა ნ, გულწრფელობითა და სიმართლითა მე ჩამომძახოს თუნდ ჩუმის ხმითა (I, გვ. 29)...

2. მიცემითში გვხვდება უთანდებულო ფორმებიც, როცა იგი მიუგებს კითხვაზე ხად:

შსწრაფლ ისარივით ც ა ს აღფრინდები (I, გვ. 12)... მაგრამ, ცგრძნობ, შეხვალ დიდს ზ ღ ვ ა ს და იქ ჩაპლუპავ ჩემს ნავს (იქვე, გვ. 16)...

უთანდებულო მიცემითი მხოლოდ ლექსის საჭიროებისათვის რომ არ არის ნახმარი, ამას მოწმობს მისი გამოყენება პროზაშიც: როცა ქ ა ლ ა ქ ს მივდიოდი, არც კი მინახულა, (II, გვ. 42)...

3. გამოსვლითის ფუნქციით გამოიყენება უთანდებულო მოქმედებითიც:

¹ იხ. გ. შ ა ლ ა მ ბ ე რ ი ძ ე, ილია ჭავჭავაძის ენის შესწავლა სკოლაში, 1957, გვ. 75—81.

* სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვან-ფუძიან სახელებს რამდენიმე შემთხვევაში პოეტურ ენაში-ი მოეპოვებათ: მის ბუტბუტს მარტო მთა ი მღუ-მარი დაფიქრებული ყურს მიუპყრობდა (I, გვ. 159).... იგია ჩემი ს ი ც ო ც ხ ლ ე ი და სიხარული (იქვე, გვ. 151)...

ამ შემთხვევაში -ი სუფიქსი სალექსო ტაეპში მარცვალთ რაოდენობის დასაცავად არის გამოყენებული. სახელობითის ამგვარი ხმარება ძველ ქართულთან ერთად ნიშანდობლივია ქართული ენის დიალექტებისათვის, მათ შორის, ქართულ-კახურისთვისაც, და, შესაძლებელია, ამ შემთხვევაში ილია ამ კილოების მონაცემებს დაემყარა.

² გამოიყენეთ ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად: I, ლექსები, პოემები, 1951 და II, მხატვრული პროზა, 1950.

9. ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958

ამოიღებს მეკვდრებს საფლავით (I, გვ. 186)... იმ სარკ-
 მლით სხივი მისი სენაკში სვეტად ბრწყინვალედ ჩაეშვებოდა
 (I, გვ. 209)...

სივრცეში მოქმედების საწყისი პუნქტის აღსანიშნავად უთანდუ-
 ბულო მოქმედებითი ილიას პროზის ენაში არ გვხვდება. ჩანს, მისი
 ხმარება ლექსის საჭიროებით არის გამოწვეული.

4. დამახასიათებელია -ებ-სუფიქსიანი მრავლობითი რიცხვის
 გვერდით ნარ-თანხანი მრავლობითი რიცხვის ფორმების ხშირი გამო-
 ყენება, განსაკუთრებით პოეტურ ენაში:

წამერთო ყველა და ნუგეშად დღეს მარტოღა ცრემლნი მე
 დამშთენიეს (I, გვ. 41)...

ვერა, ვერ ჰმართონ ვერსად ერი იმა მმართველთა, ვისცარ
 აქვთ ერის სიყვარული და შეწყნარება (იქვე, გვ. 145)...

6-თ სუფიქსებს ზოგჯერ იქაც კი ვხვდებით, სადაც -ებ სუფიქსით
 მათი შეცვლა უმტკივნეულოდ შეიძლება: ამ შეცვლით არც ლექსი
 დაზიანდება, არც სტილისტიკური საჭიროებით არის მაინცადამაინც
 მათი ხმარება გამოწვეული.

5. ნაცვალსახელებიც გვხვდება პოეტურ ენაში ძველი ქართუ-
 ლისებურად ნაწარმოები:

მართლა ეგრეა, თუ ყველა ეს ე მხოლოდ ცდომაა ყურთა სმენი-
 სა (I, გვ. 221)...

მაგრამ იქნება ბედმა ეგე ჰქმნა მის და საცდელად თვით უფ-
 ლის ნებით (იქვე, გვ. 212)...

ბ. ძველი ქართულის ნორმა მეღავენდება მსაზღვრელის საზღვრულ-
 თან ხმარების დროსაც. ცნობილია, რომ ძველ ქართულში მსაზღ-
 ვრელი უპირატესად მოსდევდა საზღვრულს, თუმცა იმის მიხედვით,
 თუ რომელი სახელი იყო გამოყენებული მსაზღვრელად, შეინიშნე-
 ბოდა სხვადასხვაგვარი ვითარება. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის
 მსაზღვრელად გამოყენებისას გაბატონებულ წყობას საზღვრულ-მსა-
 ზღვრელი წარმოადგენდა, ხოლო მსაზღვრელად გამოყენებული
 რიცხვითი სახელი, როგორც წესი, წინ უძღოდა საზღვრულს. მსაზღ-
 ვრელი ზედსართავი სახელის ადგილი კი არც კუთვნილებითი
 ნაცვალსახელივით მაინცადამაინც საზღვრულის შემდეგ იყო, არც
 რიცხვითი სახელივით მაინცადამაინც საზღვრულის წინ. იგი გვხვდე-
 ბოდა საზღვრულის წინაც და შემდეგაც, უპირატესად — შემდეგ.

ახალ ქართულში ყოველგვარი მსაზღვრელის საზღვრულთან
 ბრუნებისას პირდაპირი წყობა წარმოადგენს ნორმას. შებრუნებულ
 რიგს ამა თუ იმ მწერლის ენაში თუ შეგვხვდებით მხოლოდ კოლორი-

ტის დაცვისა ანდა ლექსის საჭიროებისათვის, ამიტომ ახალ ქართულში მეტი ერთფეროვნება და სიმარტივე გვაქვს.

ილიას ენისათვის მსაზღვრელი სახელის საზღვრულთან ხმარებისას სწორედ ახალი ქართულის ეს სინტაქსურ-სტილისტიკური სიახლე და სიმარტივეა ძირითადად დამახასიათებელი. მსაზღვრელის ადგილი მეტწილად საზღვრულის წინაა, მაგრამ არც თუ იშვიათად მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს:

ცნობის მოყვარეობა ჩემი წრეს გასცილდა (II, გვ. 37)...
დედამიწა შეიშრობდა სისხლსა და ღვრისა (იქვე გვ. 32)...
თავის უფლებების მშვენიერის სხივთმზურვალუბა როდის დააღწობს დაქანგებულს დიდ ხნის ბორკილსა (I, გვ. 147)... თუმცა ჭეყანას მისი მოძღვრება დღეს მარტო სიტყვით უქმით პრწმენია (იქვე, გვ. 140)... სთავე ადამიანისა აქამდის არ ჩაირეცხა (II, გვ. 92)... ეს მარილიანობას სახისას ბევრს უშლიდა (იქვე, გვ. 262)...

რაც შეეხება მსაზღვრელის საზღვრულთან ბრუნებას, ძირითადად ახალი ქართულის ნორმებია დაცული. წინამავალი ხმოვან-ფუძიანი სახელი, ჩვეულებრივ, არ იცვლება არც მხოლოდობითსა და არც მრავლობით რიცხვში. ჩვეულებრივო, ვამბობთ, რადგანაც აქა-იქ გარჩენილია ძველი ქართულის ნიშანდობლივობა და წინამავალ ხმოვან-ფუძიან მსაზღვრელს მოეპოვება ბრუნვის ნიშანი:

ჩემს სამშობლოს ქვეყანას ვუახლოვდები (II, გვ. 10)... ჩემს მცირეს ნავს რას არხევ, ზვირთო წუთისოფლისავ (I, გვ. 16)... უმანკო პირზე შენს ტურფას ქალსა გარყვნა დაასვამს საზარო დაღსა (იქვე, გვ. 139)... სამს საპალნეს დვინოს მაინც ვაპყიდლოო ყოველ-წლივ (II, 258)...

მსაზღვრელად ნახმარი თანხმოვნით გათავებული სახელები მიცემითში უპირატესად ფორმანტ-მოუკვეცილად იხმარება:

როგორ იწამოს და რა დაარქვას ამ ჭერ არ-ცნობილს სოტკბოებასა (I, გვ. 220)... ერთს მშვენიერს დღეს სეირნობა გაიმართება (II, გვ. 19)...

ნათესაობით ბრუნვაშიც თანხმოვან-ფუძიანი წინამავალი მსაზღვრელის სრული დაბოლოებით ხმარებაა ნიშანდობლივი:

მაგრამ შავისა ღრუბლისა სისქეს ვერ გაატანა თვალმა უძღურმა (I, გვ. 148)... მისის დაღლილის ზრუნვისა და წაღილის გუგუნი (II, გვ. 22)... თავისის დედის ყურმოჭრილი ყმა იყო თითქმის (II, გვ. 263)...

წინამავალ მსაზღვრელს ნათესაობით ბრუნვაში სრულიად მოკვეცილი დაბოლოებითაც ვხვდებით, მაგრამ 4-ჯერ ნაკლები რაოდენობით მაინც. სამაგიეროდ, საძებარია ნათესაობითში მსაზღვრელის ხმა-რება ნაწილობრივ მოკვეცილი დაბოლოებით, დღევანდელი ქართულისათვის რომ წარმოადგენს ნორმას.

საგულისხმოა, რომ მიცემითსა და ნათესაობითში წინამავალი თანხმობან-ფუძიანი მსაზღვრელი სრული დაბოლოებით ილიას დროინდელი სალიტერატურო ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ჩანს, თუმცა ამ მხრივ ერთნაირი ნორმა რომ არ უნდა არსებულებოდა, ამას მოწმობს ერთი ასეთი ცნობაც, დაცული ყვარელში, ილიას სახლ-მუზეუმში: ერთ-ერთ სხდომაზე, რომელიც 1886 წ. 8 მარტს უნდა შემდგარიყო „ივერიის“ რედაქციაში გრამატიკის მტკივნეული საკითხების განსახილავად და საყოველთაო წესების დასადგენად, მსჯელობის საგანი უნდა გამხდარიყო სხვა საკითხებთან ერთად — „როგორ უნდა იხმარებოდეს წინად-მსვლელი ზედმესრული, განსაზღვრულის სახელის არსებითისა, როცა სახელი არსებითი ნათესაობით ბრუნვაშია, მაგალითებრ „ცოდვილი პირისა“, თუ „ცოდვილის პირისა“, ან „ცოდვილ პირისა“!...

როგორც ილიას ნაწერებიდან ჩანს, იგი ნათესაობითში წინამავალი თანხმობან-ფუძიანი მსაზღვრელის სრული დაბოლოებით ხმარებას, ე. ი. ძველ წარმოებას უჭერდა მხარს.

მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმებისას ილია ხშირად იყენებს ნარ-თანთან მრავლობითს:

თვალწინ მიპყრია უკეთესნი ყვაველნი მკკნარნი (I, გვ. 49)... გონიერნი თვალნი მისნი თან სდევდნენ იმ პრელს ხალხსა (II, გვ. 456)... შენთა მოვლენათა დასცეს პირველად თავზარი ადამიანის გონებასა (II, გვ. 22)... შენთა შვილთ გული შენთა მტერთა შეაკლეს ზედა (I, გვ. 144)... სხვა რომელია, რომ ათასთ ველთ ბრძოლა მედგარი გამოველოს და სრულიად მტერად არ აღგვილიყოს (იქვე)...

7. ილიას პოეტურ ნაწარმოებთა ენაში (აქა-იქ პუბლიცისტურ ნაწერებში) გადმონაშთის სახით იხმარება განსაზღვრული ნაწევარიც².

1 ა. შანიძე, ილია ჭავჭავაძე, როგორც მებრძოლი ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის, გვ. 18—19; გ. შალამბერიძე, ილია ჭავჭავაძის ენის შესწავლა სკოლაში, გვ. 30—31.

2 ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში: სტალინის სახ. თბ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 61, გვ. 273.

წაწერად გამოყენებულია **ესე, ეგე, იგი** ჩვენებითი ნაცვალსახელები, რომლებიც ძველი ქართულის მსგავსად, არა მარტო უბრალოდ მიუთითებენ ნაცნობ, უკვე დასახელებულ საგნებზე, არამედ ამ საგანთა სიახლოვე-სიშორესაც გვიჩვენებენ ამა თუ იმ პირთან მიმართებით.

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში ნაწევრის ადგილი განსაზღვრულია: იგი ცალკე სახელის შემდეგ იხმარება, მსაზღვრელით განსაზღვრულ სახელთან კი ნაწევრის ადგილი იცვლება იმის მიხედვით, მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს თუ წინ უძღვის. თუ მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს, ნაწევარიც საზღვრულის შემდეგაა. თუ მსაზღვრელი საზღვრულს უძღვის, ნაწევრის ადგილიც საზღვრულის წინაა.

ილიას პოეტურ ნაწარმოებთა ენაში ნაწევარი უპირატესად გვხვდება როგორც მსაზღვრელით განსაზღვრულ, ისე ცალკე სახელთა წინ, პოსტპოზიციურ წყობას აქა-იქ თუ შევხვდებით მხოლოდ: და ახალს ნერგზედ ახლად შობილი ესე ქვეყანა კვლავ აღყვავდების (I, გვ. 140)... მოჰმადლე ქართველს ქართვის ნდობა და სიყვარული და აღუდგინე მშვენიერი ესე მამული (იქვე, გვ. 149)...

როს ესე ტოტნი ერთ ცხოვრების, ერთ-არსებისა, ესლა გაჰრილნი, ერთ მდინარედ შეერთდებიან (იქვე, გვ. 147)...

მე ე გ ე ლ უ კ მ ა პირუტყვსავით ზიღვით ვიყიდე (იქვე, გვ. 55).. და ი გ ი ც რ ე მ ლ ი ურწმენობის, ეჭვის და ტანჯვის ჰლალდებს მხოლოდ ძისა შენის უძღურებასა (იქვე, გვ. 136)... ბძანა და მსწრაფლ დაიშალა დიდებულთა ი გ ი კ რ ე ბ ა (იქვე გვ. 189)...

ს ტ უ მ ა რ ი ი გ ი დანაცრულს ცეცხლსა ფიცხლავ მივარდა დამზრალი, სველი (გვ. 212)...

როს ი გ ი ტ ო მ ნ ი ცად მიღწეულ მძღავრ კაცასისა ერთისა-ზრით, ერთის ფიქრით განდიდდებიან (გვ. 147)...

სახელობითს გარდა ნაწევარი გვხვდება მოთხრობითში, მიცემითსა და ნათესაობით ბრუნვებში:

უპ, უპ, რა ცივა, — სთქვა მან ს ტ უ მ ა რ მ ა ნ (გვ. 212)... თითქო ღმერთი სჯის ქვეყანას ცოდვილს დღეს მას საშინელს განკითხვისასა (გვ. 210)...

ინატრებს გ მ ი რ ი ს მის დიდებასა (გვ. 137)....

ნაწევრის ხმარების ერთი შემთხვევა უნდა გვქონდეს „გლახის ნაამბობშიც“: მას დღეს აქეთ ასე ვარ (II, გვ. 119).

ნაწევარი ილიას ენაში ერთგვარი მხატვრული ხერხია, რომელიც

აცხოველებს ინტერესს და ამახვილებს ყურადღებას ნაწევრით განსაზღვრული სიტყვისადმი.

ზმნის უღვლილებისას არქაულად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ:

8. ზმნისწინები ძველი სახითაც გამოიყენება:

აკლავ განიღვიძეს ჩვეულთა ფიქრთა და აღმეშალა დიდი ხნის წყლული... შევკენეს, შევსტირი მე იმა ზვირთთა, თითქო მათ შთანთქეს ჩვენი წარსული (I, გვ. 48)... მართალი ბძანდები,—განაგრძელია უბედურმა (II, გვ. 36)... წამერთო ყველა დაწარვიდა ბედიც მღიმარი (I, გვ. 51)... ქართველის სამკვიდროვ, ქვეყნის თვალად დაბადებულო, რამდენს ვაებას შენსა თავზედ გარდაუვლია (I, გვ. 144)...

ზმნისწინების ამგვარი გამოყენება უფრო მეტად პოეტურ ენაში შეიმჩნევა. პროზაში ძველი სახით ნახმარი ზმნისწინები საძებარია.

9. აწმყო-მყოფადში დინამიკურ ენებზეებს მხოლოდითი რიცხვის მესამე სუბიექტურ პირში აქვთ -ს სუფიქსიც -ა-ს გვერდით:

კარგს მთქმელს ტყვედ რჩებიან ნატკივარი გული ჩავრული (I, გვ. 178)... მოვიდეს და წინ დახვდებიან შენი ერთგული ქართველი (იქვე, გვ. 184)...

არქაული ელფერი დაჰკრავს ასეთ წარმოებასაც:

გულზედ სისხლი გადამესხმის ხოლმე, როცა ამას ვიგონებ (II, გვ. 95)... თავი ვერ ედგმის კარგად (იქვე, გვ. 301)...

10. -ავ,-ამ სუფიქსები აწმყო-მყოფადში სუბიექტის მესამე პირის მრავლობით რიცხვში შეუკუმშავიც იხმარება და შეკუმშულიც, ძველი ქართულის მსგავსად:

ვაქვაცთ ცრემლსა რად უძრახვენ! რკინაც ტყდება, როს სცემს გრდემლი (I, გვ. 107)... ხატებს რომ ჰხატვენ, ის იყო (II, გვ. 55)... კაცი მოიღწეს და ქვეყანას ამით უბმენ თვალსაო (იქვე, გვ. 312)...

პოეტურ ნაწარმოებთა ენაშიც იკუმშება -ავ,-ამ სუფიქსები და პროზის ენაშიც. ჩანს, ამ სუფიქსთა ხმოვნური ელემენტის დაკარგვას ლექსის საპირობება არ განსაზღვრავს.

11. გარჩენილია პოეტურ ნაწარმოებთა ენაში ხოლმეობითის ფორმაც: ნამუსს მოუკვლენ შეუბრალებლად და წრფელსა გულში დვარძლს ჩაასხმიან (I, გვ. 139).

12. -ავ-სუფიქსიანი ზმნების უწყვეტლის მესამე პირში არქაული გ-ი-ჯ ტიპიანი წარმოებაც შეიმჩნევა:

ერის მხავრელი, ქვეყნის მთხრელი იგი მმართველი მთელს საქართველოს თვის ფერხთა ქვეშ მჩვარებ ჰქელვიდა (I, გვ. 145)...

ძმა დასა და მამა შეილსა მამულს ხოლმე შესწირვიდნენ (იქვე, გვ. 179).

შესწირვიდნენ ძველი წარმოება, მხოლოდ მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად -ეს სუფიქსის ნაცვლად -ნენ გამოიყენება.

ვ-ი-დ ტიპიანი წარმოება კავშირებით პირველშიაც გვხვდება:

კაცი უნდა კაცად იყვეს, სანთელსავით თვით დაიწვას და სხვას კი ვზას უნათვიდეს (I, გვ. 180).

13. გადმონაშთის სახით შემორჩენილია არქაული ნამყოფსრულიც¹: ლამის გუშავი, მუდამ მკმუნავი მთვარე მეფურად, მძლავრად ვიდოდა (I, გვ. 158)... ეგრე ვიდოდნენ დღენი და წელნი (იქვე, გვ. 208)...

ამ ზმნისათვის ამოსავალია ხოლმეობითის ფუძე ვიდ, რომელზედაც დაფუძნებულია უწყვეტელი².

14. გამოყენებულია წართქმითი ბრძანებითის ფორმები ძველი ქართულის მსგავსად: ამოვედ, ვინც ხარ! იყავნ ნება ღვთის (I, გვ. 211)...

ბრძანებითის ამგვარ წარმოებას ჩვენ „განდევილსა“ და ისეთ ლირიკულ ლექსებში ვხვდებით, სადაც ამას სათქმელი საჭიროებს.

მაგალითად, ლექსში „ლოცვა“ ვკითხულობთ:

განჰქრენ შენ ხმასთან სურვილნი ჩემნი და იყავნ ნება, უფალო შენი (I, გვ. 25)... ორივეგან მესამე პირის ბრძანებითის ფორმებია, მაგრამ პირველ შემთხვევაში ზმნას განჰქრენ სუბიექტი მრავლობით რიცხვში შეეწყობა („სურვილნი“) და მისთვის მხოლოდობითის -ნ სუფიქსი არ გამოდგება.

ზოგჯერ მესამე პირის ბრძანებითი მეორე პირის მნიშვნელობით გამოიყენება, როგორც ამას დ. გურამიშვილის ენაშიც ვხვდებით:

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 1948, გვ. 58.

² ი-და ე-თავსართით ნაწარმოებ ვნებითებს წყვეტილში შენახული აქვთ -ენ სუფიქსი: ვარს ევხვიენით (II, გვ. 242)... დავკონეთ ერთმანეთი და გავიყარენით (იქვე, გვ. 79)... ამგვარი წარმოება კავშირებით მეორეშიც ვხვდებით: თუ ვეწვევით, ფრთხილათ უხდა ვიყვნეთ (II, გვ. 126)... თუ ვერა ვძლევთ, დავიხოცნეთ სახელითა და დიდებით (I, გვ. 194)...

ი-ენიანი ვნებითის ამგვარი წარმოება წყვეტილსა და კავშირებით მეორეში ძველი ქართულისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ აღმოსავლურ კილოებშიც ვხვდებით და, საფიქრებელია, ილიას ენაში კახურიდან იყოს შემოტანილი.

ნუთუ არ იცი, რას გამცნებდა ღმერთი ჯვარცმული, როს ბძანა: „ვითა მამა ზეცის, იყავნ შენც სრული“ (I, გვ. 24)...

15. გვხვდება ტმისის ერთი შემთხვევა **ცა** ნაწილაკის გამოყენებისას:

არ ხარ ისე მშვენიერი, რომე შენის ერთი ნახვით **განცაცვი ფრდეს უქმი ერა** (I, გვ. 65).

სინტაქსური მოვლენებიდან არქაიზმების სახით ყურადღებას იქცევს:

16. შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი ფუძის სახითაც იხმარება პოეტურ ენაში და ძირითადად ლექსისთვის არის საჭირო:

ვაი მას, ვინცა ჭაბუკობას ჭაბუკ არ არი (I, გვ. 49)...

— ბედნიერ ვარ: ამით ვბოვე ახალგაზრდათ თანაგრძნობა (იქვე, გვ. 114)... საოცარ იყო მიძინებული იგი სიტურფე, იგი შვინება (იქვე, გვ. 219).

17. მასდარის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა გამოყენებულია მიზნის გარემოებად:

აღუხსენ ხედვად მშიშარნი თვალნი (I, გვ. 76)... და, ვით თქმულა, მიანებოთ ჰკვდარნი და ფლვად მისთა მკვდართა (იქვე, ვვ. 93)*.

რაც შეეხება ი. ჭავჭავაძის მხატვრულ ნაწარმოებთა ლექსიკას, იმდენად მარტივია და ხალხური ილიას ენა, რომ პროზაში თითქმის ვერ ვხვდებით, ხოლო პოეზიაში იშვიათად, მაგრამ მაინც შეინიშნება არქაული ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც სტილისტიკური კომპონენტის როლში გვევლინება მხოლოდ. მაგალითად:

ებანი (თუ გინდა, ძმავ, იგემო ამა ქვეყნისა შვიებანი, დიდთა საფეროდ მოჰმართე შენი გულ-სიტყვის ებანი, გვ. 100), **ზაკვა** (სად ცილი, ზაკვა ძულეზადა ჰხდის წმინდა სიყვარულს ნოყვასისასა, გვ. 207), **კირთება** (კირთების ქვეშე დაჩაგრულ ბედმა სრულად მოგიკლა სიცოცხლის ძალა, გვ. 30), **ლაღვა** (მაგრიამა ლაღვა, შური და მტრობა იმ ზოგთა შორისც ღრმად ჩანერგულა, გვ. 138), **ლტობა** (ცრემლით ალტობდა ღვთის-მშობლის ხატსა, გვ. 210), **მოსავი, მუნ** (უწინდელს ღროში ღვთისა მოსავთა

* შეიძლებოდა არქაულად მიგვეჩინა და გვეფიქრა, სახელობითში დასმული ნ-სუფიქსიანი სახელი ითანხმებს ზმნას რიცხვშიო ასეთი ფორმების მიხედვით: მარჯვენა ხელით ეჩრდილნათვალნი (I, გვ. 133), რომ, აღმოსავლური ბარის კილოების მსგავსად, თურმეობითი მეორე ნარიანი არ გვხვდებოდეს ისეთ შემთხვევებშიაც, სადაც სახელობითში დასმული რეალური ობიექტი მხოლოდობით რიცხვშია.

გამოუქვამავთ მუნ მონასტერი, გვ. 205), **პატყი** (იკმარე საღმრთოდ მათ პატყნი და სისხლის ძღვენი, გვ. 149), **სადუკეველი** (ფარისეველთა, სადუკეველთა გამაიციხველი და გამდეველი (გვ. 97), **ძალ-დება** (გადარჩენა არ ძალ-ედვა, გვ. 195), **წარვლ-ტოლა** (მაგრამ წარვლტო წუთის შვება ჩვენის გულისა, გვ. 51), **ხადა** (სად, რასაც ჰხადის მართალი მართლად, მას უმართლობად ჰქმნის ცოდვის ხელი, გვ. 207) და ასე, გვხვდება: **ფერხი**, **ფრთე**, **გარნა** და სხვ.

საგულისხმოა, რომ ილიას მიერ ლექსის ორგანულ ქსოვილში შეტანილი არქაიზმები არაფერს ძალდატანებით არ შეიცავენ და ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ისინი თავისთავად გროვდებიან იქ, სადაც ყველაზე მეტად არიან საჭირო, რომ დაიცვან კოლორიტი, შეგვარძნობინონ გადმოსაცემი შინაარსის თავისებურებათა სურნელება.

სწორედ გადმოსაცემ შინაარსთან გადმომცემ საშუალებათა შეხამებით უნდა აიხსნას, რომ ილიას ზოგიერთ ლირიკულ ლექსსა და პოემა „განდეგის“, ან კიდევ ვთქვათ, „აჩრდილს“, რამდენიმედ „ქართველის დედას“ უფრო მეტად დაჰკრავს არქაულობის ელფერი (რითაც იქმნება ერთგვარად ზეაწეული, ამაღლებული ტონი, რაც თავისებურად ამშვენებს კიდევ მათ), ვიდრე პოემას „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებლამ“ და სხვა ლექსებს.

ილიას მხატვრულ ნაწარმოებთა ენაში შემჩნეული არქაიზმები მხატვრულ-იდეური მიზანდასახულებით არის გამართლებული, თუმცა ძველი ქართულის ნიშანდობლივობანი აქა-იქ გარჩენილია იმ შემთხვევებშიც, როცა მათი საჭიროება არ იგრძნობა არც გადმოსაცემი შინაარსისა და არც ლექსთწყობის თვალსაზრისით. ეს არც არის გასაკვირი.

ახალი სალიტერატურო ენის დამკვიდრებისათვის ბრძოლის პროცესში ქართული სალიტერატურო ენის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ტრადიციებზე აღზრდილი მწერლისათვის ერთიანი გრამატიკული ნორმების არარსებობის პირობებში სალიტერატურო ენის უზუსტის განუზრგელი დაცვა შეუძლებელიც იქნებოდა.

ხაზგასასმელია, რომ ილია ჭავჭავაძის ენაში შენიშნული არქაიზმები სრულიადაც არ ასუსტებს მისი ენის დიდ გამომსახველობითს ძალას, ჩრდილს ვერ აყენებს ჭეშმარიტ მხატვრულ სიტყვას, რომელიც, — როგორც ამის შესახებ არნ. ჩიქობავა შენიშნავს, — „გრამატიკულ ნორმაზე ძლიერია“.

ბ. წულუკიძის სახელობის შუთაინის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958.
ТРУДЫ КУТАЙССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДЗЕ,
XVIII, 1958

ბ. ჯ ა ჯ ა ნ ი ძ ე

ნაწევარი გურულსა და ძველმოკრულში

1. ზოგიერთი ცნობა ნაწევრების შესახებ ძველ ქართულში

ნაწევარი ძველი სალიტერატურო ქართულის გრამატიკული წყობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენს. ძველი ქართულის განსაზღვრული ნაწევრები **ესე**, **ეგე**, **იგი** სახელს განსაზღვრავდნენ ორი მხრით: არკვევდნენ საზოგადო სახელის რომელობას და გვიჩვენებდნენ პირებისადმი მათ მიმართებას სიახლოვესიშორის მიხედვით. „პირისადმი მიმართება — ეს დამახასიათებელია ქართული ნაწევრებისათვის“¹. I პირთან მიმართებით ნახმარსახელს **ესე** ნაწევარი განსაზღვრავდა (მიმართებასაც ის გამოხატავდა) II პირთან—**ეგე**, ხოლო III პირთან—**იგი**.

ძველი ქართულის ზოგ ძეგლში არის შემთხვევები, როცა **ესე** და **ეგე** ნაწევრები ერთი და იმავე მნიშვნელობითაც არის ნახმარი². I-II პირთა სიახლოვის გამო, უთუოდ, შესაძლებლად იყო მიჩნეული სახელთა აღნიშნულ პირებთან მიმართებისათვის **ესე**—**ეგე** ნაწევართა შენაცვლებით გამოყენებაც.

უნაწევროდ ნახმარი საზოგადო სახელი განუსაზღვრელი იყო. სწორედ ამ უნაწევრობით უპირისპირდებოდა იგი ნაწევრიანსახელს ანდა განუსაზღვრელობის უფრო გასახაზავად მას ერთვოდა განუსაზღვრელი ნაწევარი ერთი ან განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ვინმე³. ასეთ შემთხვევაში განსაზღვრულნაწევრიან

1 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 638—639.
ქ. ძოწენიძე, სახელთა ბრუნება პავლეს ეპისტოლეთა ძველი რედაქციის ზღუნაწევრთა მიხედვით (სადისერტაციო შრომა), 1950, გვ. 241.

2 ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 61, გვ. 256.

3 იქვე, გვ. 253—54.

სახელს განუსაზღვრელნაწევრიანი („ერთი“ ან „ვინმე“ დართული) საზოგადო სახელი უპირისპირდებოდა.

სიტყვები **ეხე. ეგე. აგი** ძველ ქართულში გამოყენებული იყო ჩვენებით და პირის ნაცვალსახელებად, ნაწილაკებად და ნაწევრებად¹.

როგორც წესი, ნაწევარი ყოველთვის საზოგადო სახელის შემდეგ მოდიოდა. სახელის წინ იგი მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა დასმულიყო, როცა მას სხვა მსაზღვრელი უძღვოდა წინ (მაღალი **იგი** სახლი).

მრავლობითის სახელობითში დასმულ სახელს ნაწევარი მხოლოლობითის ფორმით ერთვოდა. დანარჩენ ბრუნვებში, თუ სახელი თანიანი მრავლობითით იყო წარმოდგენილი, ნაწევარიც მრავლობითში დაისმოდა.

ცნობილია, რომ ნაწევრები აღნიშნული წესით მხოლოდ ძველ ქართულს ჰქონდა. ოდნავი ცვლილებებით კარგა ხანს გაჰყვა იგი საშუალო ქართულსაც. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულ ენაში ნაწევარი არ იხმარება.

2. ნაწევარი გურულში

გურიის ყველა კუთხეში საზოგადო სახელი მეტწილად ნაწევრით იხმარება². როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, გურულის ნაწევრები ძველი ქართულის ნაწევრების სულ იდენტური არაა, მაგრამ გადმონაშთის სახით ამ დიალექტში ნაწევრების არსებობა უდავო ფაქტად უნდა მივიჩნიოთ.

გურულში ორი განსაზღვრული ნაწევარი გვაქვს: **ეგი-აგი** და **იგი**. **ეგი-აგი** ერთი განსაზღვრული ნაწევრის **ეგე**-ს ორი სინონიმური სახეა³.

1 ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში, გვ. 255.

2 გურულში „განსაზღვრებითი ნაწილაკის“ არსებობას ს. ქლენტმა მიიქცია ყურადღება. მან აღნიშნა, რომ ამ დიალექტში „განსაზღვრებითი ნაწილაკი“ იგი/იი. მიუთითა იმაზეც, რომ მრავლობითში დასმულ სახელს ეს ნაწილაკი მხოლოლობითის ფორმით შეეწყობა: გურული კილო, თბილისი, 1936, გვ. 68.

გურულ დიალექტში **იგი**-ს მსაზღვრელად ხმარება აღნიშნული აქვს არნ. ჩიქობავას: „დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში““ ენიშნის მოამბე, III, 1938, გვ. 216.

3 შტრ. არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, გვ. 221.

რა მსგავსებაა ძველი ქართულისა და გურულის განსაზღვრულ ნაწევრებს შორის?

1. გურულ მეტყველებაზე ხანგრძლივი დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ **ეგი-აგი, იგი** ნაწევრიანი სახელები ყოველთვის განსაზღვრულია და უპირისპირდება ამ მხრივ განუსაზღვრელობის ერთით (ან უიმისოდ) ნახმარ სახელს: „მეწისკვილეს ყავდა ერთი ბიჭი... **ეგი ბიჭი** მიდის გზაზე და ვოცნებობს“ (ასკ.); ერსალიგას თათრეთს ოუშენებიენ ციხეა/ი... გურიელს დუკავებია **აგი ციხეა/ი** (გ); ერთ ბზისუნახავს ბრმაჲ ქმარი უშონია... **აი ბზისუნახავი** ისთე ჩათვალენ, ვითამ მოკტენოდენ (ელ., 128); ეკლესიაზე ერთი ცაცხვი იყო სალოცავათ... დიდი ხანი არაა მას უკან. **იგი ცაცხვი** რუმ წიქცა (აც.); წვეიდა შინ საწყალი კაცი... ხემწიფემ დღიბარა **აი საწყალი კაცი**... გაძალდა **აი კაცი** (ელ., 121); კაცმა ხორცი იყიდა... **აი ხორცი** ქი შუჰამა კატამ... **იი ხორცი** კატამ შემიჭამაო.. (ელ., 122); ბიჭი გუშგა დღინაცვალმა შეშინა... მერე ჩამევიდა **აი დღინაცვალი წყალზე** (ელ., 123); ერსალიკე ირმის ფეხის ნაკვალევი წყალი ნახა ჩამდგარი... დალია **აი წყალი** (ელ., 123); ერთმა ვაჭარმა ეისესხა ფული... გადაამორებდა **აი ვაჭარულის მიცემას** (ელ., 139)...

სიმარტივისათვის დავასახელებთ განსაზღვრულნაწევრიან წინადადებებს განუსაზღვრელნაწევრიან წინადადებებთან შეუპირისპირებლად:

ეგი ამბავი ძალიან გუხარდენ (ბ);

ქალაქისაყენ წვეიდა ეგი ქური ერ დღეს (ბ);

ასეც მეიქცა **ეგი კაცი**, როვარც დანაბარები ქონდა (შ);

ახლა კი მიხთა **ეგი ბიჭი** ყოლიფერს (ლახ.);

ეგი პირობა შეილმაც ქე გეიგო (შ);

უნდოდენ **აგი ციხეა/ი** იელენ, მარა გუშგენ ყალატრებმა (ასკ.);

ეიარენ **აგი ვორიც** და წეიყვანენ ტყვეები (ტყვეები) (ასკ.);

შეჭმულია **აგი ყანა** (ჟ);

წვეიდა **აი კაცი** (შ);

ციხეში დაიტიეს **აი კაცი** (ს);

ქი მოკტა **აი ქალი** იქინეი (აც.);

ეგი იშვიათად იხმარება. სამაგიეროდ ფართოდაა გაგრცელებული **აგი**, რომლის გ უფრო ხშირად დაკარგულია (აი):

ბეჭედს შეპირდა **იგი ბიჭი** (ასკ.);

დაარღვიეს იგი ეკლესია/ა, დაარღვიეს და კლუბი აშუენეს (ა.ც.);

მონახა იგი კაცი და ყოლიფერი დააბარა (ასკ.);

იგი აგრეთვე გ-ს ჩავარდნით იხმარება:

იი უწყისი სა წეილო დივანმა? (ნ);

იი არაბი ბაღში უცთიდა ქალს (შ)...

2. გურულის განსაზღვრული ნაწევრები ეგი-აგი, იგი სახელთა პირებისადმი მიმართებასაც გამოხატავს. I—II პირებთან მიმართებისათვის ეგი/აგი იხმარება; მაშასადამე, ეს ნაწევარი ძველი ქართულის ეხე-ეგე-ს ფუნქციას ასრულებს. ისიც ხომ ცნობილია, რომ ეს უკანასკნელნიც ძველ ქართულში სახელის განსაზღვრის მხრივ არც თუ ისე იშვიათად ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს¹. I—II პირების გარეშე მყოფი საგნისათვის გურული იგი-ს იყენებს. სახელთა პირებისადმი მიმართება გურული ნაწევრებით მკვეთრად გარჩეული არაა ახლა. ახალ ქართულში პირთა გარჩევას ჩვენებითი ნაცვალსახელებიც ვერ აწერხებს ყოველთვის.

3. გურულის განსაზღვრული ნაწევრები, მსგავსად ძველი ქართულისა, საკუთარ სახელებთან არ გვხვდება. გურულის გამოქვეყნებულ ტექსტებში ამ წესის დარღვევის თითო-ოროლა შემთხვევა თუ მოიძებნება. ამ სახის გამონაკლისიდან ძველი ქართულიც არაა დაზღვეული².

4. გურულშიც მრავლობითის სახელობითი დასმულ სახელთან ნაწევარი მხოლოდობით რიცხვშია:

ეგი ბიჭები მუასრობს იმას (ს);

აი ბერები თავს კარქა ინახვიდენ (გ).

ამ გლეხმა წეილო აი (ვ)ოქრუები (ქლ., 122);

შიაქდენ ცხენებზე აი უმფროსი სიძენები (ქლ., 131);

წევდენ იი გლეხები სახში (კ);

5. ზოგჯერ გურულიც ცდილობს, რომ სახელს არ მოაშოროს ნაწევარი (თუმცა იგი, ჩვეულებრივ, წინ უძღვის მას), როცა ეს სახელი სხვა მსაზღვრელითაა განსაზღვრული: ნახუარი იგი ვოქრო შუქამა ვაქარმა (ბ); ყველაი/ა იცოდა მაგან, რასაც მიხი იგი ამხანაკები აკეთებდენ (მ).

6. განუსაზღვრელი ნაწევარი ერთი სახელთან ერთად იბრუნ-

¹ ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში, გვ. 256.

² იქვე, გვ. 259.

ვის. მართალია ისიც, რომ ადგილის შეცვლის გამო ერთგვარი განსხვავებაც შეიძინევა, ძველ ქართულთან შედარებით, ბრუნებში.

რა განსხვავებაა ძველი ქართულისა და გურულის განსაზღვრულ ნაწევრებს შორის?

1. განსხვავება შეინიშნება აგებულებისა და რაოდენობის მიხედვით: გურულში ძველი ქართულის მხოლოდ ერთი ნაწევარია აგებულების შეუცვლელად გამოყენებული. ეს ნაწევარია იგი (იი→ი). ეხე, ეგე განსაზღვრული ნაწევრების ნაცვლად გურულში გვაქვს ერთი ნაწევარი ეგი-აგი, რომელიც არსებითად ეხე, ეგე-ს ფუნქციას ასრულებს. ეგი-აგი წარმოშობით განსხვავებული აგებულებისაა. ფუნქციით კი ერთნაირი, ამიტომ მათ ერთი ნაწევრის ორ სინონიმურ სახედ მივიჩნევთ.

2. გურულში ნაწევარი წინ უძღვის სახელს მაშინ, როცა ძველ ქართულში, ჩვეულებრივ, იგი მეორე ადგილზე დგას. რადგანაც ჩვენებითი ნაცვალსახელებიც სახელის წინ არის, ეს გარემოება ხშირად აძნელებს გურულში ნაწევრიან და ჩვენებით ნაცვალსახელიან ფორმათა ერთიანობისაგან გამიჯნვას.

3. გურულში ნაწევრიან სახელთა ბრუნების ძველი ქართულის სისტემა სულ მოშლილია. არსებითად ნაწევრიანი სახელები მხოლოდობითშიც და მრავლობითშიც მარტო სახელობითშია შემორჩენილი. დანარჩენი ბრუნები იგივეა, რაც ჩვენებით ნაცვალსახელიანი ბრუნები (ამ კაცმა, ამ კაცს, ამ კაცის... ამ კაცებმა, ამ კაცებს, ამ კაცების...)

ნაწევრიან სახელთა ბრუნების ძველი სისტემის გაქრობის მიზეზი, საზოგადოდ, ნაწევრის ადგილის შეცვლაში უნდა ვეძებოთ (იქნებ ნაწევრების ჩვენებით ნაცვალსახელებთან შერევაც აღნიშნული მიზეზით აიხსნებოდეს).

მ. ნაწევარი ქვემოქართლში*

ქვემოქართლზე ჩვენი უშუალო დაკვირვებითა და გამოქვეყნებული ტექსტების ანალიზით ირკვევა, რომ ნაწევრები გადმონაშთის სახით ქვემოქართლშიცაა შემონახული.

*) ქვემოქართლში ჩვენ ვგულისხმობთ ქობულეთის, ბათუმისა და ქედის რაიონების მცხოვრებთა მეტყველებას („ქედის რაიონის მცხოვრებთა მეტყველები“-ს ნაცვლად დიალექტოლოგიური სინუსტისათვის ზოგჯერ ვხმარობთ: „ქედის რაიონის მდ. აპარისწყლისა და მდ. აკავერთას ხეობების მცხოვრებთა მეტყველება“-ს).

ქვემოაჭარულში სისტემატურად იხმარება აგი (აი) და იგი. ამით ვარდა, სოფ. ცხმორისში დადასტურებული გვაქვს ეგე-ს გამოყენების ორი შემთხვევა და ერთიც ისი ნაწევრისა.

აქ აგი (აი) ასრულებს გურულის ეგი-აგის-სა და ძველი ქართულის ესე, ეგეს-ს ფუნქციას. იგი ქვემოაჭარულშიც გურულისებურადაა ნახმარი. განსხვავება არ შეგვინიშნავს.

საზოგადოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ქვემოაჭარულში დასახელებული განსაზღვრული ნაწევრების ხმარების არე გაცილებით უფრო ვიწრო ჩანს, ვიდრე გურულში. შეიძლება ეს იმით აიხსნებოდეს, რომ ქვემოაჭარულში ნაწევრები გურულიდანაა შესული და ფართო გავრცელება ვერ მოუპოვებია, ან იმით, რომ ძველი ქართულის ნაწევრების მოსპობა აქ უფრო სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა (თუმცა უმნიშვნელო გადმონაშთის სახით დღესაც არსებობს).

ქვემოაჭარულში ნაწევრები უპირატესად ზღაპრებში, თქმულებებსა და შელოცვებშია შემორჩენილი. ყოველდღიურ სასაუბრო მეტყველებაში მათი ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან გამოყოფა ძნელდება, რადგან იშვიათად იხმარება საპირისპირო განუსაზღვრელნაწევრიანი სახელები.

მაგალითები: ეგე: ეგე ფართობი კაი მოსავლიანია (ცხ.);

ამანქი ეგე ხეი ასი წლისა იქნება (ცხ.)...

იგი: ზეით გორძე ერთი ადგილი იყო...

იგი ადგილი გეგელიძების ზიარი უნდა ყოფილიყო, მარამ ჩვენ წავართვით (ცხ.);

ერთი იჯილერი ქვანაში აშენებდა ხიდს... დანდალოს ხიდის შენებელმა იჯილერმა შუთვალა: ქვაი გამომიგზანო...

იგი იჯილერი იქიდან მიხთა, თმ ხიდი დამთავრდაო და შამშუთვალა: მეტი ქვაი არ გინდაო (დანდ.);

მეგემ იყო ერთი კაცი... იგი კაცი თმ მუა, უთხარი (მერ.);

ერთი კაცი მოკლეს... იგი კტარი ეკლესიაში წეილეს (მერ.);

მიწაი იყო სადავო... ჩვენ ვიყიდეთ იგი მიწაი (მერ.);

ერთი კაცი დეიარება ჩვენს სოფელში... იგი კაცი ღამე მყავს უფროსათ (ნამ.);

აგი (აი): წისქვილის ღარში ერთი ბაღანაჲ გაეჭეხა და წყალი დაყენა კიდევ... (გამოვიდა მეწისქვილე და ნახა ბაგშვი) ... აი ვაჟი ღმერთმა გამომიგზანაო (ნოლ., 33)... მის ძმაზე უმფო ანცი გამოვდა აჲ ბაღანაჲ (ნოლ. 33);

რავარც იქნა აა ვორი კაცები იმ ხელმწიფის სახლში მიილეს (ნოლ., 33)...

ზემოქართლის ტექსტებში¹ ქვემოქართლის აგი, იგი-ს ნაცვლად ყველგან არის ე (ეს ე ენაცვლება ეგე-საც და აგი-საც) და ი. განუსაზღვრელი სახელის საპირისპიროდაც ე-ი-იანი სახელებია გამოყენებული.

მაგალითები: იყო ერთი უტვინო ღერიბი კაცი... დაბრუნდა ე კაცი თავის სახლში (ნიე., 105);... წამეჯნია ე კაცი და ეღერთა გაყრევი (ნიე., 105); დედაბერი ხიბაკიანი ჩემთან შემადყვანეთო... ქალმა იცნა ე დედაბერი (ნიე., 101); ერთი ფადი შაჰის ქალია, გათხუებულიყო ის, თუ გუბოვარი დაბერებულყო, ღმერთმა უთხრა, რომ ი გოგო გაეთხოვოს (ნიე., 105).

ზევით, ამბის დასაწყისში, სიტყვა „კაცი“ განუსაზღვრელი ფორმითაა მოცემული, შემდეგ სულ განსაზღვრული ფორმითაა წარმოდგენილი... „ი კაცისთვის თავინდა მეჭურენ“ (ნიე., 107).

სახელის წინამავალი ე და ი (ე კაცი, ე ქალი; ი კაცი, ი გოგო) ზემოქართლში შემოკლებული ეს და ის ჩვენებითი ნაცვალსახელებია².

განუსაზღვრელი სახელის საპირისპიროდ ე, ი-იანი სახელები განსაზღვრულად შეგვიძლია ჩავთვალოთ და, ამდენად, ძველი ნაწევრების ნაშთენდაც მივიჩნით³.

ზემოთქმულის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ:

1. ქართული ენის კილოთაგან ნაწევრები შემონახული აქვს გურულსა და ნაწილობრივ ქვემოქართლს. ამითაც ეს კილოები განსაკუთრებულ ადგილს იკერს ქართული ენის დიალექტთა შორის.

2. მიუხედავად იმისა, რომ გურულის განსაზღვრული ნაწევრები ძველი ქართულის ნაწევრების ბევრ თვისებას იზიარებს, აქ იგი

¹ შ. ნიქარაძე, ზემოქართლის თავისებურებანი, გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონით, 1957.

² იქვე, გვ. 35.

³ მსგავსად ზემოქართლისა, იმერულშიც სახელის განსაზღვრებლად ე და ი იხმარება: Марр Н. Я. Мерчул, Жизнь св. Гр. Хандзтийского... с дневником поездки в Шавшию и Кларджию: ТР, VII, 1911.

10. ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958.

მინც უძველესის გადმონაშთის გაქვავებული სახით წარმოგვიდგება და არა როგორც გურულის გრამატიკული წყობის მოქმედი ელემენტი.

3. გურულისა და ქვემოაჭარულის ნაწევრების ყოველმხრივ შესწავლა, უთუოდ, დიდ დახმარებას გაგვიწევს ქართულში ნაწევრების სისტემის მოშლის საკითხის გასარკვევად და იმ პროცესების დასადგენად, რომელიც ქართული ენის გრამატიკული წყობის ამ სფეროში მიმდინარეობდა.

შემოკლებანი: ასკ.—ასკანა; აც.—აცანა; ბ—ბახვი; გ—გომი; დანდ.—დანდალო; ლიხ.—ლიხაური; მერ.—მერისი; ნ—ნიობაური; ნამ.—ნამონასტრები; ს—სუფსა; შ.—შემოქმედი; ცხ.—ცხმორისი; ჯ—ჯუმათი.

ნიე.—შ. ნიეარაძე, ზემოაჭარულის თავისებურებანი.

ნოლ.—ჯ.ნოლაიძელი, აჭარა დიალექტოლოგიურად.

ელ.—ს. ელენტი, გურული კილო.

მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე

ლექსუმური ტოპონიმური სახელწოდებანი

ლექსუმური ტოპონიმია მნიშვნელოვან თავისებურებებს შეიცავს. ლექსუმური ტოპონიმური სახელწოდებანი სხვადასხვა ტიპისა და წარმოშობისაა. მათი დიდი ნაწილი წარმოქმნილია, ნაწილს კი კომპოზიტური აგებულება აქვს*.

კომპოზიტურ გეოგრაფიულ სახელებში, ჩვეულებრივ, გვხვდება სახელობით ბრუნვაში შეთანხმებული მსაზღვრელ-საზღვრული, მართული მსაზღვრელი და საზღვრული ან გამოიყოფა ჯგუფი, რომლის ერთ-ერთი კომპონენტიცაა ესა თუ ის გავრცელებული სიტყვა.

დასახლებული პუნქტების სახელთა პირველ კომპონენტად გამოიყენებულია სიტყვები — **ახალი**: ახალსოფელი, ახალქალა...
მიღმა: მიღმაკუთხე, მიღმაგვერდი..., ხოლო მეორე კომპონენტად **კარი**: სახტრიკარი, წისკვილკარი, ქვაბიკარი, ხიდიკარი..., **უბანი**: ზელებანი, ქველებანი... და **თავი**: ლეხიდრითავი, ჭალითავი...

სახანავ-სათესი მიწების, მთა-ტყე-გორაკების კომპოზიტურ სახელთა ერთ-ერთ კომპონენტად იხმარება — **მიწა**: თეთრამიწა, წითელმიწა..., **ახო**: გორაახო, ცერიახო, ცოციახო..., **ყანა**: მაღალყანა, დეღეყანა, ბეოლიყანა, ფიჭვიყანა, თრიმიაყანა, ვაკეყანა, ვაშლიყანა, ყანაბეღლა..., **ყელი**: ლაშიყელი, ხიდიყელი..., **ყური**: ტბიყური, ზედიყური..., **ძირი**: ნიკორიძირი, ციხიძირი, გვერდიძირი, კტიძირი..., **მთა**: ბაკურა მთა, მთაშავა..., **თავი**: კოშკითავი, კოისთავი (კოდისთავი), დელითავი, შარითავი, ქვაბითავი, გველითავი, ვერძითავა..., **მაღალი**: მაღალყანა..., **ვაკე**: ვაკეტყე, ვაკეყანა, ვაკევენახი..., **დიდი**: დიდველი, დიდვაკე..., **პატარა**: პატარაქალა..., **გორა**: ვარდიგორა, წესიგორა, მალიგორა, სახტრიგორა, ჭალიგორა, გორნასვენეში, გორმაღალი..., **ჭალა**: ფორაშჭალა, ლაშიჭალა, ჭალიბოლო...,

* საილუსტრაციო მასალა ამოღებულია შრომიდან „ლექსუმური ტოპონიმური ლექსიკონი“, რომელიც დამზადებული გვაქვს ცალკე დასაბუქდად.

წვერი: ალავერიწვერი, ჯერიწვერი, წვერსუკანი..., **გვერდი:** ჯერი-
 გვერდი, რიყიგვერდი, სახტრიგვერდი, ნიკორიგვერდი, ციხიგვერ-
 დი..., **კლდე:** კტეშუა, კტეშავი, კტედალმართი, კტითავი..., **ქვა:** ქვა-
 ფიცარა, ქვაციხია, ქვაყუნტელა, ქვაწითელი, ქვახვრეტილა..., **ტყე:**
 ბერიტყე, ვაკეტყე, ღელიტყე, გვერდიტყე..., **გზა:** განიგზა, ბერა-
 გზა, ტაბიგზა, გზაბოძალი..., **შუკა:** განიშუკა, კაპიშუკა..., **ზედა:** ზე-
 დავაკე, ზედაწყალი, ზედვარდია..., **ქვედა:** ქვედავაკე, ქვედაწყალი,
 ქვეღვარდია..., **ქვეში:** ბუქქვეში, კალოქვეში, კოლქვეში..., **ორი:** ორ-
 პირი, ორკტეშუა..., **წმიდა:** ელიაწმიდა, კვირიცეწმიდა..., **ჯვარი:**
 ჯვარსუკანი, ჯვარიტყე, ჯვარდამწვარი, ფიჩხიჯვარი..., **ზურგი:** საბ-
 ნიაზურგი, ცაწმიდიზურგი, თხიზურგი...

მდინარე-წყარო-ღელეთა კომპოზიტურ სახელებში ერთ-ერთ კომ-
 პონენტად გვაქვს **წყალი:** ღარიწყალი, ღეკიწყალი, ტამტიწყა-
 ლი, გორიწყალი, კოდიწყალი, მილიწყალი, შატაწყალი, ცირციმე-
 ლას წყალი, მეგრელი წყალი, ცივწყალა, წყალიგვემურა..., **წყარო:**
 მინაწყარო, ციხიწყარო, დედოფლიწყარო, შაშვიწყარო..., **კოდი:**
 ველიკოდი, ქალაქიკოდი, კოდიწყალი..., **ღელე:** თეთრი ღელე, ლუ-
 ხუნდღელე, შიგნიღელე, ხუნოურიღელე, ფიფიაღელე, შკედიღელე,
 ქილოღელე, შოშიანიღელე, წითელმიწიღელე, ღვირიშღელე, ღა-
 შიღელე, ღრუვიღელე, ნობიღელე, ხარჭილაღელე...

ლეჩხუმურ ტოპონიმიკურ სახელთა აფიქსები ორგვარი წარმო-
 შობისაა: საკუთრივ ქართული და სევანურ-ზანური. უმთავრესად
 გაერცვლებულია სუფიქსური ან პრეფიქს-სუფიქსური წარმოება.

ქართული სუფიქსური წარმოების ნიმუშები.

-ა: საზღვარა, აკავანა, ბჭყალა, ბოსტანა, ბოსელა, შელობილა,
 დაბურულა, შეკიდებულა, ხარხალა...

-იან: ბეკოლიანი, თავკარელიანი...

-ეთ: ზოსხეთი, კიბიეთი, მალიეთი, ურწყულეთი, ღურღულე-
 თი, ხვრელიეთი, ველიეთი, კალთიეთი, თხილიეთი, ლალციეთი, წალ-
 თიეთი, ღუღუნეთი...

-ურ: წითური, გუნური, ტიბიშური...

-ოურ: გაბილოური, კასანოური, ურდულოური...

-ეულ სუფიქსი გვხვდება -**ოულ** სახით: ანტაროული, ბაძგა-
 როული, ჰინჭროული, ცხრამუქოული, ბეროული, სინდროული,
 ჯონოული, კვანჩოული, ბატონისოული, ლეფსარისოული (ნემს-
 წვერიძისეული), ხაჭამასოული...

-ისა: თხმორისა, რუვისა, ტეხისა, ციხისა, სიპისა, ბედისა. ფო-

ნცისა...

-ნარ (მეტათეზისით -რან, დისიმილაციით -ნალ): ბზანარი, თხინარი, წიფლ(ნ)არი, წაბლ(ნ)არი, მახნარი, ჯახვლნარი, აპნარი, კუტნარი...; იფრანი, ქვაბრანი...; ვერხვნალი, ბარდნალი...

-(ო)ვან: ბლუანი (ბალოვანი), გორვანი (გორაკოვანი), სხლოვანი (მსხალოვანი)...

მრავლობითობის -ებ და -ნ სუფიქსები გამოყენებულია საწარმოებლად: დაკეცილები, ვერხვები, ახუები, ჩერუები, ყანწები...; თელანი, სურონი...

ქართული პრეფიქსული წარმოება ნაკლებგავრცელებულია.

ნა-: ნასახტრი, ნამოსახლი, ნამეწყრი...

სა- სარეკი...

ქართული პრეფიქს-სუფიქსური წარმოების ნიმუშები.

სა-ია: სამჭიკია, სამშვლია, სამელია, სადათვია, საყორნია, სამანჩია, სახოხია, სანაცრია, საეარქედია, სამბლია, საკაპწია, საციტცხია, საქორია, საღორია, სამარწყვია...

სა-ე: საპურტყვე, საწვადინელე, საჯიღმახე, სასაკოთილე (სასოკოწითლე)...

სა-ო: საამაღლო, სახიზარო, საკანაფო, სარიკაო, საბერო, საცილო, საორხო, საყანცალო, საკვირაო...

სა-ურ საბადური...

სა-ელ-ა: სარეწკელა, საბრეგელა, საჩქეფელა, საბულთველა, საბულღველა...

ნა-ებ: ნამაიდნები, ნაზანდურები, ნახორები, ნაჯიხურები, ნამვავები, ნამარნები, ნაფაცხები, ნაოჭროჭინები...

ნა-არ (დისიმილაციით ნა-ალ, ბგერის ჩართვით ნა-ვარ): ნაომარი, ნაკოდარი, ნაბაღარი, ნაბამბარი, ნასაჩიხარი...; ნაკარვალი, ნასაკირალი, ნაქართალი...; ნაფუზვარი, ნადიკვარი, ნაციხვარი...

სვანურმა და ზანურმა ენებმა ღრმა კვალი დააჩინეს ლექსმურ კილოს. ისტორიული მასალებით მტკიცდება, რომ ახლანდელი ლექსმურ ტერიტორიაზე სვანებსა და ზანებს უცხოვრიათ¹. ამ თვალსაზრისს ლექსმური ტოპონიმური და ლექსიკური მასალაც ცხადყოფს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1951, გვ. 422; ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლექსმ-სვანეთში 1910 წელს, 1937, გვ. 84.

ლენხუმური დიალექტი მუდამ იმყოფებოდა სვანურ და ზანურ-ენათა გარემოცვაში, ამ ენებთან ახლო მეზობლურ ურთიერთობაში. ამის გამო მასში დამკვიდრებულია ბევრი სვანური და ზანური სიტყვა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ლენხუმური სიტყვები უხვად მოიპოვება ქვემო სვანთა მეტყველებაშიც.

ვახუშტი ბაგრატიონი ლენხუმ-ს ეტიმოლოგიურად ხვამლ-ს უკავშირებს, ი. ყიფშიძე კი — მეგრულ ჩხომ-ს¹.

ივ. ჯავახიშვილი და გ. ჩიტაია ლენხუმ-ს სვანური წარმოშობის სახელწოდებად მიიჩნევენ². მ. ჩიქოვანის აზრით, ეს სიტყვა გენეტიკურად ახლოსაა ჩქუმ-თან (სოფელს ეწოდება ლენხუმში)³.

ნ. მარის მიხედვით, ლენხუმი უკავშირდება ცხომ, ცხუმ-ს, სოხუმ-ის პირვანდელ სახელწოდებას. ცხუ მეორე ნაირსახეობაა სკუსხუ ეთნიკური ტერმინისა, ხალხის სატომო სახელწოდებისა. ნ. მარი იმოწმებს ი. ორბელს, რომლის მიხედვით „ლენხუმი წინათ, უეჭველია, აღნიშნავდა განსაკუთრებული ტომის ტერიტორიას“.

ეს ხალხი, ნ. მარის აზრით, სკვიტები უნდა ყოფილიყვნენ, თეფისის (მეგრ. ჩხომი) ტოტემის მატარებელნი.

ჩხუ ფუძის მქონედ მიაჩნია ნ. მარს ლანჩხუთი (დაბის სახელწოდება) და აგრეთვე ცხუმური (მდინარის სახელწოდება), რომელიც გააზრებული აქვს ასე: ცხუმ (ის) წყალი⁴.

პროკოპი კესარიელის (მე-6 საუკ.) თხზულებაში მოხსენიებული სკვიმნია, სკვიმია იგივე ლენხუმია. „აღწერილობის მიხედვით ეს პროვინცია უნდა უდრიდეს ლენხუმ-ს, რომლის ძირეული ნაწილის ჩხუმ, ცხუმ-ის მიახლოებითს გადმოცემას წარმოადგენს ბერძნული „სკვიმ“⁵.

ბერძნულ გადმოცემაში ლენხუმ-ის ლე-თავსართი წარმოდგენილი არ არის. „ჩანს, რომ მეგრულ-სვანური ფორმა „ლენხუმ“-ის ჯვერდით არსებობდა მისი შესატყვისი ქართული ფორმა „ჩხუმ-ნ-ი“, სადაც „ნ“ მრავლობითი რიცხვის სუფიქსია. ეს ქართული

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 148; Грамматика мингрельского языка, 1914; ლექსიკონი.

² ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 422; ლენხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII—B, 1944, გვ. 267.

³ ტოპონიმიკურ სახელთა წარმოება ლენხუმური მასალების მიხედვით: პუშკინის სახელობის თბილისის პედინსტიტუტის შრომები, VII, 1949, გვ. 239.

⁴ Избранные работы, V, 1935, стр. 32—33.

⁵ ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, II, 1934, გვ. 96.

ზაგაღეთი ორი ნაციზარი ადგილის სახელწოდებებია სოფ. უსახელო-ში. აგრუანი ადგილისავე სახელია ლაშხეთშიც, ხოლო ზაგარ კი სვანურად ამალღებულ ადგილს ჰქვია; ნაკარეში ვავე ადგილს აღნიშნავს სვანურად.

მოგვყავს სახანეთა და მთა-გორაკთა რამდენიმე ლა-, ლე- პრეფიქსიანი სახელწოდება: ლატაფი განივი გზა, მთის კალთის ან მწვერვალის სივანეზე მიმავალი; ლაგუბა წყლის დასაგუბებელი დაბალი ადგილი; ლარცია ლალცია-ა — წყაროიანი ადგილი (ქახუნდერშიც ამგვარ ადგილს ეწოდება); ლახტორია ლატსორია-ა — ტალახიანი ადგილი; ლეხერა ტყიანი მთაა ზემო სვანეთშიც; ლეყავრი ადგილი, სადაც საყავრე ნაძვის ტყე მდებარეობს; ლეკურა ძროხის საძოვარს ნიშნავს; ლედეშტო სვანური ლედეშღვა-ა: სადათვია — დათვის სამყოფელი ადგილი.

სვანური წარმოშობისაა აგრეთვე შემდეგი ნიმუშებიც: ლაჯანა, ლასხანა. ლაფიცხიტა, ლაჭყეპა, ლანქორი; ლესინდი, ლეშენეა, ლეკუნდრუმა, ლექეენა, ლებენა, ლეფშირი, ლეფურა, ლეხიდარი...

ლეჩხუმის სოფლების, მთა-ტყე-გორაკთა, მდინარე-წყარო-ღელეთა, ვენახებისა და ყანების სახელწოდებანი შეიცავენ -იშ ან -შ (-იშ) სუფიქსს. ისე, როგორც სვანური და ზანური გეოგრაფიული სახელები¹.

-იშ სუფიქსიანია: ზოგიში, ქორენიში, ტვიში (ტვის მტვერს ნიშნავს სვანურად), ლვირიში (ღორღიან ადგილს ეწოდება სვანურად), ჭყვიში, რუბაიში, წანწუფიში, ბუტყურიში, ხარიში, ჩანაკიში, ჯიჯინეიში, შკედიში (შკედი ეწოდება სოფელს ლაშხეთში), ოქრონიში, ზესხვიში, ვაგიში, გოგიში, ბერყენიში, ნიკერიში, ველიში, ბაჯეიში, იფხერიში, ჭყოიში (ჭაობიან ადგილს აღნიშნავს სვანურად), კოლიში...

-შ სუფიქსიანია: მახაში (ეწოდება სოფელს ქვემო სვანეთშიც), კენაში, აღუაში, ბულღვაში, ბერძულაში, კვათაში, კახვლიდაში, გუღულაში, ლუხუტაში, ბრილაში, წუდილაში, ყვაყვაში, კახუ-

¹ შღრ. სვანეთის სოფელთა და ადგილთა სახელწოდებანი: ხაიშ, მაცხარიშ, ტეებიშ, სპარღიშ, სგურიშ, ყარიშ; ცალღაშ, ნოღაშ, ბარჯაშ, ვიჩნაშ, ზარღლაშ, ქურაშ, კიხხულღაშ, ზერხვაშ, ლაღარვაშ, ღურაშ, მცხეთაშ, ბაღალაშ, ბოგრემ, ხაჩემ, ბულემ, უკელემ, ჩიხრემ, კალამუმ...

ზანური სახელები: ჩხენიში, ცაში, ოღიში, ბულიში, ლანჯიში, ვიხაიში, კულაში, წყავაში, ფურაში, მოხაში, ჭკალუაში, ნოღოხაში, კუხეში, წყოლუში, ჩხოლუში...

რამი (კახურა ეწოდება სოფელს ქვემო სვანეთში), ლულაში, ლიბურდაში, კორვაში, ჩიხაში, ღობაში, ჩუმაში, ქოლუდაში, ღურჭულაში, ტყაპაში, ხვილაში, ქერულაში, გოლიდაში, მუაში, ხვილაში, წაბაში, გუჭუმაში, ქილეში, თხაპეში, ლოკარეში, ჩიხეში, ჩოლხეში, ვანდარეში, კარვალეში, გუმარეში, ღობარეში, ხამარეში, ქუხარეში, ხალდეში (ზემო სვანეთის ერთ-ერთ სოფელსაც ხალდეში ეწოდება), სურმუში, გენდუში, წარბუში, სკიმუში, დადუში, მუქვალუში, ფაქუში, ყავრუში...

ლა-იშ აფიქსებიანია: ლანჭეში...

ლა-შ აფიქსებიანია: ლაილაში (ლაილა ცხვარს ნიშნავს სვანურად), ლასურიაში, ლაბადაში, ლალუმელაში (ლალუმელა ადგილია ლაშხეთში — ჩიხარეშის ორ უბანს ეწოდება), ლაგებაში (ლაგება სვანურად საცეხველს, ხოლო გადატანით ჩავარდნილ, ძნელად გასაძღებ ადგილს ჰქვია), ლახაპეილაში, ლახომიაში, ლახვეტიაში, ლარტყოლიაში, ლაყოიდაში, ლართხულიაში, ლატკიაში. ლავალიაში, ლახანურაში (ლახამულა ზემო სვანეთის ერთ-ერთ სოფელს ეწოდება), ლამარეში, ლაქამუში ლაყვამუში, ლამკარუში, ლახარუში...

ლე-შ აფიქსებიანია: ლემკაში (სვანურად აღნიშნავს ადგილს, სადაც შქერი ხარობს—შქერნარს), ლეკენტაში, ლებალიაში, ლებარეში, ლემუში...

იმერეთსა და რაჭაში ამგვარი (სვანურ-ზანური) წარმოების გეოგრაფიული სახელები მცირეა; მაგ.: ჭყვიში, ჯიხაიში, რონდიში, ჩხენიში, ღადიში, ჭელიში; კულაში, ხიდაში, ბაში, ჩუნეში, სარგვეში, ფარავნეში, უყეში...

ბევრი გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელობის ახსნა მხოლოდ ზანურის საშუალებით შეიძლება, ანდა: მათ ცხადი ზანური დამახასიათებელი ნიშნები აქვთ.

ივ. ჯავახიშვილმა ზანურ ეთნიკურ ფენას მიაკუთვნა ლექსუმის სოფელთა სახელები: ონჭეიში, ტვიში, ქორენიში, ღვირიში, ნაკურალეში: ამ „საგეოგრაფიო სახელების შესწავლა უეჭველს ჰყოფს, რომ მთელი ეს მიწა-წყალი მხოლოდ მეგრულ-ლაზური შტოს ტომებს ეკუთვნოდათ“¹.

ონტოფი მდინარეა ქვემო ლექსუმში და რიონს ერთვის, ონტოფა კი სოფელია სამეგრელოში; ზუბი სოფელს ჰქვია ლექსუმშიც და სამეგრელოშიც.

¹ ქართველი ერის ისტორია, I გვ. 421.

ზანური ფორმებია **ოხუნელა**: საბოსტნე ადგილი (ნასოფლარს ეწოდება ქვემო ლეჩხუმთან), **ოფიჩხეთი**, **ოფურჩხეთი**: საფიჩხია (სოფელს ეწოდება ქვემო ლეჩხუმთან), **ოკრიბა**: საბატკნე ადგილი (ქვემო ლეჩხუმის მოსაზღვრე ტყიბულის რაიონის ეთნიკური სახე-ლია) და **ოფურეში** (საძოვარს ეწოდება).

ამრიგად, ლეჩხუმური ტოპონიმაც გვიჩვენებს სვანურ და ზანურ ენათა გავრცელების არეს ისტორიულად და მათს კვალს ლეჩხუმურზე.

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემია

ა. ჟულუჰიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის უკომპიუტერიზებული
ტრუდები
ТРУДЫ КУТАИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДЗЕ,
XVIII, 1958

Г. МАХАРОВЛИДЗЕ

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В. Г. БЕЛИНСКОГО

Широкому кругу читателей Виссарион Григорьевич Белинский известен как великий литературный критик, революционер-демократ, философ и педагог, который в середине XIX века оказал огромное влияние на развитие передовой русской общественной мысли и литературы. В меньшей мере знают читатели В. Г. Белинского-лингвиста. Правда, лингвистическая деятельность В. Г. Белинского нашла свое отражение и критическую оценку в нашей литературе, и этому вопросу посвящено немало серьезных работ,¹ однако интересы исследователей сосредоточивались главным образом на анализе его «Оснований русской грамматики для первоначального обучения» и в меньшей мере освещалась борьба великого критика за чистоту еще не отстоявшегося в то время русского литературного языка.

Вся лингвистическая деятельность великого критика не была самоцелью, а была направлена на борьбу за чистоту русского литературного языка.

Требования, предъявляемые Белинским к литературному языку, ярко проявляются во взглядах его на становление и развитие русского литературного языка. Поэтому вкратце

¹ См., напр., Я. В. Лоя, Лингвистические взгляды Белинского: Русский язык в школе, 1936, № 5; Н. В. Турнев, Вопросы грамматики в освещении Белинского: Ученые записки Омского пед. института, в. 1, 1941; А. Пашковский, Грамматика Белинского: «Земля родная», 1948, кн. 3; И. В. Устинов, В. Г. Белинский как теоретик и историк русского языка: Ученые записки МГПИ им. Ленина, УП, в. 3, 1949 и др.

рассмотрим историю литературного русского языка в понимании В. Г. Белинского.

В. Г. Белинский прекрасно понимал, что «создать язык невозможно, ибо его творит народ, филологи только открывают его законы и приводят их в систему, а писатели только творят на нем сообразно с сими законами» (т. I, стр. 44)¹. Однако роль писателей этим не ограничивается, и великий критик совершенно справедливо указывает, что выдающийся писатель в процессе своего творчества обогащает литературный язык различными новыми выразительными средствами, словами и оборотами, причем наиболее удачные, языковые средства, введенные писателем, закрепляются в живой практике литературного языка. «Каждый вновь появляющийся великий писатель открывает в своем родном языке новые средства для выражения новой сферы содержания» (т. IX, стр. 225).

Историю русского литературного языка Белинский подразделяет на несколько периодов. К первому периоду критик относит эпоху Ломоносова, который «дал направление, хотя и временное, нашему языку и нашей литературе» (т. I, стр. 42). Писатели же доломоносовского периода не сделали чего-либо существенного для развития русского литературного языка, как, например, Тредиаковский, заслуги которого, по мнению Белинского, состоят только в «введении двух—трех новых слов (как, например, «предмет») и еще в том, — замечает критик со свойственной ему иронией, — что он искажал язык своею зарварскою фразеологиею» (т. IV, стр. 415).

Белинский считает, что в литературном языке должен быть отражен «дух» народа, а не чуждые ему фразеологические обороты и синтаксические конструкции. В этом отношении язык ломоносовских стихотворений, несмотря на вычурность, «пышность» выражений и встречающиеся поэтические вольности, более естественен, чем язык его прозы. «Что же до его прозы — трудно решить больше вреда или больше поль-

¹ Здесь и в дальнейшем в тексте в скобках даны ссылки на том и страницу полного собрания сочинений В. Г. Белинского, изд. АН СССР, Москва, 1953—1956.

зы оказал он русскому языку, заковав его в чуждое ему построение латинских и немецких периодов» (т. IV, стр. 415).

К ломоносовскому периоду развития русского литературного языка Белинский относит язык писателей классицистов Сумарокова, Хераскова, Петрова, Княжнина. Эти писатели, по словам Белинского, «почитали для себя за унижение говорить живым языком и поставляли себе за честь выражаться языком школьным»; язык их является «искусственным, а потому неправильным и дурным» (т. IV, стр. 28).

Следующий этап развития русского литературного языка отражается в языке Хемницера, Богдановича, Капниста и Фонвизина. Это как бы промежуточный этап развития литературного языка: язык этих писателей уже отходит от ломоносовской школы и приближается к языку Карамзина (см. т. VII, стр. 119 и 135). «Их язык чище, а книжный риторический педантизм заметен у них менее, чем у писателей ломоносовской школы» (т. VII, стр. 119).

Второй период истории русского литературного языка Белинский связывает с именем Карамзина. Великий критик не раз в своих трудах отмечает выдающуюся роль Карамзина, как преобразователя русского литературного языка. В статьях «Литературные мечтания», «Русская литература в 1841 году», «Общее значение слова литература», в статьях, посвященных А. С. Пушкину (в I и особенно во II) и др. Белинский дает исчерпывающую характеристику лингвистической деятельности Карамзина. Главная заслуга Карамзина состоит в том, что он приблизил язык письменный к языку разговорному, узаконил входившие в русский язык жизненно необходимые иностранные слова и ввел новые русские слова, например, «промышленность» и др. (см. т. I, стр. 57 и т. V, стр. 539). «Карамзин, преобразовав ломоносовскую прозу, приближает ее к естественной русской речи и прививает к русской литературе элементы изящного французского публицизма» (т. V, стр. 650). «Карамзин первый на Руси заменил мертвый язык книги живым языком общества» (т. VII, стр. 132). Анализируя причины, породившие языковую реформу Карамзина, Белинский приходит к выводу, что она вызвана новыми идеями, которые шли к нам с Запада и прежде всего из Франции.

Многие обвиняли Карамзина в галломанстве. Но галломанство Карамзина оправдывается тем обстоятельством, что благодаря ему произошло значительное оживление в русской литературе. «Если бы Карамзин был только преобразователем языка (не будучи прежде всего нововводителем идей), он ограничился бы только отрицанием устарелых слов и выражений, большею чистотою и отделкою в форме; но склад речи, словом — слог¹ его остался бы ломоносовским, и он не был бы создателем современного нового языка» (т. VII, стр. 134). Белинский считает карамзинскую реформу языка исторически назревшим событием. Доказательством этому служит тот восторг общества, с каким были приняты первые опыты Карамзина и то обстоятельство, что независимо от Карамзина, современник его, талантливый литератор Макаров писал «такую же прекрасною прозою» (т. V, стр. 539).

Однако слог Карамзина, отличавшийся светскою изысканностью и галантностью, не выдержал испытания временем... «Творения Карамзина могут теперь составлять только более или менее любопытный предмет изучения истории русского языка... В сочинениях Карамзина все чуждо нашему времени — и чувства, и мысли, и слог, и самый язык. Во всем этом ничего нет нашего, и все это навсегда умерло для нас» (т. VII, стр. 139). Причину этого Белинский видит в том, что Карамзин игнорировал народный язык, не изучал его источников, не вводил в свою речь идиом русского языка — «руссизмов», а это лишает язык Карамзина национального колорита. Но эту свою ошибку Карамзин учитывает в «Истории государства российского», и слог его, в особенности начиная с V тома, приближается к слогу «Бориса Годунова» А. С. Пушкина (см. т. I, стр. 57 и 60).

Таким образом, Белинский отмечает определенную заслугу Карамзина в преобразовании русской прозы. Зато язык стихотворных произведений Карамзина хотя и отличается от языка предшествующего периода своею естественностью и правильностью, что было несомненно шагом вперед для русской поэ-

¹ Понятие слога Белинским см. ниже.

зни, но уступает стихотворному языку Дмитриева. Как отмечает Белинский: «Дмитриев для стихотворного языка сделал почти то же, что Карамзин для прозаического» (см. т. V, стр. 650, т. VI, стр. 122 и стр. 139).

Еще больших успехов в отношении стилистики добился Жуковский в своих оригинальных стихотворениях, особенно в патриотических произведениях. Белинский констатирует, что Жуковский был учеником Карамзина в своих взглядах на поэзию. ...«И если в отношении к стилистике ученик подвинулся далее учителя, то взгляд на предмет, склад ума, характер слога и языка — все это чисто карамзинское» (т. VII, стр. 141).

Следующий шаг к демократизации русского литературного языка был сделан Крыловым и Грибоедовым.

Язык басен Крылова выгодно отличается от языка соответствующего жанра предшествующих баснописцев, например, Дмитриева, своей непосредственной простотой, естественностью, разговорностью, народными оборотами речи. Язык басен Крылова представляет собой неисчерпаемое богатство идиом, руссизмов, что составляет, как говорит Белинский, «народную физиономию языка, его оригинальные средства и самобытное, самородное богатство» (т. IV, стр. 151). Именно поэтому басни Крылова нельзя переводить на другой язык: при переводе они теряют свой национальный колорит (см. VIII, стр. 574).

Язык комедии «Горе от ума» Грибоедова также, как и язык басен Крылова, богат специфически национальными русскими словами и оборотами. Белинский ставит в большую заслугу Грибоедову, что автор бессмертной комедии сумел передать в стихах разговорный язык московского общества своего времени (см. т. I, стр. 81 и 82).

Между языком басен Крылова, языком «Горе от ума» Грибоедова и языком произведений Пушкина наблюдается определенная преемственность: «...язык басен Крылова есть прототип языка «Горе от ума» Грибоедова» и... «сам Пушкин не полон без Крылова» (т. IV, стр. 151).

С Пушкина начинается третий период развития русского литературного языка. Пушкин является новатором как в области языка прозы, так и в области языка стихотворных произведений.

В языке прозы и в языке стихотворных произведений Пушкина нет изысканных выражений и фраз, что так характерно для карамзинской школы, нет неточных эпитетов и лишних слов: все точно и в высшей степени определено. По образному выражению Белинского, как у Пушкина, так и у Лермонтова «одно слово по своей резкой определительности иногда заключает в себе самую обстоятельную диссертацию в прозе» (т. VIII, стр. 469).

В отношении языка прозаические произведения Пушкина характеризуются тем, что в них виден слог писателя. Под термином «слог» Белинский понимал органическое соответствие формы и содержания; слог — это «умение выразить мысль тем словом, тем оборотом, какие требуются сущностью самой мысли, для которой всякое другое слово и другой оборот были бы неопределенны и неясны» (т. V, стр. 545¹).

Каждый великий или талантливый писатель имеет свой, именно ему присущий, слог. Поэтому по слогу можно узнать великого писателя. Слог нельзя разделить на три рода — высокий, средний и низкий; слогов столько, сколько есть на свете великих или даровитых писателей. Развивая свой взгляд на «слог писателя», Белинский восстает против традиционного учения классицистов об обязательной зависимости слога от жанра произведения. «Что за пустая манера разделять сочинения на роды по внешней форме и определять к какому роду сочинения какой приличен слог? Вы были свидетелем наводнения, разрушившего город: в вашей воле описать его в форме письма или в форме простого рассказа. Слог вашего описания будет зависеть от характера впечатления, которое произвело на вас это событие» (т. VIII, стр. 514). Белинский старается провести резкую грань между термином «слог писателя», что значит писать красочно, образно, ясно, четко, кратко, и термином «язык писателя» — умение писать грамматически правильно, т. е. в соответствии с правилами грамматики. Человек может писать правильным, грамматически правильным языком,

¹ Эта же мысль высказана Белинским в статьях «Литературный разговор, подслушанный в книжной лавке» (т. VI, стр. 355), «Русская литература в 1843 году» (т. VIII, стр. 79) и др.

но не иметь слога. «Между языком¹ и слогом такое же неизмеримое расстояние, как между мертвою, механическою правильностью рисунка бездарного маляра-академика и живым оригинальным стилем гениального живописца» (т. VI, стр. 241).

Характеризуя язык стихотворных произведений Пушкина, Белинский отмечает точность, именно «пушкинскую точность выражения» (см. т. IV, стр. 545). Если в прозе Пушкин имеет «слог», то язык стихотворных произведений Пушкина отличается «стихом». Этот термин для стихотворных произведений, характеризующий язык поэта, Белинский вводит в параллель «слогу». «Стих в поэзии — то же что слог в прозе, а слог — это сам талант, и талант необыкновенный (т. VI, стр. 22). Для «стиха» Белинский выставляет следующие требования: мысль должна быть выражена в немногих словах ясно и точно; необходима простота выражения мысли; так называемые «поэтические вольности» недопустимы. Кроме того, каждая рифма должна быть свободна и непринужденна: нельзя рифмовать стихи в ущерб смыслу. В этом отношении «стих» Пушкина является непревзойденным, и Белинский, высоко оценивая заслуги Пушкина в области языка стихотворных произведений, писал: «Пушкин, поэт и художник по преимуществу, окончательно преобразовывает язык русской поэзии, возводя его на высочайшую ступень художественности» (т. V, стр. 650); «Пушкин первый сделал русский язык поэтическим, а поэзию русскою» (т. VII, стр. 35).

В области языка стихотворных произведений линию Пушкина продолжил Лермонтов. «После Пушкина ни у кого из русских поэтов не было такого стиха, как у Лермонтова, и, конечно, Лермонтов обязан им Пушкину; но тем не менее у Лермонтова свой стих» (т. VII, стр. 37).

В области языка прозы последователем Пушкина был Гоголь. Пушкин имел сильное влияние на Гоголя. Но Гоголь как великий художник, видел в Пушкине, не образец, которому необходимо слепо подражать. Гоголь шел лишь по новым

¹ Разрядка В. Г. Белинского.

путям, которые были найдены Пушкиным в сфере искусства. Как отмечает Белинский, «главное влияние Пушкина на Гоголя заключалось в той народности, которая, по словам самого Гоголя, «состоит не в описании сарафана, но в самом духе народа»¹. (т. VIII, стр. 79—80). Как прозаик, Гоголь в отношении слога, несмотря на имеющиеся погрешности в языке, стоит выше Пушкина. «Гоголь вполне владеет слогом. Он не пишет, а рисует; его фраза, как живая картина, мечется в глаза читателю, поражая его своею яркою верностию природе и действительности. Сам Пушкин в своих повестях далеко уступает Гоголю в слоге» (т. VIII, стр. 79). Белинский считает, что Гоголь произвел в русской романтической прозе такой же переворот, как Пушкин в поэзии (см. т. VIII, стр. 78).

Таким образом, мы постарались вкратце показать построение Белинским периодизации истории русского литературного языка, оценку великим критиком основных этапов развития русского литературного языка, а также понимание Белинским роли выдающихся писателей в истории русского литературного языка. В высказываниях Белинского по вопросам истории русского литературного языка выявляются его требования к литературному языку вообще и, в частности, — к мастерам слова. Эти требования Белинского могут быть сведены к следующему:

Литературный язык должен строиться и развиваться в соответствии с законами и на основе общенародного языка.

Литературный язык должен быть проникнут национальным колоритом.

Не должно быть резкой грани между письменным и разговорным литературным языком.

Выдающиеся мастера слова обогащают литературный язык в соответствии с законами общенародного языка новыми выразительными средствами, словами и оборотами.

Основное требование Белинского к мастерам слова — это точность, краткость и рельефность выражения мысли.

¹ Белинский привел эту цитату из статьи Н. В. Гоголя «Несколько слов о Пушкине».

В свете этих требований и направлена борьба В. Г. Белинского за чистоту русского литературного языка.

В основе борьбы за чистоту русского литературного языка лежат глубоко патриотические чувства великого критика, предвидевшего, что через столетие, в 1940 году внуки и правнуки его увидят Россию, «стоящую во главе образованного мира, дающую законы науке и искусству».

Сильно оскорбляло чувство национального достоинства Белинского то обстоятельство, что русская интеллигенция и в особенности молодежь плохо знает русский язык что в русском обществе по-французски говорят лучше, чем по-русски, «Как свободно, с какой небрежностью говорят они (молодые светские люди, Г. М.) по-французски — словно на родном языке, и как мило не умеют связать двух русских фраз: написать русской строки без орфографических ошибок» (т. IV, стр. 71). «Сколько у нас людей, которые по-французски пишут как французы, а по-русски двух слов не умеют сказать и у своих лакеев спрашивают о значении слов или спрашивают, как назвать вот то-то или это! Сколько у нас людей, которые ни на каком языке не умеют написать двух слов: а между тем не лишены иногда не только образованности, но и учености, и обладают большим умом!» (т. III, стр. 262).

Более того, незнание русского литературного языка обнаруживается во многих журнальных статьях, романах, рассказах и т. п. Большинство авторов не знает элементарных правил грамматики; многие используют уже устаревшие стилистические приемы школы Ломоносова и школы Карамзина; язык прозаических и стихотворных произведений в большинстве случаев отличается пышностью и изысканностью; язык писателей все еще характеризуется книжной тяжеловатостью, неестественностью, искусственностью. Борясь за чистоту русского литературного языка, Белинский подвергает резкой критике авторов, не умеющих живым языком просто и ясно высказать мысль. Белинский призывает писателей «крепко держаться грамматики» и «обтачивать свои периоды, заду-

мываться над словом, размышлять над фразой» (т. II, стр. 87)¹.

В своих статьях великий критик приводит из рецензируемых им произведений многочисленные примеры, которые красноречиво свидетельствуют о неумении русских авторов «изъясняться на отечественном языке». Так в рецензии на роман «Сын актрисы» Белинский приводит примеры фразерства автора: «Наступит время и ты, бедная девушка, не будешь плакать, потому что в твоих глазах не будет того пламени, который мог бы растопить льдины бедствий, примерзших к твоему бедному сердцу, которое испепелится (от морозу?), уничтожится... но там внизу, в глубине—воздух растворен ядом, там змеи, крокодилы обвиваются вокруг тебя и ужалят...»² Это так хорошо, — иронически замечает критик, — что мы, не надеясь найти ничего подобного, не только лучшего, дальше не читали» (т. II, стр. 455). Или в рецензии на «Повести и рассказы» П. Каменского Белинский приводит такие примеры: «Лучи солнца ломаются в лоно дышащего моря; солнце проникает на (вм. в) грудь моря и целуется с ним (с морем); Гиго с восточной негой обтекает взорами свою возлюбленную; луна бросает снопы света на усыпленную грудь земли; река Кура походит на маститого старца с висячею думою на челе, с ропотом и грустью о прошлом;... Пленительный цветник умилительных утешений и золотая храмина, могучий столп философских советов и убеждений равно рушатся, поглощаются ее огненным потоком». (т. II, стр. 482—483).

В рецензиях на стихотворения Минаева, А. Леонова, Милькеева и др. Белинский указывает на неточность и изысканность выражений. Так, приведя отрывок из стихотворения Минаева:

— И месяц над нею намаз свой творит,

¹ Следует заметить, что Белинский предъявлял такие требования писателям «без дарования». Талантливые же писатели и поэты, по мнению критика, «имеют право не уважать грамматики», так как и без грамматики у них прекрасный слог.

² Разрядка В. Г. Белинского.

Но деву—старушку лишь ветр поцелует, — критик замечает: «Что это такое — месяц творит над Волгою намаз¹, как благочестивый мусульманин; Волга — престарелая дева, которая злится, когда ее поцелует ветер (нашел что целовать — старую девку!). Воля ваша, это не поэзия, а стихотворная галиматья!» (т. III, стр. 142). Или о стихотворении А. Леонова:

О друг мой милый, друг мой милый,
 Зачем тебя со мною нет?
 К тебе б под девственные крылы
 Пришел измученный поэт,
 И, наклонясь главою усталой
 На перси нежные твои.
 Твоих волос под опохалом
 Забыл страдания свои, —

Белинский пишет: «Пьеска недурна; но придти под девственные крылы — как будто изысканно, а опохало волос — непонятно» (т. III, стр. 233). Или еще: «В стихотворении «Буря» у г. Милькеева удалый ветер бьет в реку, черный ворон сидит на сосне, внимая задорный гул веселой молодой грозы, машет крыльями живо под скрип дерев и трепет (?) скал и спрашивает другого ворона, куда серый брат стремил ныне свои полеты, богат ли воротился он с лихой и доблестной охоты, не слышал ли где голоса мечей... Боже мой какая изысканная, какая высокопарная дичь!»... (т. VII, стр. 608) и другие под. примеры.

Белинский отмечает, что в языке литературы нередко еще можно встретить обветшалые слова—архаизмы. Однако критик относится к оценке употребляемых авторами архаизмов очень осторожно. Признавая справедливость мыслей, высказанных относительно «сей» и «оный» Сенковским², Белинский

¹ Разрядка всюду В. Г. Белинского.

² В 1835 году в т. VIII журнала «Библиотека для чтения» была напечатана статья Сенковского «Резолюция на челобитную сего и оного».... где автор выступал против использования этих слов в литературном языке как слов, вышедших из употребления.

не считает «бездарными писаками, невеждами и кощунами всех литераторов, которые употребляют обветшалые слова вроде **сей** не по необразованности и безграмотности, а по теории, по убеждению» (т. X, стр. 172). Белинский считает, что в определенных стилях, там, где «это требуется сущностью дела», архаизмы не только уместны, но и необходимы: они придают высказыванию оттенок торжественности, оттенок высокого, поэтического красноречия; кроме того, использование архаизмов оправдано и обязательно при стилизации под старину. Так, например, «тысяча **этих** не заменили бы, — по мнению критика, — одного **оного**» в следующем отрывке из стихотворения А. С. Пушкина «Наполеон»:

И знойный остров заточенья
 Полночный парус посетит,
 И путник слово примиренья
 На **оном** камне начертит (см. т. II, стр. 547).

Или в переводе Гнедича «Илиады» архаизмы — «истинное и бесценное сокровище». «Замените, — говорит Белинский, — выражения: «ему **покорилась** лилейно-раменная Гера—богиня», «и **осклабился** Зевс—громовержец» выражениями: «его послушалась жена», и «**рассмеялся** Зевс» — тогда из высокой поэзии выйдет пошлая проза» (т. V, стр. 554).

Борясь за чистоту русского литературного языка, Белинский высмеивает авторов, которые вопреки «духу» языка стараются ввести в русскую речь иностранные слова в тех случаях, когда в русском имеется соответствующий эквивалент. «Так, например, — говорит Белинский, — ничего не может быть нелепее и диче, как употребление слова «**утрировать**» вместо «**преувеличивать**» (см. т. X, стр. 282).

Резкой критике Белинского подвергаются авторы, которые, не понимая значения иностранного слова, все же употребляют его. Так, например, Ф. Глинка в «Очерках Бородинского сражения», — как отмечает критик, — совершенно неуместно употребляет слово «**объективный**» (см. т. III, стр. 353). Белинский высмеивает также людей, неудачно калькирующих

с французского, и как иронически замечает критик забывших «говорить русский язык»¹ (см. т. I, стр. 40).

Однако из этого не следует, что Белинский отрицательно относится к заимствованию иностранных слов и становится на позиции славянофилов. Напротив, великий критик иронизирует над попытками Шишкова и его последователей старавшихся заменить жизненно необходимые иностранные слова словами «обветшалыми» или кальками и ввести в употребление «мокроступы» вместо «галоши», «любомудрие» вместо «философия», «землемерие» вместо «геометрия» и т. д.

Отношение Белинского к иностранным словам в составе русского литературного языка ясно выступает в понимании критиком причин заимствования. С развитием науки, техники и общественной жизни у народа появляются новые слова, выражающие новые понятия. В процессе культурного общения наций происходит заимствование новых идей и соответственно слов из языка того народа, который раньше других достиг определенных сдвигов в области культуры, науки, техники. Заимствование иностранных слов ни в коей мере не умаляет самобытности языка, а, напротив, укрепляет его и делает богаче. Нет ни одного языка в мире, в котором бы не было иностранных заимствований. Белинский подчеркивает что «хотя из новейших европейских языков немецкий — язык коренной и самостоятельный, однако в него проникло множество греческих, латинских, французских и итальянских слов» (т. IX, стр. 60).

Следовательно, с заимствованием идей и понятий одним народом у другого происходит заимствование также и слов, выражающих эти идеи и понятия. Но бывает и так, что заимствованные идеи и понятия могут быть выражены не иностранным словом, а своим собственным, словом родного языка, которое удачно передает новое понятие или идею. При этом «из двух слов иностранного и родного, лучшее есть то, которое вернее выражает понятие... Ненужное слово никогда

¹ Калька с французского *parler le russe*.

не удержится в языке, сколько не старайтесь ввести его в употребление» (т. IX, стр. 61).

Таким образом, как иностранные слова, так и новые русские слова, если они передают новые идеи и понятия, в составе лексики русского литературного языка, Белинский считает явлением прогрессивным, обогащающим русский литературный язык. Поэтому великий критик борется против всяких попыток умалить значение иностранной лексики в словаре русского литературного языка. С особой силой выступает Белинский против реакционеров, которые боялись, что новые заимствованные слова могут привить молодежи мысль о революционном движении. В статье «Взгляд на русскую литературу 1847 года» Белинский отмечает, что имеются люди, которые требуют, чтобы слово «прогресс» было изъято из словаря русского языка. Эти люди выражают свою ненависть не к слову, а к идее, которую оно выражает» (т. X, стр. 281). Здесь критик намекает на графа А. Ф. Орлова, который в записке от 23. II. 1847 года III отделению доносил, что слова вроде прогресс, доктрина, гуманность и т. п. «в молодом поколении могут поселить мысль о политических вопросах Запада и коммунизма»¹.

Ратуя за обогащение русского литературного языка новыми словами, Белинский предупреждает, что вводить их следует очень осторожно, что, употребляя новое слово, его следует объяснить. Так именно и поступает сам критик. «Употребление новых слов без расчетливой осторожности точно может повредить их успеху, и мы решились употреблять их не иначе, как с объяснением, и — пока они не утвердились — как можно меньше» (т. II, стр. 463).

Таким образом, русское общество, как отмечает Белинский, слабо владеет своим родным языком, что проявляется как в устной, так и в письменной речи.

По мнению В. Г. Белинского, одной из основных причин

¹ М. Лемке, Николаевские жандармы и литература 1826—1855 г.г. по подлинным делам Третьего отделения с. е. и. в. концелярии, СПб, 1909, стр. 176.

незнания родного языка русской общественностью является отсутствие хороших учебных грамматических пособий по русскому языку. «Несмотря на бесчисленное множество «российских» и русских грамматик, русская грамматика до сих пор находится в состоянии младенчества. Скажем более: до сих пор нет еще русской грамматики, и до сих пор русская грамматика существует предположительно. Это доказывается и тем, что нет двух русских грамматик, которые были бы согласны между собою в признании главных законов русского языка, — тем еще, что для учащихся грамматика русская есть наука, трудная, тяжелая, скучная, внушающая страх и отвращение, — и наконец тем, что для русского мальчика легче выучиться грамматике какого угодно иностранного языка, чем грамматике своего родного... Посмотрите, до какой ясности, определенности, простоты и до какого единства в началах доведена французская грамматика: русская в этом отношении диаметрально противоположна ей» (т. VIII, стр. 252—253). Если во Франции уже имеется прекрасная традиция составления и издания грамматик и грамматических пособий, отражающих «дух» и «гений» французского языка, то в России нет пока приличной русской грамматики. Начиная с Милетия Смотрицкого, отмечает критик, русские грамматики строились по образцам греческих, латинских, французских и немецких грамматик. Правда, Ломоносов создал прекрасную грамматику русского языка, но эта грамматика уже устарела и «не годится для нашего времени» (т. II, стр. 189).

Из современных В. Г. Белинскому грамматик критик высоко ценил труды Н. Греча¹ и А. Востокова². Несмотря на имеющиеся в них недостатки, труды названных ученых яв-

¹ Наиболее известными грамматиками Греча являются: «Практическая русская грамматика». СПб, 1827, II изд. 1834, «Пространная русская грамматика», СПб, 1827, II изд. 1830, «Начальные правила русской грамматики». СПб, 1828, VI изд. 1838 и др.

² А. Х. Востоков, «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка», СПб, 1820, «Сокращенная русская грамматика», СПб, 1831; «Русская грамматика, по начертанию сокращенной грамматики изложенная», СПб, 1831, VI изд. 1844 и др.

ляются лучшими учебными пособиями, созданными на основании изучения и анализа материалов живого русского языка.

...«Его (Н. Греча, Г. М.) грамматики суть важные явления в истории нашего языка, и с них начинается основательнейшее его изучение» (т. II, стр. 534). «Что касается до грамматики г. Востокова, она без всякого сомнения, есть доселе лучшая из всех русских грамматик. Конечно это еще не значит, что она была именно такою грамматикою, какая нужна; но она уже и потому заслуживает большого внимания, что представляет собою материал для будущего грамматиста и заключает в себе много частных заметок и наблюдений, которые мог сделать только человек, долго и основательно изучавший русский язык» (т. VIII, стр. 256). Белинский придавал большое значение работам, посвященным разработке отдельных вопросов языка, всячески приветствовал и поощрял такие начинания, так как был глубоко уверен, что только на основании детального анализа отдельных языковых явлений может быть составлен серьезный, научный грамматический труд, отражающий законы, систему языка. Высоко ценил Белинский лингвистические работы В. А. Васильева («Грамматические разыскания, 1) о букве ё 2) об образовании имен уменьшительных рода мужского и женского», СПб, 1845), Г. П. Павского («Филологические наблюдения над составом русского языка», СПб, 1842) и др. «Прежде составления грамматики необходимо аналитическое исследование русского языка, глубокое проникновение в анатомию, в физиологию, в тайну организма языка. Надо начать с звука, с буквы. Это и сделал знаменитый филолог наш Г. П. Павский, который один стоит целой академией. Его «Филологическими наблюдениями над составом русского языка» положено прочное основание филологическому изучению русского языка, показан истинный метод для этого изучения» (т. IX, стр. 231).

Говоря об иллюстративном материале в грамматиках русского языка, Белинский отмечал, что примеры должны приводиться из произведений выдающихся писателей современной литературы, например, Карамзина, Жуковского, Пушкина. В рецензии на грамматику В. Половцева критик остро

высмеивает автора, у которого встречаются примеры из книги, изданной в 1762 году (см. т. VII, стр. 616).

Таким образом, Белинский, борясь за чистоту русского литературного языка, выступает с настоятельным требованием создания классического грамматического труда, основанного на знании законов русского языка и написанного доходчивым, простым языком, понятным для учащихся. Такой труд должен явиться сводом грамматических правил, нормализующим русский литературный язык. Видя настойчивую необходимость такой грамматики, Белинский сам берется за осуществление данной задачи. С этой целью в 1837 году он выпускает научно-методическое руководство «Основания русской грамматики для первоначального обучения». Этот труд В. Г. Белинского, в котором он по-новому рассматривает ряд вопросов построения и преподавания русской грамматики, не был по достоинству оценен в Министерстве народного просвещения, но зато получил восторженные отзывы педагогической общественности. Белинский думал продолжить свою работу над грамматической разработкой русского языка. Об этом он пишет в письме от 3. VII. 1837 года к Д. П. Иванову (см. т. XI, стр. 139), в котором делится со своим адресатом относительно планов «большого сочинения» под названием «Полный курс словестности для начинающих». Этот труд должен был состоять из нескольких частей: в первую часть должна была войти изданная уже им грамматика; во второй части предполагалось рассмотрение «низшего синтаксиса» — синтаксиса простого предложения; в третьей части намечалось рассмотреть «высший синтаксис» — синтаксис сложного предложения; четвертая часть включила бы в себя «риторику» — стилистику. Под стилистикой Белинский понимал науку, которая «должна составить собою дополнительную, окончательную часть грамматики, высший синтаксис, то, что в старинных латинских грамматиках называлось: *sintaxis ornatæ*¹ и *sintaxis figurata*»² (т. VIII, стр. 510). Стилистика в понимании

¹ Изукрашенный синтаксис.

² Образный синтаксис.

Белинского должна включать в себя, во-первых, учение о предложении и о периоде, где «должны быть объяснены общие, на логическом строении мысли основанные формы речи; в периоде должно показать силлогизм; надобно обратить особенное внимание на то, чтоб отделить внешнюю форму от внутренней и научить по возможности избегать школьной формы выражения» (т. VIII, стр. 510). Белинский к этому положению приводит пример: традиция, выработанная риториками, учит, что в сложноподчиненном предложении с придаточным условным должен обязательно быть условный союз «если — то»; однако эта традиция не отражает действительного положения, так как предложения, выражающие условие, могут быть и бессоюзными: скажешь правду, потеряешь дружбу, и «эта последняя форма проще, легче и лучше первой» (см. т. VIII, стр. 510).

Во-вторых, стилистика должна включать в себя учение о тропах. В этой части стилистики должны даваться примеры различного выражения, взятые в основном из разговорного языка, из пословиц и поговорок.

И, наконец, в-третьих, в стилистику должно войти учение о слоге. Эта глава должна «приучить ученика владеть фразой и не затрудняться в выражении мысли, — всего менее нужна теория и всего более практика» (т. VIII, стр. 511).

Для выработки у ученика умения излагать свои мысли Белинский предлагает метод переложения стихов на прозу и, главное, — переводы с иностранных языков. «Это истинная и единственная школа стилистики. Борьба между духом двух различных языков, сравнение средств того и другого для выражения одной и той же мысли, всегдашнее усилие найти на своем языке фразу, вполне соответствующую фразе иностранного языка: это всего лучше развяжет перо ученика и, кроме того, всего лучше заставит его вникнуть в дух родного языка» (т. VIII, стр. 511).

Стилистику, основанную на практике живого разговорного русского языка, Белинский противопоставлял риторикам XVIII—XIX вв. Высоко оценивая «Риторику» Ломоносова, Белинский считал, что эта наука в том схоластическом виде, в каком продолжает она свое существование в XIX веке, явля-

ется «наукой» вредной. Авторы риторик, ставя перед собой цель «научить говорить и писать хорошо», руководствуются взглядами классицистов на язык вроде деления языка на три слога: высокий, средний и низкий.¹ «Риторика Ломоносова... была великою заслугою для своего времени: если она теперь забыта, то не потому, чтобы мы имели риторики выше ее по достоинству, а потому, что теперь риторика, в том значении, какое дают ей, как науке, научающей красно писать, сделалась исключительным достоянием педантов, глупцов и считается за такую же науку, как алхимия и астрология» (т. II стр. 189). «Всякая риторика есть наука вздорная, пустая, вредная, педантская, остаток варварских схоластических времен; все риторики, сколько мы их знаем на русском языке нелепы и пошлы» (т. VIII стр. 514).

Таким образом, Белинский ставил перед собой большие задачи в области научного освещения назревших вопросов русского языка, однако замыслам великого критика не суждено было сбыться, и планы его, к сожалению, остались неосуществленными.

В непосредственной связи с вопросами грамматики находится понимание Белинским задач в области русской орфографии. Прямым следствием отсутствия стабильной нормативной грамматики русского литературного языка является недопустимый разноречивый в написании слов, и каждая книга и каждый журнал имеют «свою особую орфографию».

Белинский считал, что русский литературный язык не может быть полноценным без строгого свода правил орфографии и пунктуации, и в своих трудах он выступает с предложениями по реформе русской орфографии, предвосхитившими в некоторых случаях отдельные положения реформы Грота и реформы орфографии 1917/18 годов.

Белинский отмечает, что некоторые буквы в русском алфавите являются лишними. Так, например, буква **И** при букре *i* может быть изъята, как буква, не обозначающая особого звука, отличного от *i*, и, кроме того, как буква «некрасивая» и

¹ Учение Белинского о слоге см. выше.

«занимающая места больше, чем *i* »¹. Буква *V* должна быть изъята из русского алфавита. Лишней является также буква *Ѳ* при букве *Ф*. Относительно «*ять*» и *e* у Белинского было особое мнение. Он понимал, что звуки *Ĳ*² и *e* совпали в одном звуке *e*, и поэтому букву *Ĳ* можно было бы изъять из алфавита; но Белинский оставляет ее и предлагает использовать как показатель грамматической формы «для склонений, степеней сравнения и спряжения». Кроме того, *E* могло быть использовано в корнях некоторых слов в качестве графического различителя омонимов, как, например: **вЕдение** (от глагола **вЕдать**) в отличие от **ведение** (от глагола **вести**) и др. (см. т. IX, стр. 334, 335, 336 и 337, а также т. VIII, стр. 255—256).

Белинский был, в основном, сторонником морфологического принципа написания и выступал против принципа фонетического, однако в пользу этого последнего в отдельных случаях делал некоторые исключения. Так, совершенно справедливо отмечая, что форма имен прилагательных мужского рода в именительном падеже единственного числа является искусственной церковнославянской, Белинский предлагает отказаться от традиционного написания окончаний **ый**, **ій** (славный, великій, верхній) и писать окончание **ой** (славной, великой) и **ей** (синей, верхней, дальней). Такое написание явилось бы общерусским и отразило бы, по мнению Белинского, как новгородское (окающее) произношение — «славной», так и московское (акающее) произношение — «славнай», где заударный звук *o* «выговаривается как звук средний между *a* и *o*». По тем же причинам Белинский предлагает писать в родительном падеже единственного числа прилагательных мужского и среднего рода окончание **ово**, **ево** (страшново, большово, дальнево) вместо церковнославянских *аго*, *яго* (страшнаго, большаго, дальняго). Руководствуясь фонетическим принципом, Белинский считает необходимым заменить церковнославянские формы именительного падежа множест-

¹ Следует отметить, что Белинский выступал за латинизацию русского алфавита, как более «красивого» и «изящного» (см. т. IX, стр. 328 и след.).

² Вследствие того что в типографском наборе нет буквы «*ять*», эту последнюю всюду заменяет в нашем тексте буква «*E*».

венного числа на **ые, ie, ыя, ія** единым окончанием для всех родов на **ьи, ии, еи**: **славныи, всяк іи, синееи** (см. т. IX, стр. 337—339).

Белинский горячо выступал против выработавшейся традиции «кланяться прописными буквами князьям и графам» и требовал, чтобы заглавные буквы ставились только в именах собственных и в начале предложения (см. т. I, стр. 337, т. II, стр. 204 и др.).

Белинский ратовал также за единые правила пунктуации и резко высмеивал людей, не умевших правильно расставлять знаки препинания. Например: «Г. Конечкин вздумал вводить новости в орфографию и ставить двоеточие везде, где только не нужно оно, даже отделяя им действительные глаголы от винительных падежей, как, например, в этой фразе: «Он выехал из Москвы, проклиная: усы и бильярд» и прилагательные от существительных, как, например, в этой фразе: «После долгих: советов, и слез и правоучений, старики уселись» (т. VII, стр. 25). Или: «Расстановка знаков препинания обнаруживает ужасную безграмотность: дополняемые слова везде отделены от дополнительных запятыми, как например, в этой фразе, которою оканчивается роман: «По степени приближения к чистейшему началу есть возможность постигать единственно дух, истинного Изящества» (т. II, стр. 64) и др. под.

В. Г. Белинский считал, что любовь к родному языку человеку следует прививать с детства. Хорошо написанные детские книжки могут сыграть большую роль в усвоении родного языка ребенком, и поэтому великий критик с особым вниманием рецензирует каждую новую книгу, предназначенную для детей, и особое значение придает языку, каким эта книга написана. Он глубоко огорчается всякой неудаче в области языка детской литературы и горячо приветствует детские книги, отвечающие в этом отношении требованиям передовой критики. Белинский требует от детских писателей, чтобы книги для маленьких читателей писались языком простым, разговорным, легким и игривым. Особенное внимание писателей обращает Белинский на чистоту языка и точность выражения. Язык детской литературы должен быть свободен от непонятных и устаревших слов, от книжных оборотов речи. Детские книги

должны быть написаны грамотно, в соответствии с правилами грамматики. Детские книги должны привить ребенку любовь к родному языку (см. т. I, стр. 210 и стр. 413, т. II, стр. 274 и 515 и др.). Всем этим требованиям отвечают басни Крылова, и Белинский горячо рекомендует их маленьким читателям. «Нет нужды говорить о великой важности басен Крылова для воспитания детей: дети бессознательно и непосредственно напитываются из них русским духом, овладевают русским языком и обогащаются прекрасными впечатлениями почти единственно доступной для них поэзии» (т. IV, стр. 151).

* * *

Заканчивая обзор лингвистической деятельности В. Г. Белинского, следует подчеркнуть, что великий критик в своих работах затрагивал наиболее существенные проблемы русского языкознания. В. Г. Белинский правильно понимал назревшие в русской лингвистике вопросы и настойчиво призывал русских языковедов и мастеров слова к разрешению жизненно необходимых проблем.

Вся деятельность В. Г. Белинского как филолога-языковеда направлена на борьбу за чистоту русского литературного языка. Попытки великого критика в этом направлении были приняты передовой русской общественностью, и линию В. Г. Белинского в борьбе за чистоту русского литературного языка повели продолжили и осуществили на практике выдающиеся мастера слова Л. Толстой, Тургенев, Чернышевский, Достоевский, Чехов, Горький и др.

ბ. დვდარიანი, დ. დვალა
ჯორჯყუს გამოქვაბული

მდინარე აბაშის ზემო წელის ერთ-ერთი მარჯვენა პატარა შენაკადის — ჯორჯყუს საკმაოდ ღრმა და ვიწრო ხევის მარცხენა ფერდობზე, სოფ. ბაღდიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 5-6 კილომეტრზე, მდებარეობს საინტერესო კარსტული გამოქვაბული. მისი შესასვლელი, რომელიც იწყება ხევის მარცხენა კლდოვან ფერდობზე, 630 მეტრ აბსოლუტურ და 30 მეტრ შეფარდებით სიმაღლეზე, მიმართულია სამხრეთ-დასავლეთისაკენ.

ჯორჯყუს გამოქვაბული მრავალმხრივ საინტერესო ბუნებრივი

სურ. 1
გამოქვაბულის შესასვლელი

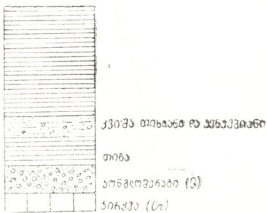
ძეგლია. შესასვლელის სიგანე უდრის 4—5 მეტრს, სიმაღლე 2—3 მეტრს. ამიტომ ადამიანისათვის იგი ადვილად მისადგომია (სურ. 1). შესასვლელის წინ ლოდები ყრია, რაც მოწმობს, რომ ადრე გამოქვაბულის დასაწყისი რამდენიმედ წინ იყო წამოწეული. ასევე შეიძლება ვივარაუდოთ შესასვლელში გამოქვაბულის ადრინდელი ფსკერის უფრო ღრმად მდებარეობა. ჩამონაყარმა და სიღრმიდან გამოტანილმა მასალამ რამდენიმედ შეამცირა შესასვლელის სიმაღლე.

გამოქვაბული გამომუშავებულია ზედა ცარცულ კირქვებში. საერთოდ, მდინარე აბაშის ზემო წელი კირქვებში მდებარეობს; ქვემოთ, სოფ. ბალდასთან მიახლოებისას, კირქვები მერგელებით იცვლება. მერგელები და კირქვების ნაწილი პალეოგენური ასაკისაა. სოფ. ბალდიდან გამოქვაბულამდე მერგელებისა და კირქვის შრეები მეტნაკლები კუთხით დახრილია სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. გამოქვაბულის მიდამოებში კირქვის შრეებს ახასიათებს მცირე (6—8°) დახრილობა. კირქვები უმთავრესად თხელშრებიანია. გამოქვაბული ღრმად არის შეჭრილი ფერდობში, რომელიც რამდენიმე ათეულ მეტრამდე მალლდება, ასე რომ გამოქვაბულს ადევს კირქვების მძლავრი წყება.

შესასვლელიდან რამდენიმე მეტრზე გამოქვაბულის ფორმა და სიდიდე დიდად არ იცვლება: ფსკერი თითქმის ჰორიზონტული რჩება, ჰერი რამდენიმედ მალლდება. ფსკერი დაფარულია 3—4 მეტრი სისქის მოყვითალო-მოყავისფრო წებოვანი თიხის ფენით, რომელიც გამოქვაბულის წყალმა დალექა.

შესასვლელიდან 10—12 მეტრის გავლის შემდეგ თიხოვანი ფსკერი ჯერ მცირედ და შემდეგ გაცილებით მეტი კუთხით ეშვება სიღრმეში. იგივე ემართება ჰერსაც. ჩავდივართ გამოქვაბულის უდაბლეს ნაწილამდე, თიხებში ვიწროდ ჩაჭრილი კალაპოტის ფსკერამდე, რომელიც აქ გამოქვაბულის მიმართულების დიაგონალურად ვრცელდება და მარჯვენა კედლის ძირთან მთავრდება. ამრიგად, შესასვლელიდან დაახლოებით 12—15 მეტრზე გამოქვაბულის ფორმა ყოველმხრივ იცვლება: მალდება 5 მეტრამდე, განიერდება 10—12 მეტრამდე. ჩნდება ნაღინი ფორმები: ჰერზე — სტალაქტიტები, აიღლებზე — ჰერჯი, რომელსაც ხშირად ხორკლიანი ზედაპირი აქვს, ცალკეულ შემთხვევებში მარჯნისებური ფორმისაა. აქედან შიგნით გზა მიჰყვება ვიწრო კალაპოტის ფსკერს. მცირე მანძილზე მიმართულება იგივე რჩება. გამოქვაბული დროგამოშვებით წყლიანია. ნაკადულმა, რომელიც წინათ მუდმივი და მეტრდებიტიანი იყო, გამოქვაბულში ტერასები გააჩინა. რადგან ფსკერი უმეტეს შემთხვე-

ვაში დაფარულია თიხებით, ამიტომ ტერასული საფეხურებიც ამავე მასალითაა აგებული. ვერტიკალურ ჭრილში ახალგაზრდა ნალექების ლითოლოგია იცვლება. ზედა ნაწილში წარმოდგენილია წვრილმარცვლოვანი წებოვანი თიხა, რომელიც ხშირად შეიცავს კირქვის ნატეხებს. თიხის ზედაპირზე ზოგან გვხვდება პატარა სტალაგმიტები. ჭრილის ქვედა ნაწილში არის კენჭებისა და ქვიშის შემცველი თხელი მუქი ფენა, რომელიც დაბლა ან ისევ თიხით, ან ფსკერზე მდებარე წვრილკენჭოვანი კონგლომერატით იცვლება (სურ. 2). ამ უკანასკნელის სიმძლავრე უდრის 10—15 სანტიმეტრს. შიგნით, დაახლოებით 20-25 მეტრიდან, გამოქვაბული რამდენიმედ უხვევს აღმოსავლეთისაკენ. ამასთანავე ვიწროვდება სამუშაოდ 3-4 მეტრამდე და დაბლდება 2 მეტრამდე. თიხოვანი ტერასები ხან ორივე მხარეზეა, ხან კი ერთ რომელიმე მხარეზე. ტერასის სიმაღლე ცვალებადია — მაქსიმალურად ორ მეტრამდეა, უფრო ხშირად ერთი მეტრი; იშვიათად გვხვდება 0,5 მეტრიანი საფეხურიც. თიხოვანი ტერასის სიმაღლის მატება უნდა ავხსნათ გზადაგზა ნახორალებიდან ჩამონადენი წყლის მიერ თიხების დამატებით დალექვით.

სურ. 2
გამოქვაბულის ახალგაზრდა ნალექების ჭრილი

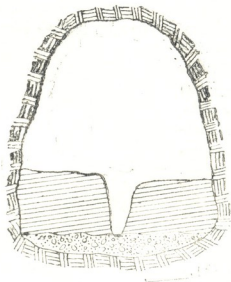
გამოქვაბულის ფორმა და მიმართულება ცვალებადია. ცალკეულ ნაწილებში დარბაზებივით განიერია და მაღალი. შესასვლელიდან 45—50 მეტრზე ოთახის მსგავსად განიერდება და მაღლდება. ჭერში შეჭრილია სიღრუე გუმბათისებურად (სურ. 3). გუმბათში დაკიდებულია ვეებერთელა სტალაქტიტები.

გამოქვაბულის სიმაღლე აქ აღწევს 8—10 მეტრს, სიგანე — 6 მეტრს, თიხოვანი ტერასის სიმაღლე თითქმის ორივე მხარეზე 2 მეტრამდეა. ფსკერზე აქაც სილა და კენჭებია. კენჭების უმეტესი ნაწილი დამრგვალებულია. ჩვეულებრივად, მოშავო ფერისაა. ფსკერზე აქა-იქ დგას წყალი, რომლის ტემპერატურა უდრის 8°-ს.

ნაკადული ყოველთვის არ მოედინება, მაგრამ გზადაგზა ჭერი-

დან წყალი თითქმის ყველგან ჩამოდის წვეთ-წვეთად. წვიმებისა და თოვლის დნობის დროს წყალი ქერის სხვადასხვა ნაწილში ნაპრალების საშუალებით ჩამოედინება და ჩამოაქვს თიხოვანი მასალა.

კედლებზე გაშიშვლებულია კირქვები, რომელთა ზედაპირი წყლის კოროზიული მოქმედებით ძლიერ დასერილია. წყლისავე გავლენით კედლებში და ქერში ხშირია სხვადასხვა ზომის სიღრუე-

სურ. 3

გამოქვაბულის განივი კვეთი

ები — ნიშები. ტერასები იშვიათ შემთხვევაში შექმნილია კირქვებით. ასევე იშვიათია კირქვების გაშიშვლება ფსკერზე. კალაპოტის საშუალო სიგანე აღწევს 40—50 სანტიმეტრს.

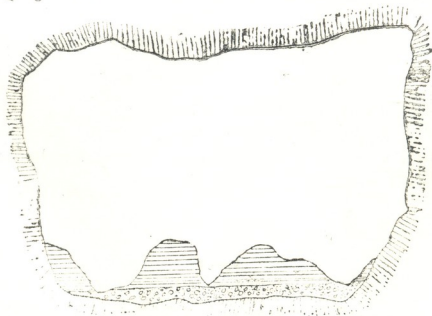
ზემოაღწერილი დარბაზიდან გამოქვაბული ისევ ჩვეულებრივი ზომის ხდება, თანაც განაგრძობს სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მოხვევას. ნადენი ფორმები ყველგან კარგად არის განვითარებული. სტალაქტიტები უმეტეს შემთხვევაში დიდი ზომისაა, განსაკუთრებით ქერის ამაღლებულ ნაწილებში. ნადენი ქერქიცა და სტალაქტიტებიც შეფერადებულია ფსკერზე არსებული თიხების ფერით.

შესასვლელიდან კიდევ უფრო მოშორებით გამოქვაბული ხან მალღდება, ხან კი იმდენად დაბლდება, რომ ადამიანს მხოლოდ მოხრილ მდგომარეობაში შეუძლია გაიაროს. ერთგან ქერი ამაღლებულია 7—8 მეტრამდე. თიხოვანი ტერასა იმავე სიმაღლის არის, როგორისაც წინა ნაწილში, მაგრამ ძლიერ ვიწროვდება. თი-

ხების ქვეშ რჩება კონგლომერატის მავარი კენჭების ფენა სიმძლავრით 15—20 სანტიმეტრამდე.

ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის საბუნებისმეტყველო-გეოგრაფიის ფაკულტეტის III კურსის სტუდენტმა ც. ხურცილავამ, პირველმა, დაათვალიერა ჯორჯიის გამოქვაბული და თიხოვან ფენებში შენიშნა ცხოველთა ძვლები. ძვლები ნახულ იქნა ჩვენ მიერაც. ნამარხები, ჩვეულებრივ, გვხვდება თიხოვანი ნალექების ქვედა ფენებში, ან თიხებსა და კენჭოვან კონგლომერატს შორის. მათი მიკვლევის შესაძლებლობა მოგვცა ნაკადულმა, რომელმაც თიხების ფენაში წარმოშვა პატარა კანიონისებური კალაპოტი. შესაძლებელი აღმოჩნდა შეგროვილი ძვლების ნაწილის განსაზღვრა, რაც, ჩვენი თხოვნით, შეასრულა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პალეობიოლოგიის ინსტიტუტში ა. ვეკუამ. ეს ცხოველებია: გამოქვაბულის დათვი (*Ursus spelaea*), დომბა (*Bison priiscus*) და ფოცხვერი (?) (*Linx linx*).

შესასვლელიდან, დაახლოებით 100 მეტრის გავლის შემდეგ, გამოქვაბული დიდდება, თანაც ტოტდება ორ ნაწილად. მარჯვენა ტოტი მიდის სამხრეთისაკენ, მარცხენა ინარჩუნებს გამოქვაბულის საერთო მიმართულებას. 20—25 მეტრის შემდეგ მარჯვენა განტოტება მთავრდება, მარცხენა კი გრძელდება, მაგრამ ძლიერ შეცვლილი ფორმით.

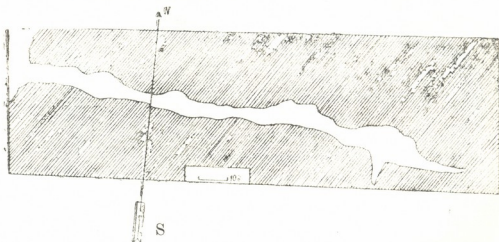

სურ. 4

ბოლო დარბაზის განივი კვეთი.

გამოქვაბულის განტოტების ადგილზე კედლები და ფსკერი ძალზე უსწორმასწორო ხდება. ფსკერი თიხებით დაფარულ ნაწილებად არის დაყოფილი. თიხების სიმაღლარე 2—2,5 მეტრს აღწევს (სურ. 4). ამ დარბაზში შესანიშნავად განვითარებულა ნადენი ფორმები. არის როგორც დიდი ზომის, ასევე პატარა, ახალგაზრდა სტალაქტიტები. ერთ ადგილზე რამდენიმე დიდი სტალაქტიტი დაჯგუფებულა, ერთმანეთს შეკავშირებია და წარმოუქმნია დიდი სვეტი, რომლის დიამეტრი 1,5—2 მეტრს აღწევს.

გამოქვაბულის მაქსიმალური სიმაღლე ამ ნაწილში უდრის 15 მეტრს, სიგანე 14—16 მეტრს. მარცხენა განტოტება შემდეგ ძალზე პატარავდება: სიგანე მცირდება 1,5, ხოლო სიმაღლე 0,5 მეტრამდე. ასეთი დადაბლება გრძელდება მცირე მანძილზე, შემდეგ გამოქვაბული ისევ დიდდება, მაგრამ საერთო შემცირება მას მაინც ემჩნევა. ასეთ პირობებში რჩება დაახლოებით 25—30 მეტრზე. შემდეგ კი ძალზე დაპატარავების გამო ადამიანის წინსვლა შეუძლებელია. გამოქვაბული გაცილებით გრძელია, ვიდრე ჩვენ ვავიარეთ. გამოქვაბულის ჩვენ მიერ აღწერილი ნაწილის სიგრძე უდრის 150 მეტრს. ამრიგად, ამ მანძილზე ჯორწყუს გამოქვაბულს ახასიათებს როგორც მიმართულების, ასევე შინაგანი მოყვანილობისა და სიდიდის ცვალებადობა. (სურ. 5).

სურ. 5

გამოქვაბულის გეგმა

ამ ზოგადი აღწერის შედეგად ჩვენ წინაშე დადგა რამდენიმე საკითხი, რომელთა გადაჭრა დაგვეხმარება ჯორწყუს გამოქვაბულის გენეზისის საკითხის გარკვევაში. მაგრამ ამ ამოცანის გადა-

წყვეტა დაკავშირებულია სერიოზულ სიძნელეებთან. ერთ-ერთი მთავარი სიძნელე ისაა, რომ გამოქვებულს არ ვიცნობთ გავრცელების მთელ მანძილზე. ძლიერ საჭიროა აგრეთვე გამოქვებულის მიდამოების გეოლოგიური და გეომორფოლოგიური პირობების სათანადოდ შესწავლა. მიუხედავად ამისა, ცალკეულ საკითხებზე მაინც შეიძლება ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმა.

დასავლეთ საქართველოს კირქვიან ზონაში დაკარსტვა ყველგან ერთდროულად არ დაწყებულა. ეს შეიძლება ავხსნათ რამდენიმე მიზეზით: კირქვიანი ზონა ყოველთვის არ იმყოფებოდა ერთნაირ გეოლოგიურ და ჰიფსომეტრიულ პირობებში; მის ყველა ნაწილში არ მიმდინარეობდა ერთგვარი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პროცესები; კირქვიანი ბაღლობები საფარი წყებისაგან გათავისუფლებამდე კარსტული მოქმედების არეში ვერ მოხვდებოდა; მიწისქვეშა წყლების დონის დაბაღლებისა და კარსტული მოქმედების დაწყებისათვის საჭირო იყო კირქვის მასივების ეროზიული დანაწევრება.

თავდაპირველად დაკარსტვა უნდა შეტებოდა კირქვიანი ზონის მაღალ ნაწილს, შემდეგ პროცესი თანდათანობით გადავიდოდა უფრო დაბლა მდებარე მასივებზე. ჰიფსომეტრიული მდებარეობის მიხედვით, ჩვენ მიერ შესწავლილი გამოქვებული არ ეკუთვნის კირქვიანი ზონის მაღალ ნაწილს, არამედ იგი მდებარეობს ქვიბია-მუჩრის მასივების სამხრეთი განტოტების ფერდობზე, სადაც, ჯორჯიუსა და სხვა ხეების წარმოშობის გარეშე და კირქვების მეოგელებისაგან გათავისუფლებამდე, კარსტის განვითარება ვერ დაიწყებოდა. ყოველივე ეს შეიძლებოდა მომხდარიყო პლიოცენიდან მაინც.

ყველა აქაური მდინარე კარსტული წარმოშობისაა. თვითონ აბაშაც იწყება კირქვის მასივიდან მიწისქვეშა მდინარის სახით. აბაშას აქვს მარჯვენა და მარცხენა შენაკადები, რომლებიც კარსტულ წყაროებს წარმოადგენენ. ხეები უმეტეს შემთხვევაში ან მშრალია, ან ძალზე წყალმცირე. ამიტომ მათი, როგორც მთავარი მდინარის, მასაზრდოებელი შენაკადების როლი ატმოსფერული ნალექების გარეშე, ჩვეულებრივ, ძალიან მცირეა.

ჯორჯიუს ხევი წვიმების გარეშე თითქმის მშრალია, ამიტომ მას არ ახასიათებს მუღმივი ეროზია. ამ გარემოებამ საგრძნობი დაღი დაასვა ხეობის განვითარებას. ხევისათვის დამახასიათებელია მნიშვნელოვანი სიღრმე, ძლიერ დახრილი, ხშირი ჭორომიანი და ჩანჩქერებიანი ფსკერი. ეს თვისებები ადასტურებს მის ახალგაზრდობას. ასევე ახალგაზრდად უნდა მივიჩნიოთ მის ფერდობებზე მდე-

ბარე გამოქვაბულებიც, რადგან მათი ჩამოყალიბება ამ ხევის განვითარების გარეშე შეუძლებელი იყო.

შესამჩნევია, რომ, ხევის ფსკერთან შედარებით, მიწისქვეშა წყლების დონე რამდენიმედ დაბლა მდებარეობს. ცალკეულ შემთხვევებში ხევის ფერდობთა ძირში ვხვდებით მცირე დებიტის წყაროებს. ამრიგად, ხევის სიმშრალის მიზეზი მიწისქვეშა წყლების დონის ღრმად მდებარეობა არის, ამიტომ მისი შემდგომი განვითარება დამოკიდებულია ატმოსფერულ წყლებზე.

ფსკერზე არსებული ნალექების ლითოლოგიური სხვადასხვაობით დასტურდება ეროზიისა და აკუმულაციის პირობების ცვალებადობა დროთა განმავლობაში.

გამოქვაბულის განვითარების ადრინდელ სტადიაში მუდმივი მიწისქვეშა მდინარის მიერ კოროზიულ მოქმედებასთან ერთად მიმდინარეობდა ეროზია. იმ ხანებში უკანასკნელი გაცილებით სქარბობდა პირველს. შემდეგ ეროზიას დაერთო აკუმულაცია. უკვე გამომუშავებულ გამოქვაბულში წყალს მოჰქონდა კენჭები და ზოგჯერ მსხვილი ქვებიც კი. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, კენჭები დამუშავებულია წყლისაგან. მათი უმეტესი ნაწილი მოგვაგონებს ჩვეულებრივ მდინარეულ ნალექს, თუმცა შედარებით ცუდად დამუშავებული მასალით. კენჭების დამრგვალების მიზეზად უნდა ვივარაუდოთ ან გამოქვაბულის დიდი სიგრძე, ან წყლის მიერ უკვე დამუშავებული მასალის გარედან შემოტანა. მათი ქვიშებთან ერთად კონგლომერატის მაგვარად შეკავშირება კარბონატულ ხსნარს უნდა მიეწეროს. კენჭები კირქვის ნატეხებია. მათი გარეგანი შავი ფერი რკინოვანი ხსნარის გავლენით უნდა აიხსნას. იმ დროს გამოქვაბულში წყალს ახასიათებდა საკმაოდ ჩქარი დინება. წყლის მცირე ნაწილი ჩაედინებოდა ნაპრალებში, უმეტესი კი გამოედინებოდა შესასვლელის საშუალებით.

სიღრმითი ეროზიის შემდგომმა განვითარებამ და მიწისქვეშა წყლების დონის დადაბლებამ გამოიწვია ფსკერის ჩაღრმავება, განსაკუთრებით გამოქვაბულის შიდა ნაწილში. გაჩნდა ჰიფსომეტრიული სხვაობა ფსკერზე შესასვლელსა და შიგნით მდებარე ნაწილებს შორის. ამას თავის მხრივ დაერთო გამოქვაბულში წყლის დაგროვება და ეროზიის აკუმულაციით შეცვლა. ზედმეტი წყალი გამოედინებოდა შედარებით მაღლა მდებარე შესასვლელის საშუალებით. შიგნით კი დაგროვდა თიხები. ჯერ კიდევ ადრე, თიხების დალექვამდე, გამოქვაბულში წყალი დროგამოშვებით მოედინებოდა, ამიტომ შესაძლებელი იყო იგი ადგილსამყოფლად გამოეყენებინათ

როგორც ცხოველებს, ისე ადამიანებს. ამით უნდა აიხსნას ძვლების არსებობა კენჭოვანი კონგლომერატის ფენაზე და თიხების ქვედა ნაწილში.

დაკუთებული წყლის დონე აღწევდა ჰერამდე. ამ მიზეზით არის გამოწვეული თიხების მნიშვნელოვანი სიმძლავრე და ნაღენი ფორმების ტალახის ფერი. მხოლოდ ახალგაზრდა სტალაქტიტებს აქვთ თეთრი ფერი. მიწისქვეშა წყლის დონის შემდგომი დადაბლება აიძულებს დაკუთებულ წყალს, მონახოს სხვა გასავალი. გასავლის როლი შეასრულა ნაპრალმა, რომელიც მდებარეობს გამოქვაბულის შესასვლელიდან 15—20 მეტრზე.

წყლის ნაპრალში ჩადინებამ გამოიწვია ნაკადულის მიერ თიხებში ვიწრო კალაპოტის ჩაღრმავება და ტერასების წარმოშობა. ამავე მიზეზით გამოქვაბულის წინა ნაწილის ფსკერი მშრალი და ამალღებული დარჩა.

გამოქვაბულის წყალი, მიუხედავად მცირე დებიტისა და დროგამოშვებით დინებისა, მაინც აწარმოებს სიღრმით ეროზიას და კალაპოტის გაღრმავებას. ამჟამად ნაკადულის ფსკერი მდებარეობს კონგლომერატში. ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჯორჯიულს გამოქვაბული, მიუხედავად მისი ხანში შესულობისა, ეკუთვნის შემდგომი განვითარების პირობებში მყოფ გამოქვაბულებს.

ჩვენ მიერ ჩატარებული გამოკვლევა სრულიად არ იყო საკმარისი აღწერილი გამოქვაბულის პალეობიოლოგიური და არქეოლოგიური მნიშვნელობის გამოვლინებისათვის. ამ მიზნის მისაღწევად საჭიროა მოეწყოს გამოქვაბულში ფართო ხასიათის გათხრები, რაც ნათელს მოჰფენს ჩვენთვის საინტერესო და ბუნდოვან საკითხებს.

ცალკეულ საკითხებზე ზოგიერთი დასკვნის გასაკეთებლად მოპოვებული მასალებიც შეიძლება გამოვიყენოთ. ნახული ნამარხებიდან ნაწილი ეკუთვნის დათვის, რომელიც ცხოვრობდა გამოქვაბულში, ამიტომ მისი ძვლების იქ არსებობა სადავო არ არის, მაგრამ სხვა ცხოველები, მაგალითად, დომბა გამოქვაბულში არ იცხოვრებდა. მისი ძვლები ან მტაცებელმა ცხოველებმა (მაგ., დათვმა) შეიტანეს, ან ადამიანი ცხოვრობდა იქ. ეს უკანასკნელი ვარაუდი სრულიად რეალურად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გამოქვაბული განვითარების წინა სტადიაში დროგამოშვებით შეიძლებოდა ადამიანს საცხოვრებელ ადგილად გამოეყენებინა. მეორე მხრივ, განხილული ნამარხების გამოქვაბულში შესასვლელიდან მოშორებით (70—80 მ) არსებობა საექვოდ ხდის ადამიანთან მათი კავშირის შესაძლებლობას. მიუხედავად ამისა,

ჩვენ მაინც სრულიად დასაშვებად მიგვაჩნია, ადამიანს ეცხოვრა გამოქვაბულის წინა, თიხების მძლავრი ფენით დაფარულ ნაწილში.

გადაუწყვეტელი საკითხების არსებობა აყენებს ჯორწყუს გამოქვაბულში დამატებითი გამოკვლევების ჩატარების აუცილებელ საჭიროებას.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
ბედაბობიური ინსტიტუტის ზრამეზი, XVIII, 1958
ТРУДЫ КУТАИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДЗЕ,
XVIII, 1958

ბ. კ რ კ მ ჩ ა შ ვ ი ლ ი

ცოცხლადმშობელობის მოვლენა საქართველოში გავრცელებულ კლავილიიდებს შორის

ცოცხლადმშობელობა რბილსხეულიანთა, და მათ რიცხვში, მუცელფეხიანებს შორის დიდ იშვიათობას არ წარმოადგენს [1].

საბჭოთა კავშირში გავრცელებულ ხმელეთის ნიქარიან მოლუსკებს შორისაც ცოცხლადმშობავი ფორმები გვხვდება. მაგალითად, Pupillinae-ბის ქვეოჯახი შეიცავს როგორც კვერცხისმდებელ, ასევე ცოცხლადმშობელ წარმომადგენლებს [2].

კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე მობინადრე გასტროპოდებს შორის, ამავე წყაროს მიხედვით, აქამდე ცნობილი იყო სამი სახის ცოცხლადმშობავი მოლუსკი: *Pupilla muscorum* (L.), *Lauria cylindracea* (Da Costa) და *L. sempronii* (Charp.).

მაგრამ ასეთ ფორმათა რიცხვის შევსება მოსალოდნელი იყო. რადგან საქართველოს გასტროპოდების გამრავლების მოვლენები დაწვრილებით შესწავლილი ჯერ კიდევ არ არის. მართლაც, ცოცხლადმშობელობა შემჩნეული ჰქონია ი. მ. ლიხარევს შემდეგი კავკასიური მოლუსკების მიმართ: *Laciniaria* (Euxina) *duboisii* (Charp.), *L. (E.) tshetschenica* (L. Pfr.) და *L. (E.) somehetica* (L. Pfr.), რაც მან გადმოცა პირადი საუბრის დროს 1957 წლის მაისს*.

ჩვენი დაკვირვების საფუძველზე, რაც ამ წერილის შინაარსს შეადგენს, უფლება გვეძლევა კიდევ ორი სახის ცოცხლადმშობავი მოლუსკი დაუშვებოთ იმავე კლავილიიდების ოჯახიდან. ესენია: *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* (O, Bttg.) და *Laciniaria* (Euxina) *derasa* (Mousson).

* ამ ცნობის მოწოდებისა და გამოქვეყნებაზე თანხმობისათვის ი. მ. ლიხარევს გულითად მადლობას მოვასხენებ.

* * *

როდესაც წინა წლებში (1947 წ.) შეგროვილი კლუზილიდების მშრალი მასალის გადათვლიერებას ვახდენდით, ერთ-ერთ ზრდასრულ *Mentissoidea pleuroptychia polygyra*-ს ნიჟარის სიღრმეში შემჩნეულ იქნა რამდენიმე პატარა, ახალგაზრდა ცხოველის ნიჟარა. ეს გარემოება იმის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვქონდა ამ მოლუსკის ცოცხლადმშობელობის მოვლენასთან.

რადგან არსებული ლიტერატურა ამ სახის მოლუსკის გამრავლების წესისა და, კერძოდ, მისი ცოცხლადმშობელობის შესახებ ცნობებს არ იძლევა, ამიტომ განვიზრახეთ შემჩნეული მოვლენა მეტ მასალაზე გავვესინჯა და ამ მიზნისათვის გამოვეყენებინა არა მარტო მშრალი მასალა, არამედ ახლადშეგროვილი ცოცხალი და ფიქსირებული ნიმუშებიც.

ჩვენ გადავსინჯეთ ჩვენს ხელთ არსებული სხვადასხვა წელსა და სხვადასხვა თვეში შეგროვილი დიდძალი მშრალი მასალა, დამატებით შევაგროვეთ და გავკვეთეთ ახლადფიქსირებული ცხოველები.

ასევე მოვიქცით ამ ოჯახის, მაგრამ სხვა გვარის ერთი წარმომადგენლის მიმართ— *Laciniaria (Euxina) derasa (Mousson)* მისი გამრავლების შესახებაც ლიტერატურული ცნობები არ მოიპოვებოდა.

ორივე შემთხვევაში ანალოგიური შედეგი მივიღეთ—ორივე სახის მოლუსკი ცოცხლადმშობავი აღმოჩნდა.

ქვემოთ მოგვყავს ჩვენი დაკვირვების შედეგი.

1. *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* (O. Bittg.).

ცხოველი ხასიათდება მოგრძო-თითისტარისებური, ტანადი და რქისფერი ნიჟარით (სიმაღლე 16—18, სიგანე 3,3 მმ), ბრუნი 13—16, ჰირველი 3—4 ბრუნი ემბრიონულია, მათი ზედაპირი გლუვია, ხვეული გრძელია, ბაგე კი პატარა და მსხლისებურია. ნიჟარის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს ის წარმოადგენს, რომ ბრუნებზე სხედან რადიალური და საკმად შემალლებული ფირფიტისებური თეთრი ნექნები (სურ. 1,1).

მოლუსკი გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოში მცირე ფართობზე—იმერეთის, რაჭისა და ლეჩხუმის კირქვიან ბიოტოპებში. იგი ტიპური პეტროფილია, ბინადრობს კირქვის კლდეებსა და ლოდებზე, აგრეთვე ქვიტკირის ლობიებზე.

მასალა, რომელიც მის ცოცხლადმშობლობას ადასტურებს, აღებულია მდ. წყალწითელას ხეობაში ქალ. ქუთაისის ფარგლებში:
ა) მშრალი მასალა, შეგროვილი ჩემ მიერ 3. IV. 1947 წელს. ოკიოდე ნიჟარიდან, რომლებიც დასახული მიზნით გავტყვებთ. ექვსში ახალგაზრდა ნიჟარები აღმოჩნდა, რიცხვით ექვსი თითოში.

სურ. 1. *Mentissoidea pleureptychia polygyva* (O. Bitg).
(ორიგ.)

1—ზრდასრული ლოკოკინას ნიჟარა; 2 — კვერცხები; 3 — ემბრიონი კვერცხის გარსში; 4 — ემბრიონების ბუნებრივი მდებარეობა საშვილოსნოში; 5 — ახალგაზრდა ნიჟარა.

ბ) ცოცხალი მოლუსკები, შეგროვილი 14. V. 1955 წელს (კოლექტ. ძ. ჭობანელიძე), ფიქსირებული იყო 50% ალკოჰოლში. ამ მასალიდან პრეპარირებულ იქნა 10 ლოკოკინა. ცხრაში აღმოჩნდა ნაშიერი, რიცხვით ექვსი თითოში: სამ ლოკოკინაში—კვერცხები, ოთხში — კვერცხის გარსში მყოფი ემბრიონები, ხოლო ორში — გარსსმოკლებული ახალგაზრდა ცხოველები.

კვერცხი (სურ. 1.ა). სამ გაკვეთილ ლოკოკინაში ექვს-ექვსი კვერცხი იყო. კვერცხები თეთრი ფერისაა, მოგრძო-ოვალური მოყვანილობისა, ზოგიერთი აბრეშუმის პარკის ფორმისაა. კვერცხის გარსი გაკირქვავებულია, მაგრამ საკმაოდ ელასტიკურია, წყლის და-

კარგვისას კვერცხი ადვილად იჭმუჭნება და დეფორმაციას განიცდის. ზოგიერთ კვერცხს ერთ ბოლოში ჩანასახის ნიჟარის ბაგის ადგილი ემჩნევა ოდნავ ჩაზნექილ არედ.

ემბრიონები (სურ. 1,ა) ოთხ ლოკოკინაში იყო, ისინი ჯერ კიდევ კვერცხის გარსში არიან გახვეული. ასეთ შემთხვევაში კვერცხის გარსი უფრო გათხელებული ჩანს და ამიტომ ოდნავ გამჟვირვალეა. რადგან ემბრიონული ნიჟარის ზრდა ასე თუ ისე დამთავრებულია, ამიტომ მისი მოხაზულობა კვერცხის გარსის ქვეშ კარგად იგრძნობა. ერთ-ერთი ლოკოკინას სხეულიდან გამოღებულ ემბრიონებს შორის, ერთ მათგანს (ქვემოდან პირველს) კვერცხის გარსი უკვე მოცილებული ჰქონდა, ხოლო მეორეს ეს გარსი ისე ჰქონდა გათხელებული, რომ სრულიად გამჟვირვალე გამხდარიყო. ეს გარემოება მიგვითითებს იმაზე, თუ როგორ ხდება, ემბრიონების ზრდა-განვითარების პროცესში, კვერცხის გარსის თანდათან დეკალცინაცია და რეზორბცია და ჩანასახის განთავისუფლება ამ გარსისაგან.

კვერცხები და ემბრიონები „ფეხმძიმე“ ლოკოკინას სხეულში მდებარეობენ ერთიმეორის მომდევნოდ მე-2—4 ბრუნების დონეზე, საშეილოსნოს გაფართოებულ ნაწილში. მათი ბუნებრივი მდებარეობა ნაჩვენებია ნიჟარამოცილებულ ცხოველზე (სურ. 1,ბ).

ახალგაზრდა ნიჟარა (სურ. 1,ა). ახლადდაბადებული პლევროპტიხიას ნიჟარა შედგება 3—4 ბრუნისაგან, რომლებიც ცხოველის დეფინიტურ ნიჟარაზე შერჩება ე. წ. ემბრიონული ბრუნების სახით. ეს ბრუნები საკმაო მკვეთრად განსხვავდება ზრდასრული ნიჟარის სხვა ბრუნებისაგან ფერით. ზომითა და ზედაპირის სტრუქტურით: ბრუნები ღია რქისფერია, კრიალა, თხელკედლიანი, შედარებით ვიწრო; მათი ზედაპირი მოკლებულია სხვა ბრუნებისათვის დამახასიათებელ ფირფიტისებურ ნექნებს. ნიჟარა, საერთოდ, ვიწრო და ტანადია.

გამრავლების ვადა. იმ მიზნით, რომ გაგვერკვია პლევროპტიხიას გამრავლების დრო, მთელი ჩვენი მასალა გავსინჯეთ შეგროვების თვეების მიხედვით. აღმოჩნდა, რომ კვერცხები, ემბრიონები ან ახალგაზრდა ნიჟარები მხოლოდ იმ ეგზემპლარებს ჰქონდათ, რომლებიც აპრილის ან მაისის თვეებში იქნა მოპოვებული.

ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს, პლევროპტიხიას გამრავლების პერიოდად გაზაფხულის თვეები — აპრილი და მაისი ვივარაუდოთ.

2. *Laciniaria (Euxina) derasa* (Moussou).

ამ მოლუსკის თითისტარისებური ნიჟარა 10—12 ბრუნისაგან შედგება, თხემისა და ბაგისაკენ შევიწროებულია, შუა ბრუნები ფართო აქვს. თხემი ბლაგვი და ფართოა. პირველი 3 ბრუნი ემბრიონულ ბრუნებს წარმოადგენს, ესენი უფრო ღია ფერიითა და ნაკლებად გამოხატული სკულპტურით სხვა ბრუნებისაგან გაირჩევიან. ბაგე კვერცხისებრ-კუთხოვანია, ბაგეში არის ბაზალური ღარი და ფირფიტების მთელი სისტემა. ნიჟარის ზედაპირისათვის დამახასიათებელია დაბალი რადიალური ნეკნები, ალაგ-ალაგ თეთრი ხაზებით. ნიჟარის სიმაღლე 17,5—18, სიგანე 4,6—5 მმ (სურ. 2, 1).

სურ. 2. *Laciniaria (Euxina) derasa* (Moussou).
(ორიგ.)

1—ზრდასრული ლოკოინას ნიჟარა; 2—კვერცხები; 3—ახალგაზრდა ნიჟარა.

ეს მოლუსკიც საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული, მხოლოდ, წინა ფორმასთან შედარებით, მეტი ფართობი უჭირავს. იგი ცნობილია დასავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს სხვადასხვა პუნქტიდან. ქუთაისში ის უმთავრესად ბაგრატის ტაძრის ნანგრევებზე და ქალაქის ბალ-ეზოებში გვინახავს.

მისი ჩვეულებრივი ბიოტოპი ტენიანი ადგილებია: შენობის ან ქვიტკირის დარჩდილული და ნაშიანი კედლები, ლობეები, ხის ღერო და სხვ. ამით იგი უფრო პიგროფილური მოლუსკია, ვიდრე წინა ფორმა.

გასაკვეთი მასალა შეგროვილი იყო 22.VI. 1957 წელს (კოლექტ. ქს. სვანიძე) ქალ. ქუთაისში, ბაგრატიის ტაძრის კედლებზე.

გაკვეთილი იყო ალკოჰოლში ფიქსირებული 5 ცხოველი. აქედან სამში აღმოჩნდა კვერცხები ან ახალგაზრდა ლოკოკინები.

კვერცხი (სურ. 2, ა) აღმოჩნდა ერთი ლოკოკინას სხეულში 10 ცალის რაოდენობით. კვერცხები ოვალური ფორმისაა, თეთრი და გაუმჭვირვალეა. წყლის დაკარგვის მიმართ იგივე თვისებები ემჩნევა, როგორც წინა სახის მოლუსკის კვერცხებს.

ახალგაზრდა ნიჟარა (სურ. 2, ბ) ნიჟარები ორი ლოკოკინას სხეულში აღმოჩნდა, ერთში 10 და მეორეში 9 ცალი. პირველის შვილეული ნიჟარები სავეებით გაფორმებული იყო. რაც შეეხება მეორე ლოკოკინას შვილეულ ნიჟარებს, მათი უკანასკნელი ბრუნი თითქმის ზრდადაუმთავრებელი იყო, ერთი შემთხვევის გარდა.

ახალგაზრდა ნიჟარა 3 ბრუნისაგან შედგება. ნიჟარა მუქი რქისფერია, თითქმის გაუმჭვირვალე და ნაკლებად კრიალაა. ზედაპირი მცირე ვადიდებაზე (ლუბა) გლუვად გამოიყურება, მაგრამ ბინოკულარში გაირჩევა ცხადი რადიალური ხაზები, რომლებიც პოსტემბრიონული ბრუნების ნექების შესატყვისია. ეს ხაზები უკანასკნელ ბრუნზე უფრო მკვეთრად ჩანს. ბრუნები გამოზნექილია, რის გამოც ნიჟარა მთლიანად საკმაოდ განიერის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ბაგის გარეთა კიდე გამოწეულია, ბაზალური კიდე კი ცოტა შიგნითაა მიმართული.

ვამრავლები სვადა. წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, რომ *Laciniaria derasa*-ს ზოგიერთ ეგზემპლარს სასქესო სადინარებში ჯერ კიდევ ივნისის თვეში ჰქონდათ კვერცხები ან ახალგაზრდა ლოკოკინები; ზოგიერთს კი ისინი არ აღმოაჩნდა. ეს უკანასკნელი მოვლენა, ჩვენი აზრით, უნდა აიხსნას იმით, რომ ამ დროისათვის (22. VI) მათ შთამომავლობა უკვე უნდა გაეჩინათ. ამიტომ შეიძლება, ამ სახის მოლუსკის გამრავლების პერიოდად მისისა და ივნისის თვეები მიგველო.

დასკვნა

1. ირკვევა, რომ საქართველოს კლაუზილიდების ორი სახის მოლუსკი: *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* (O. Bttg.) და *Laciniaria (Euxina) derasa* (Mousson) ცოცხლადმშობავ მოლუსკებს წარმოადგენენ.

2. ამ ორი მოლუსკის გამრავლების ინტენსივობა სხვადასხვანაირია: მაშინ, როდესაც *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* შობს 6 ლოკოკინას, *Laciniaria derasa* 10 ლოკოკინას აჩენს, რაც ამაზე მათი კვერცხების, ემბრიონების ან ახალგაზრდა ლოკოკინების მაქსიმალური რიცხვი მიგვიითებებს.

3. გამრავლების ვადად (ქუთაისის პირობებში) უნდა ჩაითვალოს პირველი სახისათვის აპრილისა და მაისის თვეები, ხოლო მეორე სახისათვის—მაისისა და ივნისის თვეები.

ლიტერატურა

1. А. В. Иванов, Брюхоногие моллюски: Руководство по зоологии, II, Беспозвоночные, 1940.

2. И. М. Лихарев и Е. С. Раммельмейер, Наземные моллюски фауны СССР, Изд. АН СССР, 1952.

Г. В. Кокочавили

Явление живорождения у клаузилиид Грузии

Резюме

На основании исследования сухого и фиксированного материала по некоторым клаузилиидам Грузинской ССР, автор заключает, что:

1. Два вида клаузилиид, а именно, *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* (O. Bttg.) и *Laciniaria (Euxina) derasa* (Mousson) являются живородящими моллюсками;

13. ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958

2. Интенсивность размножения их различна, если судить по максимальному количеству яиц, эмбрионов и молоди, обнаруженных в их телах или раковинах: *Mentissoidea pleuroptychia polygyra* родит 6, а *Laciniaria derasa* — 10 молодых моллюсков;

3. Период размножения приходится для первого вида на апрель и май, а для другого вида — на май и июнь.

ბ. წულუკიძის სახელობის შუთანის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958
ТРУДЫ КУТАЙССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДZE
XVIII, 1958

А. М. ГОЦИРИДZE

ОСНОВНЫЕ ДАННЫЕ О ВОЛНООБРАЗНОМ ТЕТАНУСЕ

Учение Н. Е. Введенского об основных нервных процессах, как известно, является неотъемлемой составной частью материалистической павловской физиологии.

В установленных Н. Е. Введенским закономерностях виднейшее место занимает учение о явлениях пессимума и оптимума, материалы о которых опубликованы в его докторской диссертации — «О соотношениях между раздражением и возбуждением при тетанусе» (1886 г.).

До Н. Е. Введенского было известно, что высота тетанического сокращения изменяется соответственно изменению интенсивности тетанизации: при усилении раздражения возрастает и тетанус. Н. Е. Введенский же в своих исследованиях обнаружил противоположное явление, когда при известных условиях после усиления тетанизации следует уменьшение механического эффекта (пессимум) и, наоборот, после ослабления тетанизации, кривая тетануса возрастает (оптимум).

Пессимальные и оптимальные эффекты Н. Е. Введенский наблюдал при одном из следующих условий: а) при вариации частоты тетанизации (без изменения ее интенсивности), б) при вариации силы тетанизации (без изменения ее частоты), в) при тетанизации одинаковой силы и частоты (соответствующих раздражению пессимум), но при изменении функционального состояния препарата (под влиянием температурного фактора или действием постоянного тока).

С явлениями пессимума и оптимума непосредственно связано возникновение так называемого волнообразного тетануса, впервые описанного в физиологической литературе Н. Е. Введенским.

Н. Е. Введенский установил, что ход тетанической кривой при тетанизации силы пессимум и тетанизации силы оптимум не одинаков.

Под действием тетанизации силы пессимум (через нерв) на мышце обычно наблюдается волнообразный тетанус со следующими последовательно чередующимися фазами. После начального первичного тетанического поднятия вскоре следует первичное тетаническое падение (первичная волна). Затем следует вторичное тетаническое поднятие, которое спустя некоторое время переходит во вторичное тетаническое падение (вторичная волна). После этого кривая тетануса иногда вырисовывает третичное тетаническое поднятие, в свою очередь постепенно переходящее в третичное тетаническое падение (третичная волна).

В опытах Н. Е. Введенского волнообразное течение тетануса наблюдалось лишь на свежем, еще не подвергшемся тетанизации, препарате и отсутствовало при повторных пробах этого же препарата силы пессимум. При прямом раздражении мышцы волнообразное течение вовсе отсутствовало.

Если явления пессимума и оптимума изучены довольно широко (преимущественно нашими отечественными учеными), то волнообразный тетанус изучен далеко недостаточно. По этому вопросу мы имеем лишь одиночные работы (Ф. Гофман, Д. Воронцов, А. Магницкий, Е. Жуков с Г. Наследовым, Л. Васильев, Л. Васильев и Д. Лапицкий, Л. Терехова, Н. Щербакое и Лискиер, А. Розенблютс и К. Моррисон и др.). Нам кажется, что интерес к изучению волнообразного тетануса усилился после опубликования наших первых данных по этому вопросу (1934, 1935, 1937, 1938, 1943—1945 г.г.).

Ф. Гофман повторил опыты Н. Е. Введенского о явлениях пессимум и оптимум (1902, 1903, 1904) и также получил волнообразный тетанус, но в общем его работы о явлениях пессимум и оптимум являются просто копией данных Н. Е. Введенского.

Д. Воронцов, так же, как и А. Магницкий (1937) считают, что первичный подъем в волнообразном тетанусе носит тетанический, а вторичный подъем тонический характер. Однако, воззрения Д. Воронцова и А. Магницкого о тонической приро-

де вторичного подъема не выдерживают критики, ибо, если согласиться с их выводами, непонятно, почему же вторичный подъем не получается при тетанизации мышцы силой оптимум, а не пессимум. Ведь оптимальное раздражение нельзя считать препятствующим возникновению тонического сокращения (скорее наоборот). Кроме того, если предполагать существование в мышце волокон двоякого рода — тетанического и тонического и приписать им происхождение первичной и вторичной волны в волнообразном тетанусе, тогда чему же приписать возникновение третичной волны? Очевидно, тогда пришлось-бы допустить существование третьего рода волокон, чего нет в действительности.

Н. Щербаков приписывает происхождение волнообразного течения тетануса действию симпатических волокон, что также не выдерживает критики, так как пессимальные и оптимальные эффекты получаются, как и волнообразный тетанус, и в условиях раздражения передних нервных корешков, лишенных симпатических волокон.

Более тщательное исследование волнообразного тетануса проводилось Л. Л. Васильевым и его сотрудниками (Л. Терехова, Д. Лапицкий, В. Делов и др.).

Л. Л. Васильев считает, что вторичный подъем тетанической кривой следует рассматривать, как выражение **ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ** мионеврального аппарата к приходящему к нему от нерва чрезмерно частому, а потому оказывающему тормозящее действие ряду импульсов.

Л. Латманисова показала, что при аритмии тока волнообразный тетанус не проявляется.

На теплокровных животных волнообразный тетанус получили Ф. Гофман, А. Розенблютс и К. Моррисон.

Таким образом, после Н. Е. Введенского волнообразный тетанус изучался не специально, а лишь попутно с изучением пессимальных и оптимальных явлений, и то недостаточно.

Нами волнообразный тетанус изучался подробно.

В опытах Н. Е. Введенского на каждом препарате лягушки волнообразный тетанус в ответ на непрямое пессимальное раздражение мышцы возникал лишь однократно, и то не всегда, а лишь на свежем, еще не подвергшемся более или менее

длительной тетанизации препарате. Это обстоятельство в известной мере являлось методической помехой для подробного изучения данного интересного феномена. Поэтому, заинтересовавшись изучением волнообразного тетануса, мы первым делом задались целью выработать метод, при котором было бы возможно получать волнообразный тетанус на каждом препарате по нескольку раз (множественно).

Чтобы подойти к решению этого вопроса, мы первым делом учли те обстоятельства, которые или способствуют или же препятствуют развитию пессимального состояния мышцы, и освоили те методические условия проведения опытов, которые являются обязательными для получения пессимальных и оптимальных эффектов.

По указанию Н. Е. Введенского для получения пессимальных и оптимальных эффектов следует обязательно соблюдать следующего рода методические условия:

- Препарат подвергается тетаническому раздражению.
- Мышца раздражается непрямым путем, т. е. через нерв.
- Частота тетанизации должна быть определенная. Для лягушки не менее, чем 50—60 кол. в сек., лучше всего около 80—100 кол. в сек. (в опытах Н. Е. Введенского частота тетанизации применялась в пределах от 50 до 250 кол. в сек.).
- Прерыватель тока должен работать абсолютно правильно, т. е. ритмично, с одинаковыми интервалами времени в тетаническом ряду.
- Тетанизацию препарата следует проводить длительно и непрерывно.
- Смену тетанизации силы (или частоты) пессимум на силу (или частоту) оптимум и обратно надо проводить без малейшего перерыва в работе прерывателя.
- Каждый раз следует в начале опыта раздражать препарат силой пессимум и смену тетанизации пессимум на оптимум и обратно производить лишь после того, как кривая тетануса более или менее спадает.

Если не учесть этих условий, то экспериментатор может впасть в ошибку и не получит пессимальных и оптимальных эффектов там, где при правильной постановке опыта эти эффекты могут проявляться.

Очень важным является указание Н. Е. Введенского, что явления пессимума и оптимума наблюдаются лишь во второй половине тетанизации. В первой половине обычно и раздражение силы (или частоты) пессимум и раздражение силы (или частоты) оптимум вызывают максимальные эффекты одинаковой величины.

Однако, кроме указанных методических условий, для получения волнообразного тетануса требуются еще некоторые добавочные условия, как показали наши опыты.

Нам удалось экспериментальным путем выяснить эти добавочные условия, необходимые для получения и наблюдения волнообразного тетануса, что при исследовании волнообразного тетануса в различных условиях мышечной деятельности сыграло большую положительную роль.

Большое значение имеет и то обстоятельство, что нам удалось выработать методику проведения опытов, позволяющую наблюдать волнообразный тетанус на каждом препарате не однократно, как в опытах Н. Е. Введенского и других исследователей, а многократно. Это значительно облегчает его изучение при различных условиях мышечной деятельности.

Было также выяснено, что при повторных опытах течение волнообразного тетануса подвергается определенным изменениям и каким именно. Однако, нами было также показано, что в определенных условиях можно получить при повторных пробах не прямой пессимальной тетанизации мышцы волнообразный тетанус почти одинаковой интенсивности с начальным или с очень незначительными изменениями. Это чрезвычайно облегчает изучение течения волнообразного тетануса при разных условиях мышечной деятельности.

Волнообразный тетанус со своими частями первичного тетанического падения и вторичного тетанического подъема имеет, по Н. Е. Введенскому, ту характерную черту, что каждая последующая фаза волнообразного тетануса протекает дольше, чем предыдущая, и что высота вторичного подъема ниже высоты первичного поднятия. Однако, в наших опытах обнаружилось, что волнообразный тетанус может выявляться и по другим формам.

Мы наблюдали следующие вариации феномена:

- ა) вариации, зависящие от соотношения первичной и вторичной волны;
- б) вариации, зависящие от длительности протекания отдельных фаз волнистости;
- в) вариации, зависящие от глубины выявления отдельных фаз волнистости и
- г) вариации, зависящие от характера перехода каждой фазы тетануса в последующую.

На основании первого признака мы выделили отдельные формы волнообразного тетануса, а по остальным признакам— его разновидности.

Оказалось, что, в зависимости от соотношения высоты первичного и вторичного поднятия, в наших опытах можно было выделить пять форм волнообразного тетануса. Все формы волнообразного тетануса, кроме первой (основной), совпадающей с формой, указанной Н. Е. Введенским и другими, нами описываются впервые. Следует также отметить, что в комбинации с вариабельностью волнистости в зависимости от глубины и быстроты протекания отдельных фаз, вариабельностью общей продолжительности протекания отдельных фаз, вариабельностью соотношения высоты первичной и вторичной волны или отдельных форм волнистости, можно получить волнообразные тетанусы самой разнообразной выразительности.

Далее мы проследили влияние фактора утомления на течение волнообразного тетануса. Нам было известно, это подтвердилось также и в наших опытах, что утомление способствует развитию пессимального состояния. Однако в наших опытах выяснилось также, что не всякого рода утомление способствует развитию пессимального состояния, а лишь утомление малой или средней степени. Наоборот, глубокое утомление мышцы препятствует развитию пессимального состояния и тем самым препятствует проявлению оптимального эффекта. Оказалось, что влияние фактора утомления отражалось сильнее на течении волнообразного тетануса, чем на течении обычного рода пессимальных и оптимальных эффектов. Более или менее длительное раздражение препарата либо вовсе препятствует развитию волнообразного тетануса, либо ведет к полной потере волнообразного характера.

Этим отрицательным действием сильного утомления на течение волнообразного тетануса следует объяснить то обстоятельство, что в опытах Н. Е. Введенского волнообразный тетанус выявлялся на каждом препарате лишь однократно, так как в своих опытах Н. Е. Введенский пользовался длительным раздражением. При выяснении влияния утомления на течение волнообразного тетануса мы учли это обстоятельство, и это помогло нам в выработке методических мероприятий с целью многократного получения волнообразного тетануса на каждом препарате (при повторных пробах тетанизации). Для этого необходимо было подвергать препарат не длительному раздражению, а, наоборот, короткой непрямой тетанизации. Кроме того, следовало учитывать интервал времени между отдельными тетанизациями, необходимый для восстановления начальных сил мышцы, то есть приходилось экспериментальным путем определять длительность интервалов между отдельными пробами для возможности многократного получения волнообразных тетанусов. После этого определения мы изучили те изменения, которые выявляет волнообразный тетанус в повторных пробах тетанизации.

В наших опытах в волнообразном тетанусе выявлялся не только вторичный, но и третичный тетанический подъем. Течение волнообразного тетануса с третичным подъемом обнаруживало ряд особенностей.

В то время как при повторных пробах непрямого пессимального раздражения мышцы волнистость тетануса с характерными частями первичного и вторичного тетанических поднятий выступает на каждом препарате довольно часто, третичная волна проявляется лишь изредка.

Как было уже упомянуто, для выявления волнообразного тетануса со вторичным тетаническим поднятием требуются особые условия, для выявления же третичной волны, кроме этого, еще добавочные условия. Таким добавочным условием для получения третичной волны является определенная длительность протекания первичной и вторичной волны: при более или менее коротком протекании первичного и вторичного поднятия, третичная волна легко обнаруживается, при более длительном — третичная волна не выявляется. Таким образом,

фактор утомления оказывает отрицательное влияние на третичную волну в большей степени, чем на вторичную.

В вопросе о происхождении волнообразного тетануса при непрямой пессимальной тетанизации мышцы силы и частоты пессимум мы придерживаемся точки зрения Н. Е. Введенского, согласно которой первичное и вторичное тетаническое падения следует рассматривать как последовательную пессимализацию, а первичное и вторичное поднятие — как последовательную оптимализацию эффекта на данное раздражение.

Для большей убедительности в правильности этой точки зрения, мы решили прежде всего проследить, как будут выявляться на каждом препарате, на общем фоне волнообразного тетануса оптимальные эффекты в повторных пробах непрямой тетанизации мышцы при изменении соотношения высот первичной и вторичной волны, т. е. при изменении их формы. При оценке результатов опытов приходилось учитывать двойного рода оптимальные эффекты: эффекты максимальные, равные по величине исходной величине, и эффекты ниже максимальной (исходной) величины. Приходилось также учитывать особого рода случаи начального сокращения на раздражение силы пессимум, когда первичное поднятие достигает максимальной величины и когда оно ниже максимального (особого рода эффект, называемый субпессимумом); во вторых, мы решили проследить влияние различных воздействующих факторов на течение волнообразного тетануса.

При этом мы исходили из следующих соображений. Разные факторы, как известно, оказывают различное влияние на течение пессимальных и оптимальных эффектов. Их можно разделить на две группы: а) факторы, способствующие развитию пессимального состояния в мышце и б) факторы, препятствующие развитию пессимального состояния в мышце. Известно, что волнообразный тетанус получается лишь при тетанизации мышцы силы и частоты пессимум, в условиях же непрямой тетанизации силы и частоты оптимум тетанус вовсе не проявляет волнообразности. Ясно, что вследствие этого факторы, способствующие развитию пессимального состояния мышцы, тем самым должны способствовать развитию волнообразного тетануса и, наоборот, факторы, препятствующие развитию

пессимального состояния в мышце или способствующие развитию состояния оптимум тем самым должны препятствовать развитию волнообразного тетануса. Поэтому было интересно проследить, как же будут влиять те или иные факторы на течение волнообразного тетануса. Если наши рассуждения о происхождении волнообразного тетануса оказались бы с точки зрения Н. Е. Введенского правильными, то различные воздействующие факторы должны были бы влиять на течение волнообразного тетануса в зависимости от того, способствуют ли они или препятствуют развитию состояния пессимум. Из факторов, способствующих развитию пессимального состояния исследовали — согревание мышцы, влияние эфирного отравления, изометрический режим и нагрузку мышцы при изотоническом режиме. Из факторов, препятствующих или неблагоприятствующих развитию пессимального состояния мышцы; нами были исследованы: охлаждение мышцы, влияние отравления мышцы мышьяком, изотонический режим по сравнению с изометрическим и малая нагрузка мышцы при изотоническом режиме по сравнению с большей нагрузкой. Наши ожидания как в отношении исследования оптимальных эффектов на фоне волнообразного тетануса, так и в отношении исследования влияния различных факторов на течение волнообразного тетануса вполне оправдались. Тем самым точка зрения Н. Е. Введенского о происхождении волнообразного течения тетануса получила новое подкрепление в новых условиях опыта.

Мы также провели электрофизиологические исследования волнообразного тетануса (со струнным гальванометром).

Н. Е. Введенский также исследовал раздражительность мышцы и течение возбуждающих импульсов во время волнообразного тетануса (телефоническим способом) и пришел к выводу, что раздражительность мышцы при этом меняется соответственно фазам волнистости: во время первичного (а также вторичного) тетанического падения раздражительность мышцы уменьшается, а во время вторичного (а также третичного) тетанического поднятия возрастает. Точно так же меняются соответственно фазам волнистости и возбуждающие импульсы:

при пессимуме обычно телефон молчит (глубокий пессимум), а во время оптимума слышен определенный звук: шум и рокот. Аналогичная картина наблюдается и в течении волнообразного тетануса: в момент, соответствующий глубокой долине первичного тетанического падения, в телефоне ничего не слышно, а во время вторичного подъема слышен шум и рокот, который Н. Е. Введенский называет трансформированным периодом возбуждения.

На основании этих исследований Н. Е. Введенского можно было заранее предсказать характер изменений электрических явлений мышцы во время наших исследований волнообразного тетануса, проведенных со струнным гальванометром. Наши ожидания вполне оправдались. В этом направлении получены следующие результаты.

Во время волнообразного тетануса токи действия мышцы протекают также волнообразно: фазам первичного, вторичного и третичного тетанических поднятий соответствуют токи действия мышцы с высокой амплитудой, фазам же первичного, вторичного и третичного тетанических падений соответствуют токи действия мышцы с низкой амплитудой. Таким образом, наши электрофизиологические исследования токов действия мышцы во время волнообразного тетануса, проведенные со струнным гальванометром, в основном подтвердили данные Н. Е. Введенского, полученные телефоническим способом.

* * *

Основные (краткие) выводы наших исследований волнообразного тетануса сводятся к следующему.

1. В определенных условиях волнообразный тетанус можно получить на каждом препарате многократно. Это обстоятельство создает выгодные условия для разностороннего изучения данного явления.

2. Волнообразный тетанус получается лишь при непрямо́й тетанизации мышцы силы и частоты пессимум и отсутствует при непрямо́й тетанизации силы и частоты оптимум. При прямом раздражении мышцы в условиях тетанизации пессимум, обычно, волнообразный тетанус отсутствует.

3. Для получения пессимальных и оптимальных эффектов при изменении частоты или силы тетанизации требуется соблюдать определенные (упомянутые выше) условия. Все эти условия необходимо соблюдать и в опытах над изучением волнообразного тетануса. Но для многократного получения волнообразного тетануса в каждом опыте кроме этих основных условий требуется соблюдать еще добавочные условия. Эти добавочные условия следующие:

— Опыты следует ставить на препаратах с хорошим функциональным состоянием.

— Предпочтительнее ставить опыты не на изолированных, а на цельных препаратах, в условиях сохранности кровообращения в день операции, а не в последующие дни. Опыт следует начинать спустя 14—20 минут после окончания общей препаровки.

— Следует опыты ставить при теплой температуре, т. е. избегать проводить опыты на охлажденных объектах или же при холодной температуре.

— В каждом отдельном случае тетанизацию препарата проводить не слишком долго, лучше всего раздражение прекращать вскоре после начала вторичного тетанического падения.

— Между отдельными пробами тетанизации соблюдать определенный интервал времени, достаточный для восстановления полной или почти полной функциональной дееспособности мышцы. Обычно для этого является достаточным интервал в 5—15 минут между отдельными пробами тетанизации.

4. Следует учесть то обстоятельство, что в повторных пробах непрямо́й пессимальной тетанизации волнообразный тетанус показывает определенные изменения по сравнению с первоначальным. Эти изменения сказываются на общей длительности первичной и вторичной волны: (она возрастает), на глубине и скорости развития отдельных фаз волнистости (глубина волны убывает, развитие фаз замедляется) и пр. Короче говоря, в повторных пробах тетанизации отличительные признаки волнообразного тетануса постепенно ступеньваются вплоть до их полного исчезновения. Однако, в определенных условиях можно получить при повторных пробах непрямо́й

пессимальной тетанизации мышцы волнообразный тетанус почти одинаковой интенсивности с первоначальным или мало от него отличающийся. Такие случаи являются особенно подходящими для изучения течения волнообразного тетануса при разных условиях мышечной деятельности.

5. При исследовании волнообразного тетануса при различных условиях мышечной деятельности следует учесть в каждом отдельном случае общие условия возникновения волнообразного тетануса.

6. На жабах волнообразный тетанус получается при повторных пробах тетанизации в большем количестве отдельных проб и волнистость тетануса проявляет меньше изменений, чем на лягушках. Это, повидимому, зависит от того, что жабы проявляют большую функциональную устойчивость и восстановительные процессы в них протекают интенсивнее, чем в лягушках. Поэтому опыты с многократным получением волнообразного тетануса предпочтительнее проводить на жабах.

7. Волнообразное течение тетануса в наших опытах проявляло изменения, как в отношении высоты первичной и вторичной волны, так и в отношении общей длительности этих волн, быстроты и глубины развития отдельных фаз волнистости, а также характера перехода отдельной фазы волнистости в последующую. По первому признаку, т. е. по разной высоте первичной и вторичной волны, нами выделены отдельные формы волнообразного тетануса, а по остальным признакам простые разновидности.

В зависимости от разного соотношения высоты первичной и вторичной волны можно было выделить пять форм волнообразного тетануса, из коих до сих пор в физиологической литературе известна лишь первая, основная форма волнообразного тетануса, совпадающая с результатами Н. Е. Введенского.

8. Первая или основная форма волнообразного тетануса характеризуется тем, что при ясно выраженном первичном падении высота вторичного поднятия меньше первичного. Такая форма волнообразного тетануса может возникать в двух вариантах: а) первичное тетаническое поднятие максимальной величины, а вторичное поднятие ниже максимальной

то; б) первичное тетаническое поднятие ниже максимальной величины (субпессимального характера), а вторичный тетанический подъем по своей высоте ниже первичного поднятия (т. е. во вторичном подъеме частичная пессимализация выражена сильнее, чем в первичном).

9. Вторая форма волнообразного тетануса характеризуется тем, что при заметно выраженном первичном падении первичное и вторичное поднятия достигают одинаковой величины (высота первичной и вторичной волны одинакова). Вторая форма волнообразного тетануса может возникать в двух вариантах: а) когда первичное, как и вторичное тетаническое поднятия достигают максимальной величины и б) как первичное, так и вторичное поднятия одинаково ниже максимальной величины, т. е. имеют одинаково субпессимальный характер.

10. Третья форма волнообразного тетануса характеризуется тем, что при более или менее выраженном первичном падении высота вторичного поднятия превышает высоту первичного. Эта форма волнообразного тетануса может протекать в двух вариантах: а) высота вторичного поднятия достигает максимальной величины, и б) высота вторичного поднятия ниже максимальной (носит субпессимальный характер). В обоих случаях высота первичного поднятия ниже максимальной (субпессимального характера). Таким образом здесь в первичном тетаническом поднятии эффект частично пессимализирован, причем во втором варианте в первичном поднятии эта частичная пессимализация достигает большей степени, чем во вторичном.

11. Четвертая форма волнообразного тетануса характеризуется тем, что высота вторичного тетанического подъема превышает (как и в предыдущей форме) высоту первичного поднятия, но фаза первичного падения при этом не вырисовывается многографически, чем эта форма и отличается от других форм. Волнообразный тетанус четвертой формы может проявляться также в двух вариантах, аналогично вариантам третьей формы. Разница между четвертой и третьей формами заключается в следующем: а) относительно-пессимализи-

рующее действие силы пессимум в начале тетанизации проявляется в волнообразном тетанусе четвертой формы в большей степени, чем в волнообразном тетанусе третьей формы; б) в третьей форме волнообразного тетануса фаза первичного тетанического падения (или последующее нарастание пессимализации кривой) в той или иной степени проявляется, но в четвертой форме эта фаза миографически не проявляется; поэтому, первичное тетаническое поднятие спустя некоторое время непосредственно переходит во вторичное (т. е. в первичной волне здесь отсутствует часть кривой, которая должна была бы находиться выше первичного углубления и поэтому фазы первичного подъема и первичного падения как-бы сливаются).

12. Пятая форма волнообразного тетануса характеризуется тем, что вторичный тетанический подъем, как таковой, отсутствует, т. е. после первичного падения не наступает вторичный подъем, но ясно вырисовывается миографически вторичная волна. Иначе говоря, после первичного быстрого падения кривая тетануса на некоторое время задерживается на этой высоте и протекает почти горизонтально или наклонно, после чего переходит во вторичное, ускоренное падение, причем миографически вырисовывается кривизна вторичной волны. Эта форма тетануса является переходной между волнообразным и неволнообразным пессимальным тетанусом.

13. В наших опытах волнообразный тетанус проявлял следующие разновидности, в зависимости от других особенностей отдельных фаз волнистости:

— В зависимости от общей продолжительности течения волнообразного тетануса, различаются: относительно длительно и относительно коротко протекающие феномены.

— В зависимости от глубины развития отдельных фаз волнообразного тетануса, различаются: феномены с сильно выраженной волнистостью, т. е. феномены с резко выраженным первичным падением и резко выраженным вторичным подъемом, и феномены со слабо выраженной волнистостью, т. е. феномены со слабо выраженным первичным падением и вторичным подъемом.

— В зависимости от быстроты протекания отдельных фаз волнистости тетануса различаются: быстро-протекающие и замедленно-протекающие феномены.

— В зависимости же от характера перехода каждой отдельной фазы волнистости в последующую, можно отметить феномены с резкими переходами одной фазы волнистости в другие, т. е. феномены с заметными долинами между отдельными фазами волнистости и эффекты с плавными или последовательными переходами.

14. Фактор утомления оказывал определенное влияние на течение волнообразного тетануса в зависимости от длительности раздражения.

Кратковременное предварительное раздражение препарата, не до значительного утомления, не препятствует проявлению волнообразного тетануса, и даже способствует его возникновению при непрямом пессимальном раздражении мышцы. Наоборот, более или менее длительное предварительное раздражение, доводящее препарат до значительной степени утомления, препятствует выявлению волнистости или даже приводит к полной потере волнообразного характера. Таким образом, сильное утомление отрицательно влияет на выявление волнообразности тетануса.

15. Отрицательным влиянием сильного утомления на течение волнообразного тетануса следует объяснить следующее: а) значение интервала времени между отдельными пробами пессимальной тетанизации на ход исследуемого явления, б) отсутствие волнистости тетануса в условиях непрямой пессимальной тетанизации, если перед этим мышца подвергалась непосредственному раздражению до ясно выраженного утомления, в) лишь однократное выявление волнообразного тетануса в каждом отдельном случае в опытах Н. Е. Введенского с длительным непрямым пессимальным раздражением мышцы.

16. В условиях изометрии волнообразный тетанус протекает более рельефно, чем в условиях изотонии. Это означает, что изометрический режим способствует развитию волнообразного тетануса. При изометрическом режиме пессимальное

состояние мышцы развивается и выявляется сильнее, чем при изотоническом. Когда регистрируется напряжение мышцы при изометрическом режиме, пессимализация части мышечных волокон будет отражаться на общем ходе кривой, тогда как при изотоническом режиме пессимализация части мышечных волокон на общем ходе кривой отражаться не будет, а будет сказываться лишь после развития пессимального состояния во всей мышце или в большинстве мышечных волокон.

17. В условиях изотонической регистрации мышечного эффекта, волнообразный тетанус при большей нагрузке мышцы протекает с большей силой, чем при меньшей ее нагрузке. Это значит, что нагрузка мышцы до некоторой степени также способствует развитию волнообразного тетануса. Такое действие нагрузки объясняется тем, что при большей нагрузке мышцы пессимальное состояние выявляется сильнее, чем при меньшей. Вследствие этого при меньшей нагрузке выпадение части мышечных волокон не будет отражаться на общем ходе кривой, ибо она может в это время удержаться на достигнутой высоте, тогда как при большей нагрузке выпадение части мышечных волокон вследствие их пессимализации на общем ходе кривой отразится.

18. Для более подробного изучения происхождения различных форм волнообразного тетануса мы проследили течение оптимальных эффектов на вторичной волне. Оптимальные эффекты бывают двоякого рода: полные, когда их высота является максимальной, и неполные, когда их высота ниже максимальной (т. е., когда они частично пессимализированы). Пессимальный эффект, в свою очередь, может быть двояким: полным (глубокий пессимум, наравне или почти наравне с абсциссой) и неполным (частичный пессимум), когда высота кривой тетануса ниже оптимальной высоты, но выше полного пессима, т. е. он частично пессимализирован. В зависимости от разного сочетания этих видов пессимального и оптимального эффектов, оптимальные эффекты выявляются на фоне вторичной волны различно.

19. В тех случаях, когда вторичная волна в волнообразном тетанусе носит максимальный характер, как это имеет место в первых вариантах волнообразного тетануса второй, третьей

и четвертой форм (т. е. когда тетанический подъем в куполе вторичной волны, так же как и оптимальный эффект, носят максимальный характер), то при смене тетанизации пессимум на тетанизацию оптимум на вторичной волне наблюдается такая картина: при смене тетанизации пессимум на тетанизацию оптимум течение кривой тетануса в куполе вторичной волны не изменяется: при смене же тетанизации пессимум на тетанизацию оптимум, кривая тетануса в начальной стадии вторичного поднятия или в стадии вторичного падения возрастает, но ее высота (от абсциссы) не превышает купола вторичной волны.

20. В тех же случаях, когда вторичная волна имеет высоту ниже максимальной, как это имеет место при первой форме волнообразного тетануса в обоих ее вариантах, а также во вторых вариантах второй, третьей и четвертой форм, то оптимальные эффекты проявляются различно, в зависимости от того, является ли их высота максимальной или ниже максимальной, а в последнем случае превышают ли они или нет высоту сокращения в куполе вторичной волны. Особое значение имеют те случаи, когда высота сокращения в куполе вторичной волны и высота оптимального эффекта одинаковы; тогда при смене силы и частоты тетанизации пессимум на силу или частоту оптимум течение кривой тетануса не изменялась в куполе вторичной волны, тогда как при смене тетанизации пессимум такой же силы или частоты на тетанизацию оптимум в стадии нарастания или в стадии падения вторичной волны высота получаемых оптимальных эффектов не превосходила высоту сокращения вторичной волны в куполе.

21. Указанные в последних двух пунктах факты с очевидностью говорят за то, что во вторичном тетаническом подъеме мы действительно имеем дело с оптимализированием (развитием оптимального состояния) на данное раздражение силы и частоты пессимум, ибо при этом величина оптимальных эффектов и высота вторичной волны в куполе являются одинаковыми. Полученные данные протекания оптимальных эффектов на фоне волнообразного тетануса приобретают особое значение в объяснении происхождения различных форм волнообразного тетануса.

22. Под влиянием предварительного согревания мышцы волнообразный тетанус выявляется более отчетливо, чем при комнатной температуре. Следовательно, предварительное согревание мышцы способствует развитию волнообразного тетануса, так как оно способствует развитию в мышце пессимального состояния, а волнообразный тетанус обнаруживает прямую зависимость от тетанизации силы и частоты пессимум.

23. Под влиянием предварительного охлаждения мышцы, наоборот, волнообразный тетанус выявляется менее отчетливо, иногда волнистость даже вовсе пропадает. Это указывает на то, что охлаждение мышцы препятствует развитию волнообразного тетануса. Такое действие предварительного охлаждения мышцы на ход волнообразной пессимальной кривой объясняется тем, что охлаждение не способствует, а, наоборот, препятствует развитию пессимального состояния мышцы, а волнообразный тетанус в своем развитии непосредственно связан с непрямо́й тетанизацией мышцы силы и частоты пессимум.

24. В определенных условиях волнообразный тетанус проявляется не только во вторичном, но и третичном тетаническом поднятии, хотя третичная волна выявляется значительно реже, чем вторичная. Третичная волна выявляется лишь в том случае, когда предыдущие фазы — первичная и вторичная волны — протекают в более или менее короткий промежуток времени, пока мышца еще не успела значительно утомиться. Это доказывает, что отрицательное влияние утомления на течение волнообразного тетануса сказывается на третичной волне в большей степени, чем на вторичной.

25. При предварительном согревании мышцы общая длительность протекания первичной и вторичной волн уменьшается. В связи с этим предварительное согревание мышцы способствует выявлению третичной волны.

26. При предварительном охлаждении мышцы — если при этом волнообразный тетанус выявляется — общая длительность первичной и вторичной волн возрастает. В связи с этим предварительное охлаждение мышцы препятствует выявлению третичной волны.

27. Под влиянием эфира волнообразный тетанус выявляется с большей силой, чем в норме. Это показывает, что эфир способствует развитию волнообразного тетануса (в более выразительной форме). Такое действие эфира объясняется тем, что эфир способствует развитию пессимального состояния мышцы, а возникновение волнообразного тетануса непосредственно связано с непрямой тетанизацией мышцы силы и частоты пессимум.

28. Таким образом и согревание мышцы и эфир одинаково воздействует на выявление волнообразного тетануса. И то и другое способствует выявлению волнообразного тетануса с большей рельефностью. Однако в их действии обнаруживается и отличие: в то время как под влиянием предварительного согревания мышцы общая длительность отдельных фаз волнистости значительно уменьшается, под действием эфира общая длительность отдельных фаз волнообразного тетануса значительно возрастает.

29. В связи с тем обстоятельством, что под влиянием эфира общая длительность отдельных фаз волнистости возрастает, эфир не способствует, а, наоборот, препятствует выявлению третичной волны.

30. Под влиянием мышьяка волнообразный тетанус выступает либо менее отчетливо, либо при непрямом раздражении мышцы силы и частоты пессимум тетанус проявляется без обнаружения характерной волнистости. Таким образом, мышьяк препятствует развитию волнообразного тетануса. Характерное влияние мышьяка объясняется тем, что он препятствует развитию пессимального состояния, т. е. способствует развитию состояния оптимум, а при тетанизации оптимум, как известно, тетанус не обнаруживает волнистости.

31. Таким образом, из наших данных вытекает, что факторы, способствующие развитию пессимального состояния (нагрузка мышцы, изометрический режим, согревание мышцы, отравление эфиром) способствуют развитию волнообразного тетануса. Наоборот, факторы, препятствующие развитию пессимального состояния или способствующие развитию оптимального состояния (изотонический режим, меньшая нагрузка

ка, охлаждение мышцы, влияние мышьяка) тем самым препятствуют развитию волнообразного тетануса, или даже ведут к полному исчезновению волнообразного характера.

32. Наши электрофизиологические данные, полученные со струнным гальванометром, показали, что при волнообразном тетанусе токи действия мышцы протекают также волнообразно: фазам первичного, вторичного и третичного поднятия соответствуют токи действия мышцы с высокой амплитудой, фазам же первичного, вторичного и третичного падениям соответствуют токи действия мышцы с низкой амплитудой.

33. Характерные изменения токов действия мышцы во время волнообразного тетануса отсутствуют в условиях непрямой тетанизации мышцы силы или частоты оптимум.

34. Характерные изменения токов действия мышцы выявляются не только при первой форме волнообразного тетануса, но и при других его формах, т. е. при разных соотношениях первичной и вторичной волны.

35. Токи действия нерва во время волнообразного течения тетануса не подвергались изменению в связи с фазами волнистости ни в отношении частоты, ни в отношении амплитуды.

36. Из этих данных электрофизиологического исследования токов действия мышцы и нерва следует, что при непрямом пессимальном раздражении мышцы волнистость тетануса возникает не в нервном стволе-волокне, а в мышце или же в нервных окончаниях, т. е. мионевральной зоне.

6. მ ა ნ ზ ა ლ ა ძ ე

С ვიტამინის უმცველობა გადრიჯნისა და წიწაკის ჯოგირითი საწარმოო ჯივის ფოთლებსა და ნაყოფებში *

ვიტამინები წარმოადგენს ბიოლოგიურად აქტიურ ორგანულ ნივთიერებებს, რომლებიც აუცილებელია სასიცოცხლო ფუნქციისათვის, კერძოდ, ნივთიერებათა ცვლისათვის.

საკვებ რაციონში ვიტამინების ნაკლებობა ან არარსებობა იწვევს „ავიტამინოზს“, ხოლო ზედმეტი დოზა — „ჰიპერვიტამინოზს“ (მოწამვლის მოვლენებს).

ვიტამინები აძლიერებს ორგანიზმის წინააღმდეგობას დაავადებათა მიმართ (ტუბერკულოზი, დიფტერია, დიზენტერია, გრიპი და სხვ.). ზოგიერთი დაავადების გავრცელება გაზაფხულზე ხშირ შემთხვევაში ვიტამინების ნაკლებობით შეიძლება აიხსნას, რადგან აღრე გაზაფხულზე მწვანილი ნაკლებადაა და ამ დროს ხილი და სხვა შენახული პროდუქტები ვიტამინებით გაღარიბებულია [1].

სრულფასოვანი საკვების შექმნისათვის მნიშვნელოვანია ვიტამინიანი ნაყოფებისა და ბოსტნეულთა ჯიშების გამოკვლევა, მათი პრაქტიკული თვალსაზრისით საფუძვლიანად შესწავლა და გავრცელება.

С ვიტამინი — ასკორბინის მჟავა ადამიანს იცავს სურაევანდით დაავადებისაგან. იგი ხელს უწყობს ადამიანს, გადაიტანოს მაღალი ტემპერატურის მოქმედება, ამიტომ ის პირები, რომლებიც

* წაკითხულია მოხსენებად ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის 20 წლისთავისადმი მიძღვნილ XVII სამეცნიერო სესიაზე 1953 წლის 29 მაისს.

შრომა შესრულებულია სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მცენარეთა ანატომია-ფიზიოლოგიის კათედრის გამგის დოც. ქსენია ეფრემის ასულ ცხაკაიას ხელმძღვანელობით, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

მაღალი ტემპერატურის ქვეშ მუშაობენ (ლითონის ჩამომსხმელები, ტანკისტები და სხვ.), ჩვეულებრივზე ორჯერ მეტ C ვიტამინს უნდა ლებულობდნენ [1]. C ვიტამინი დიდ როლს ასრულებს ქრილობის შეხორცების საქმეშიც, რადგან იგი მონაწილეობას ლებულობს შემავარდნის ქსოვილის განვითარებაში [4].

ცხოველურ ორგანიზმში C ვიტამინი მონაწილეობას ლებულობს დაყინვა-აღდგენით პროცესებში. ბუკინი და ზოგი სხვა მეცნიერი აღნიშნავენ C ვიტამინის უდიდეს როლს სუნთქვის პროცესში [5]. ასკორბინის მქავე აგრეთვე ააქტიურებს პეპსინის მოქმედებას [7].

ზოგი მკვლევრის აზრით, C ვიტამინი ურთიერთმოქმედებაშია ჰორმონებთან.

მურის [10] მიხედვით, არ არის ისეთი მწვანე მცენარე, რომელიც არ შეიცავდეს ასკორბინის მქავას. ზოგი მცენარე იმდენად მდიდარია C ვიტამინით, რომ შეგვიძლია ამ ნივთიერებას „ბუნებრივი“ კონცენტრატი ვუწოდოთ.

განსხვავებულია C ვიტამინის ლოკალიზაცია მცენარეში. C ვიტამინით უფრო მეტად მდიდარია ფოთლები, ღეროსთან და ფესვთან შედარებით.

მრავალი ავტორის მითითებით, C ვიტამინი ნაყოფის კანში მეტი რაოდენობითაა, ვიდრე რბილობში [6]. მ. ლ. როზანოვას და ბ. ა. ვადოვას მიხედვით, C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი სხვადასხვა მცენარის ნაყოფებში სხვადასხვა დროსაა. C ვიტამინს მეტი რაოდენობით შეიცავს ის მცენარეები, რომელთა ნაყოფებში ქლორენქიმა განვითარებული, მაგრამ C ვიტამინის სინთეზი ყოველთვის ქლოროფილზე არაა აბსოლუტურად დამოკიდებული. მაგალითად, ეთიოლირებულ ბარდაში ზრდის მეხუთე დღეს ასკორბინის მქავის ჩვეულებრივი რაოდენობა იყო.

C ვიტამინის შემცველობით ბოსტნეულთა შორის ერთ-ერთი ბირველი ადგილი უჭირავს წიწიკას. იგი საშუალოდ 100 გ ნედლ წონაზე შეიცავს 300—400 მგ% C ვიტამინს [3]. მთელი რიგი გამოკვლევებით, ვიტამინების რაოდენობა სიმწიფის მიხედვით იზრდება და მაქსიმუმს აღწევს ნაყოფების დაწითლების დროს.

მილოვანოვას [8] მიხედვით, ბულგარულ წიწიკებში (ათი ჯიში იყო შესწავლილი) C ვიტამინის შემცველობა ფიზიოლოგიურ სიმწიფისას 15,9—103,2 მგ%-მდეა ნედლ წონაზე, ხოლო ერთ ჯიშში, სახელდობრ, № 614-ში, ნიშნების სახითაა.

წიწიკის სხვადასხვა ჯიში C ვიტამინის შემცველობით ერთმანე-

თისაგან განსხვავდება. მურის (10) მიხედვით, ტკბილ წიწაკებში C ვიტამინი 80—40 მგ%-მდეა, ცხარე წიწაკაში საშუალოდ—22 მგ%, ხოლო ზოგიერთი მონაცემით 200—300 მგ%.

დევიატინის [6] მიხედვით, ბადრიჯანში C ვიტამინი 2—13 მგ%-მდეა, ზოგი ავტორის მიხედვით — 15 მგ%-მდე.

დიდია აღამიანის ორგანიზმის მოთხოვნილება C ვიტამინზე, აღენად, ბადრიჯანისა და წიწაკის სხვადასხვა ჯიშში C ვიტამინის შემცველობის შესწავლას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს. გამოვლინებულ უნდა იქნას ჩვენი პირობებისათვის C ვიტამინის მეტი რაოდენობით შემცველი ჯიშები, რადგან „ყველა თვისება და ნიშან-თვისება მათ შორის, რა თქმა უნდა, შემოდგომისობაც, გაზაფხულისობაც, ადრეულობა და გვიანობა და სხვ., წარმოადგენს მცენარეული ორგანიზმისა და გარემოს პირობათა ურთიერთმოქმედების კონკრეტულ შედეგს“ [2].

ექსპერიმენტული ნაწილი

ცდის ობიექტად აღებული იყო ბადრიჯანის შვიდი ჯიში: ჰიბრიდი 10, ყირიმის 7/14, დონის 0/14, სიმფეროპოლის 12/105, ცილინდრული 132, ჰიბრიდი 215 და გარდაბნის ჯიში. წიწაკის 5 ჯიში: ბულგარული 079, ბულგარული 035, ყუბანის ადრეული, კალინკოვსკი და ცხარე მეგრული. ყოველი ჯიშიდან ცდის ქვეშ იყო 30—30 მცენარე და მათგან იყო აღებული საშუალო ნიმუში.

ბადრიჯანისა და წიწაკის ფოთლებსა და ნაყოფებში C ვიტამინი ისახლვრებოდა ვეგეტაციის სხვადასხვა ფაზაში (ცდები ტარდებოდა 1952 წელს). ფოთლებში — პირველი ყვავილის გამოღებისას, პირველი ნაყოფის გამოღებისას და პირველი ნაყოფის ტექნიკური სიმწიფისას, ნაყოფებში — ზრდადამთავრებულ პირველ ნაყოფში და ტექნიკური სიმწიფის ნაყოფში.

მასალის აღება ხდებოდა შუა ზონის ფოთლებიდან და პირველად გამონასკვული ნაყოფებიდან ყოველთვის 13 საათზე.

C ვიტამინის განსაზღვრა წარმოებდა სსსრ ჯანმრთელობის სამინისტროს საკავშირო სახელმწიფო სანიტარული ინსპექციის სახელმწიფო საკონტროლო ვიტამინების სადგურის მეთოდურ სახელმძღვანელოში მოცემული მეთოდის მიხედვით [9].

საანალიზო მასალას—საშუალო სინჯს ვილებდით 2—5 გრამს, ვათავსებდით ფაიფურის ჯაშზე, ვუმატებდით მინის ფხვნილს და მაქსიმალურად ვსითხედ 2%-იან მარილმკვავას 15 მლ და ვსრესდით

ერთნაირი მასის მიღებამდე (2%-იან მარილმჟავას ვასხამდით თანდათანობით, ნაწილს ეტოვებდით ჯამის ჩასარეცხად), შემდეგ გადაგვქონდა ცენტროფუგაში და ვახდენდით ცენტროფუგირებას 10—15 წუთის განმავლობაში.

ცენტროფუგატიდან ვიღებდით 1—3 მლ, ვასხამდით 50 მლ. მოცულობის ერლენმეიერის კულაში, რომელშიც წინასწარ ჩასხმული იყო 1 მლ 2%-იანი მარილმჟავა და გამოხდილი წყალი იმდენი, რომ საანალიზო ხსნარიანად საერთო მოცულობა ყოფილიყო 15 მლ, ამის შემდეგ მიკრობიურეტიდან ვტიტრავდით 2,6 დიქლორფენოლინდოფენოლის 0,001 N ხსნარით 1 წუთის განმავლობაში მდგრად ვარდისფერ შეფერვამდე. გატიტრებზე დახარჯული 2,6 დიქლორფენოლინდოფენოლის რაოდენობას ვაკლებდით შესწორებას. C ვიტამინის გამოთვლას მგ %-ში ვახდენდით შესაფერისი ფორმულით

$$x = \frac{a \cdot k \cdot b \cdot 0,088 \cdot 100}{c \cdot d}$$

ბადრიჯნის ნაყოფები 2%-იან მარილმჟავაში დამუშავებისას ვარდისფერ ხსნარს იძლევა, ამიტომ ბადრიჯნის ნაყოფებში C ვიტამინის განსაზღვრისათვის გამოვიყენეთ უფრო შესაფერისი მეთოდი (9).

5 გრამ საანალიზო მასალას ვათავსებდით ფაიფურის ჯამზე, ვუმატებდით მინის ფხვნილს, თანდათანობით ვასხამდით 5%-იან ძმრის მჟავას და ვსრესდით ერთნაირი მასის მიღებამდე, შემდეგ გადაგვქონდა 100 მილილიტრიან საზომ კულაში, აგვყავდა ნიშნამდე და ვფილტრავდით. ფილტრატიდან ვიღებდით პიპეტით 10 მლ, ვასხამდით ცენტროფუგაში, ვუმატებდით 0,4 ქიმიურად სუფთა ნახშირმჟავა კალციუმს და 5 მლ ძმარმჟავა ტყვიას, ვანჯღრევდით და ვაცენტროფუგირებდით, შემდეგ ვატარებდით H_2S -ს 5 წუთის განმავლობაში, წარმოიშობოდა შავი ფერის ნალექი. ნალექის მოსაცილებლად ვფილტრავდით და ფილტრატში ვატარებდით CO_2 -ს გოგირდწყალბადის მოცილებამდე. ფილტრატიდან ვიღებდით 2—3 მლ, ვასხამდით ერლენმეიერის კოლბაში, ვუმატებდით გამოხდილ წყალს. საერთო მოცულობა აქაც აგვყავდა 15 მლ-მდე და ვტიტრავდით 2,6 დიქლორფენოლინდოფენოლის 0,001 N ხსნარით.

C ვიტამინის მგ %-ში გამოანგარიშებას ვახდენდით ფორმულით

$$x = \frac{a \cdot k \cdot b \cdot 1,5 \cdot 0,088 \cdot 100}{c \cdot d}$$

ბადრიჯნისა და წიწაკის ფოთლებსა და ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობის მაჩვენებლები მოცემულია ცხრილებში. განვიხილოთ თითოეული ცხრილი.

№ 1 ცხრილიდან ჩანს, რომ ბადრიჯნის ცალკეული ჯიშის ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობა განსხვავებულია და ამჟღავნებს ჯიშურ თავისებურებებს.

ჯიშური განსხვავება გამოიხატება როგორც C ვიტამინის შემცველობის რაოდენობაში, ისე მაქსიმალური დაგროვების ვადაში. მაქსიმალური დაგროვება ყველა ჯიშში ერთსა და იმავე ვადაში არ ხდება. მაგალითად, ჰიბრიდ 10-სა და ცილინდრულ 132-ში C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი დარგვის წინაა, ღონის 0/14-ში, ყირიმის 7/14-სა და ჰიბრიდ 215-ში C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი პირველი ყვავილის გამოღების ფაზაშია, ხოლო სიმფეროპოლის 12/105-ში და გარდაბნის ჯიშში — პირველი ნაყოფის გამოღებადღროს. იმ ჯიშებიდან, რომლებშიც C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი დარგვის წინაა, C ვიტამინს მეტი რაოდენობით შეიცავს ჰიბრიდი 10 (116,5 მგ%), ხოლო იმ ჯიშებიდან, რომლებშიც C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი პირველი ნაყოფის გამოღების დროსაა — გარდაბნის ჯიში. საერთო ყველა ჯიშში ის არის, რომ პირველი ნაყოფის ტექნიკური სიმწიფისას C ვიტამინის რაოდენობა ყველგან ეცემა.

ცხრილი I

ბადრიჯნის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობა მგ %-ით

ჯიშის დასახელება	დარგვის წინ	პირველი ყვავილის გამოღებისას	პირველი ნაყოფის გამოღებისას	პირველი ნაყოფის ტექნიკური სიმწიფისას
1. ჰიბრიდი 10	116,50	104,00	93,29	81,72
2. ცილინდრული 132	102,30	73,20	69,32	64,60
3. ღონის 0/14	48,10	115,90	99,92	93,05
4. ყირიმის 7/14	50,50	75,36	61,33	46,54
5. ჰიბრიდი, 215	33,00	73,87	65,60	57,09
6. სიმფეროპოლის 12/105	63,16	91,53	92,68	77,28
7. გარდაბნის	52,00	74,20	128,60	77,90

C ვიტამინის შემცველობის მატება ფაზებს შორის განსხვავებულია: ყველა შესწავლილ ჯიშში განსხვავება დარვეის წინა და პირველი ყვავილის გამოღების ფაზებს შორის მეტია, ვიდრე მომდევნო ფაზებში. პირველი ყვავილის გამოღებასა და პირველი ნაყოფის გამოღების ფაზებს შორის C ვიტამინის შემცველობაში განსხვავება უფრო ნაკლებია, წინა ფაზასთან შედარებით. დაახლოებით ისეთივე განსხვავებას იძლევა პირველი ნაყოფის გამოღებასა და ტექნიკური სიმწიფის ფაზებს შორის C ვიტამინის სხვაობა.

წიწაკის ფოთლებში ვეგეტაციის სხვადასხვა ფაზაში C ვიტამინის შემცველობაზე ჩატარებული ანალიზების შედეგები № 2 ცხრილშია მოცემული. ციფრობრივი მასალის შედარებისას ირკვევა, რომ C ვიტამინის შემცველობა დაწყებული პირველი ყვავილის გამოღებიდან პირველი ნაყოფის ტექნიკურ სიმწიფემდე ყველა ჯიშში მატულობს და მაქსიმუმს ტექნიკური სიმწიფისას აღწევს. ამავ ცხრილიდან ჩანს, რომ სხვადასხვა ჯიშის წიწაკის ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობა განსხვავებულია. ყველაზე მეტი რაოდენობით ამ ვიტამინს შეიცავს ყუბანის ადრეული (ტექნიკური სიმწიფისას 150,41 მგ%), შემდეგ ცხარე მეგრული (142,50 მგ%), ყველაზე ნაკლებია ბულგარულ 035-ში (122,14 მგ%).

ცხრილი 2

წიწაკის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობა მგ %-ით

ჯიშის დასახელება	პირველი ყვავილის გამოღებისას	პირველი ნაყოფის გამოღებისას	პირველი ნაყოფის ტექნიკური სიმწიფისას
1. ბულგარული 079	85,53	113,20	130,34
2. ბულგარული 035	32,36	110,48	122,14
3. ყუბანის ადრეული	111,36	114,16	150,41
4. კალინკოვსკი	92,10	122,76	136,02
5. ცხარე მეგრული	130,94	134,51	142,50

ვეგეტაციის ფაზებს შორის C ვიტამინის მატება ჯიშებს შორის განსხვავებულია. ზოგიერთ ჯიშში (ბულგარული 079, კალინკოვსკი და ბულგარული 035) პირველი ყვავილის გამოღებასა და პირველი ნაყოფის გამოღების ფაზებს შორის სხვაობა მეტია, ხოლო პირველი ნაყოფის გამოღებასა და ტექნიკური სიმწიფის ფაზებს შორის სხვა-

ობა ნაკლებია. ზოგიერთ ჯიშში (ყუბანის ადრეული) პირუკუ დამოკიდებულებაა: პირველი ყვავილის გამოღებასა და პირველი ნაყოფის გამოღების ფაზებს შორის სხვაობა ნაკლებია.

შესწავლილი ჯიშებიდან ცხარე მეგრულისა და ყუბანის ადრეულის ფოთლები C ვიტამინით უფრო მდიდარია, ამავე დროს ცხარე მეგრულში C ვიტამინის რაოდენობა მთელი ვეგეტაციის პერიოდში უფრო ნაკლებ მერყეობას განიცდის, ვიდრე ყველა დანარჩენ ჯიშში.

ბადრიჯნის ნაყოფებში C ვიტამინი განსაზღვრული იყო ორ ფაზაში. პირველ ფაზაში ნაყოფი 2—3 სმ ზომის იყო, მეორე ფაზაში ნაყოფების უმეტესობას ზრდა დამთავრებული ჰქონდა, ე. ი. ტექნიკური სიმწიფის ფაზაში იმყოფებოდა.

ჩატარებული ანალიზების შედეგები მოცემულია № 3 ცხრილში. (იხ. ცხრილი № 3).

№ 3 ცხრილიდან ჩანს, რომ ბადრიჯნის სხვადასხვა ჯიშის ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობა ჯიშურ განსხვავებას ამჟღავნებს. ზოგი ჯიშში, მაგალითად, ჰიბრიდი 6/29, ჰიბრიდი 38, სიმფეროპოლის 12/105, ცილინდრული 132 C ვიტამინს მეტი რაოდენობით შეიცავს, ხოლო ჰიბრიდ 215-ში იგი მინიმალური ოდენობითაა წარმოდგენილი.

ცხრილი 3

C ვიტამინის შემცველობა ბადრიჯნის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ნაყოფებში მგ % -ით

	ჯიშის დასახელება	ზრდადაუმთავრებელ პირველ ნაყოფში	ტექნიკური სიმწიფის ნაყოფში
1.	ჰიბრიდი 10	10,10	15,50
2.	ცილინდრული 132	12,80	17,60
3.	დონის 0/14	9,05	12,90
4.	ყირიმის 7/14	11,10	15,51
5.	ჰიბრიდი 215	4,74	9,05
6.	სიმფეროპოლის 12/105	12,90	19,30
7.	ვარდაბნის	11,60	13,75
8.	ჰიბრიდი 38	12,50	20,60
9.	ჰიბრიდი 6/29	13,20	21,90

ჯიშები, რომლებიც ზრდადაუმთავრებელ პირველ ნაყოფში C ვიტამინს მცირე რაოდენობით შეიცავს, მაგალითად, ჰიბრიდი 215

(4,74 მგ%), დონის 0/14 (9,05 მგ%), პირველი ნაყოფის ტექნიკური სიმწიფის დროსაც მნიშვნელოვნად ჩამორჩება დანარჩენ ჯიშებს.

ამრიგად, ჩვენ მიერ შესწავლილი ჯიშები, ნაყოფში C ვიტამინის შემცველობის მიხედვით, სამ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს. პირველი ჯგუფი: ჰიბრიდი 6/29, ჰიბრიდი 38, სიმფეროპოლის 12/105 და ცილინდრული 132.

მეორე ჯგუფი: ყირიმის 7/14, ჰიბრიდი 10 და გარდაბნის ჯიში.

მესამე ჯგუფი: მცირე ვიტამინიანი — დონის 0/14, ჰიბრიდი 215. ამ უკანასკნელ ჯგუფში C ვიტამინის რაოდენობა ტექნიკურ სიმწიფეში ძირითადად აღწევს ვიტამინის იმ რაოდენობას, რომელიც პირველი ორი ჯგუფის ჯიშების ზრდადამთავრებულ პირველ ნაყოფებშია.

წიწაკის ნაყოფები C ვიტამინს, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია ნაჩვენები, მეტი რაოდენობით შეიცავს, ვიდრე ბადრიჯნის ნაყოფები. ჩატარებული ანალიზებით, რომლის შედეგები № 4 ცხრილშია მოცემული, ირკვევა, რომ C ვიტამინის შემცველობა წიწაკის სხვადასხვა ჯიშისა და ვეგეტაციის სხვადასხვა ფაზის მიხედვით განსხვავებულია.

შესწავლილი ტბილი წიწაკის ჯიშებიდან ნაყოფებში C ვიტამინს ყველაზე მეტი რაოდენობით შეიცავს ბულგარული 079 (185, 05 მგ%). ხოლო კალინკოვსკი ყველაზე ნაკლებია. ცხარე მეგრულში C ვიტამინი, როგორც ზრდადამთავრებულ პირველ ნაყოფში, ისე ტექნიკური სიმწიფისას ტბილ წიწაკებზე მეტია.

ცხრილი 4

წიწაკის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობა მგ %-ით

	ჯიშის დასახელება	ზრდადამთავრებულ პირველ ნაყოფში	ტექნიკური სიმწიფის ნაყოფში
1.	ბულგარული 079	57,02	185,08
2.	ბულგარული 035	77,85	152,24
3.	ყუბანის ადრეული	59,85	157,41
4.	კალინკოვსკი	62,14	142,70
	ცხარე მეგრული	80,21	189,48

წიწაკის ფოთლებსა და ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობის დამოკიდებულება შეიძლება შემდეგნაირად გამოვსახოთ: პირველი

ნაყოფის გამოღებისას როგორც ფოთლებში, ისე ნაყოფებში C ვიტამინი ნაკლები რაოდენობითაა, ტექნიკური სიმწიფისას ორივეში მატულობს.

ბადრიჯანი და წიწაკა საკმაოდ დიდი ზომის ნაყოფების მქონე ხმილეულია.

ჩვენ მიერ ყურადღება გამახვილებულ იქნა C ვიტამინის ლოკალიზაციაზე, რომ გაგვეჩვენა, თუ ნაყოფის რომელ ნაწილშია მეტი რაოდენობით წარმოდგენილი C ვიტამინი.

ბადრიჯნის ნაყოფიდან საანალიზოდ ექვსი განსხვავებული ადგილი იქნა აღებული. სიგარძივი მიმართულებით: წვერი, შუა და ყუნწის მიმაგრების ადგილი; განივ განაკვეთზე — პერიფერიული, შუა და ცენტრალური ნაწილი. ჩატარებული ანალიზების შედეგები № 5 ცხრილშია მოცემული. განივ განაკვეთზე აღნიშნული ადგილებიდან აღებული მასალის ანალიზებით ბადრიჯნის ნაყოფებშიც დადსტურდა ის დასკვნა, რომელიც მიღებულია სხვა ნაყოფების შესახებ, რომ პერიფერიულ ნაწილში C ვიტამინი მეტი რაოდენობითაა. ნაყოფის წვერი C ვიტამინს მეტი რაოდენობით შეიცავს, უფრო ნაკლებია შუა ადგილში, ხოლო ნაყოფის ფუძესთან C ვიტამინი უმნიშვნელო რაოდენობითაა.

წიწაკის ნაყოფებიდან საანალიზოდ ოთხი განსხვავებული ადგილი იქნა აღებული: ნაყოფის წვერი, შუა ნაწილი, ნაყოფის ფუძე და თესლების მიმაგრების ადგილი. ანალიზების შედეგები № 6 ცხრილშია მოცემული.

ჩატარებული ანალიზების საფუძველზე ირკვევა, რომ წიწაკის ნაყოფებში C ვიტამინის ლოკალიზაცია ნაყოფის სხვადასხვა ადგილში განსხვავებულია: ნაყოფის წვერში მეტია, შუა ნაწილში და ნაყოფის ფუძესთან კლებულობს, ხოლო თესლის მიმაგრების ადგილზე მინიმალურადაა წარმოდგენილი.

საყურადღებოდ მივაჩინა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად საერთო კანონზომიერებისა, რომელიც მათში C ვიტამინის ლოკალიზაციაში გამოვლინდა, ეს ლოკალიზაცია სხვადასხვა ჯიშში მაინც ერთნაირად არ არის მოცემული.

წიწაკის ნაყოფებში, თესლის მიმაგრების ადგილზე, C ვიტამინის ასეთი თვალსაჩინო ნაკლებობა, ჩვენი აზრით, ქლოროფილის არარსებობით შეიძლება აიხსნას, რადგან, როგორც ცნობილია, მწვანე ნაწილები ასკორბინის მყავას უფრო მეტ რაოდენობას შეიცავს, ვიდრე უფრო ნაწილები. მაგრამ ამ ნაწილში C ვიტამინის მაინც საკმაო რაოდენობით არსებობა, შედარებით C ვიტამინით ღარიბ

მცენარეებთან, აიხსნება იმით, რომ თესლის მიმაგრების ადგილი— პლაცენტა ვიტამინით მდიდარი ნაყოფის კედლებს შუაა და, ცხადია, წვენის მოძრაობაში არის ჩართული.

ნაყოფის წვერში C ვიტამინის მეტი როდენობა ამ ნაწილში შესავილთა სხვაგვარი ფიზიოლოგიური აქტივობის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს.

ცხრილი 5

ბადრიჯნის ნაყოფის სხვადასხვა ადგილში C ვიტამინის შემცველობა მგ %-ით

ჯიშის დასახელება	სიგრძივ განაკვეთზე			განივ განაკვეთზე		
	ნაყოფის წვერი	ნაყოფის შუა ადგილი	ნაყოფის უწინის მიმართების ადგილი	ნაყოფის პერიფერიული ნაწილი	ნაყოფის შუა ნაწილი	ნაყოფის ცენტრალური ნაწილი
1. გარდაბნის	15,34	13,06	2,17	25,02	6,5	1,08
2. პიბრიდი 215	8,84	6,53	2,60	13,06	6,2	0,65

ცხრილი 6

წიწაკის ნაყოფის სხვადასხვა ადგილში C ვიტამინის შემცველობა მგ %-ით

ჯიშის დასახელება	ნაყოფის წვერი	ნაყოფის შუა ადგილი	ნაყოფის ყუბე	თესლების მიმაგრების ადგილი
1. ყუბანის ადრეული	82,30	154,89	157,76	32,67
2. კალინჯოვსკი	170,50	143,70	118,14	18,29
3. ცხარე მეგრული	221,76	171,07	53,22	25,30

ცხრილი 7

წიწაკის ფოთოლსა და ნაყოფში C ვიტამინის დღეღამური ცვალებადობა

მასალის აღების დრო	8 საათი	11 საათი	12 საათი	14 საათი	16 საათი	18 საათი	20 საათი	22 საათი
--------------------	---------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

ბულგარული 079

ფოთოლი	15/VIII	116,40	137,00	189,35	171,14	169,29	168,02	166,20	125,40
ნაყოფი	15/VIII	204,40	250,80	213,18	173,05	180,50	175,56	163,20	150,48

ტკბილი წიწაკებიდან ბულგარული 079-ის ფოთლებსა და ნაყოფებში შესწავლილ იქნა C ვიტამინის შემცველობა 8 საათიდან 22 საათამდე, ორ-ორი საათის შუალედით. შედეგები № 7 ცხრილშია მოცემული.

როგორც ცხრილიდან ჩანს, C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი ნაყოფებში დილის 10 საათზეა, ხოლო შემდეგ საათებში თანდათანობით კლებულობს. ფოთლებში C ვიტამინის დაგროვების მაქსიმუმი 12 საათზეა, ხოლო შემდეგ საათებში აქაც თანდათანობით კლებულობს და საღამოს საათებში იგი მინიმუმს აღწევს.

ჩატარებული მუშაობის საფუძველზე გამოტანილია შემდეგი დასკვნები:

1. ბადრიჯანისა და წიწაკის ფოთლებსა და ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობა ვეგეტაციის სხვადასხვა ფაზაში დინამიკურია და აქლავნებს ჯიშურ თავისებურებებს.

2. ბადრიჯანის სხვადასხვა ჯიში განსხვავდება ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობის მაქსიმუმით: ჰიბრიდ 10-სა და ცილინდრულ 132-ში მაქსიმალური დაგროვება დარგვის წინა ვადაშია, ყირიმის 7/14-ში, დონის 0/14-სა და ჰიბრიდ 215-ში—პირველი ყვავილის გამოღების დროს, ხოლო სიმფეროპოლის 12/105-სა და გარდაბნის ჯიშში — პირველი ნაყოფის გამოღებისას.

3. წიწაკის ფოთლებში C ვიტამინის შემცველობა მომდევნო ფაზებში მატულობს, დაგროვების მაქსიმუმი ტექნიკური სიმწიფის დროსაა. C ვიტამინის შემცველობის მატება პირველი ყვავილის გამოღებასა და პირველი ნაყოფის გამოღების ფაზებს შორის მეტია, ვიდრე პირველი ნაყოფის გამოღებასა და ტექნიკურ სიმწიფეს შორის.

4. ბადრიჯანისა და წიწაკის ზრდადაუმთავრებელ ნაყოფებში C ვიტამინი ნაკლები რაოდენობითაა, ტექნიკური სიმწიფისას მატულობს.

ქუთაისის პირობებში წიწაკის შესწავლილი ჯიშებიდან C ვიტამინს ყველაზე მეტი რაოდენობით შეიცავს ბულგარული 079 ტკბილი წიწაკებიდან, ხოლო ცხარე მეგრულში C ვიტამინი ამ ჯიშზე მეტია.

5. ფოთლებსა და ნაყოფებს შორის C ვიტამინის შემცველობის ურთიერთდამოკიდებულება განსხვავებულია.

წიწაკებში C ვიტამინის შემცველობა მომდევნო ფაზებში მატულობს როგორც ფოთლებში, ისე ნაყოფებში, ხოლო ბადრიჯანის

ფოთლებსა და ნაყოფებში ურთიერთდამოკიდებულება სხვაგვარადაა წარმოდგენილი: პირველი ნაყოფის გამოღებისას ფოთლებში C ვიტამინი მეტია, მომღვენო ფაზასთან (ტექნიკურ სიმწიფესთან) შედარებით, ხოლო ზრდადამთავრებელ პირველ ნაყოფებში ნაკლებია ვიდრე ტექნიკური სიმწიფის ნაყოფში, რაც მათ გვარულ განსხვავებას უნდა მიეწეროს.

6. ბაღრიჯნისა და წიწაკის ნაყოფის სხვადასხვა ადგილს C ვიტამინის რაოდენობა განსხვავებულია. ყველაზე მეტია ნაყოფის წვერში, ხოლო ნაყოფის ფუძეში ნაკლებია.

7. წიწაკის ფოთლებსა და ნაყოფებში C ვიტამინის შემცველობა დღე-ღამის განმავლობაში დინამიკურია, ნაყოფში და ფოთოლში დაგროვების მაქსიმუმი ერთმანეთს არ ემთხვევა, ნაყოფში მაქსიმუმი დილის 10 საათზეა, ხოლო ფოთოლში — 12 საათზე (აგვისტოს შუა რიცხვებში).

ლიტერატურა

1. ვ. ასათიანი, ვიტამინები და მისი მნიშვნელობა, 1949, თბილისი.
2. ტ. დ. ლისენკო, იაროვიზაციის თეორიული საფუძვლები: აგრობიოლოგია, თბილისი, 1951.
3. მ. ჯაფარიძე და გ. კვაჭაძე, მებოსტნეობა, თბილისი, 1951.
4. В. Н. Букин, Витамины и их значение для здоровья человека: Стенограмма публичной лекции, 1952.
5. В. Н. Букин, Витамины, 1942.
6. В. А. Девятнин, Витамины, 1948.
7. П. Жигалов, Влияние аскорбиновой кислоты и тиамина на активность пепсина, ДАН СССР, т. XIX, № 3, 1949.
8. А. В. Милованова, Биохимия перца: Биохимия культурных растений, т. IV, 1938.
9. Министерство здравоохранения СССР, Методическое руководство по определению витаминов С, В, Д, А и каротина в пищевых продуктах и витаминных препаратах, 1950.
10. И. К. Мурри, Проблема витаминов в растениеводстве: Биохимия культурных растений, т. VIII, 1948.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958
ТРУДЫ КУТАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДZE,
XVIII, 1958

ლ. ზ ე ლ ი ძ ე

ამბროლაურის რაიონის ბენტონიტური თიხები

საქ. სსრ განსაკუთრებით მდიდარია მათეთრა თიხების საბადოებით, მაგრამ დღემდე მხოლოდ ზოგიერთი საბადოს თიხაა შესწავლილი დეტალურად. მათ რიცხვს ეკუთვნის პირველ რიგში გუმბრისა და ასკანის მათეთრა თიხები, რომლებიც ტუტემიწიან ბენტონიტებს მიეკუთვნება. მათგან გუმბრინი ეკუთვნის ბენტონიტების იმ სახესხვაობას, რომელთაც ბუნებრივ მდგომარეობაში ძლიერ კარგი გამაუფერულებელი თვისება აქვთ, ხოლო ასკანის თიხა კი — ისეთებს, რომელთაც ბუნებრივ პირობებში სუსტი გამაუფერულებელი თვისება აქვთ, მაგრამ მძლავრად გამოხატულ ამ თვისებას იძენენ სათანადო მქავეებში დამუშავების, ანუ აქტივაციის შემდეგ.

იშვიათად გვხვდება მეორე ტიპის ტუტიანი, ანუ ქეშმარიტი ბენტონიტები, რომლებიც წმინდა დისპერსულობითა და ძლიერ კარგი გაჯირჯვების უნარით ხასიათდება. ამ ტიპის ბენტონიტებს მიეკუთვნება ასკანის თიხის მეორე სახეობა (ქვედა ფენები), რომლებიც ასკანგელის სახელწოდებით არის ცნობილი. საქართველოს ბენტონიტური თიხებიდან ჯერჯერობით გამოყენებულია გუმბრისა და ასკანის საბადოები. გუმბრინი უკვე გახდა საკმაოდ ცნობილი აღსორბენტი, რომელსაც ჯერჯერობით დიდი რაოდენობით იყენებს ნავთობგადამამუშავებელი მრეწველობა [1]. ბენტონიტური თიხების ანვა საბადოებიდან ნაწილობრივ შესწავლილია წყალტუბოს რაიონის თიხები სოფ. ბანოჯის [2], ცხუცურის (ჯორმალა ბესიაური), მელაურის, წყალტუბოსა და ჩუენეშისა [3]. მათგან ყველაზე მეტი აღსორბციის უნარი ახასიათებს ჩუენეშის ბენტონიტურ თიხას. ბენტონიტური თიხების ახალი საბადოები აღმოჩენილია ტყიბულის, საჩხერის, ორჯონიკიძის, ჭიათურისა და ზესტაფონის რაიონებში [5].

ა. თვალპრელიძე მიუთითებს ქვემო რაჟის ამბროლაურის რაიონის ბენტონიტურ თიხებზე, რომელთა შორის აღწერილია სოფ.

ტბეთის საბადო. ამ საბადოს თიხების შეფერვა სხვადასხვანაირია, მათ აქვთ კარგი გასაპვნის უნარი.

გარდა ამისა დასახელებულია სოფ. ზნაკვის თიხა, რომლის არასრული ანალიზია მოცემული.

განსაზღვრულია SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , FeO , MgO , CaO , H_2O

52,24 16,62 1,90 2,02 3,83 2,40 19,93

და აღნიშნულია, რომ, საერთოდ, სუბბენტონიტურ თიხებში რკინის უანგი ქარბობს ქვეყანგს, ამ თიხაში კი პირიქითი დამოკიდებულებაა. ქიმიური ანალიზის მიხედვით, ზნაკვის თიხა მიკუთვნებულია ბეიდელიტის ტიპის თიხებთან, ჩვენი მონაცემების მიხედვით, იგი უხდა მიეკუთვნოს მონტმორილონიტურ თიხებს.

აღნიშნულ საბადოებს გარდა მითითებულია სხვა თიხების გამოკვლივებიანი შემდეგ სოფლებში: პატარა ონი, ცახი, ღვარდია, ტოლა, კვაცხუთი, კვირიკე-წმინდა, კრიხი, თლუხი და სხვა. მათი შესწავლა არ მომხდარა და ცნობები მარაგის შესახებ არაა მოცემული.

ჩვენ განვიზრახეთ ამ რაიონის ზოგიერთი თიხის გამაუფერულებელი თვისებების შესწავლა. ბენტონიტური თიხების ნიმუშები მიღებულ იქნა სტუდენტების მეშვეობით შემდეგი სოფლებიდან: ზნაკვა, ტოლა, პატარა ონი, ღვარდია, ცახი, ტბეთი (№ 1, № 2).

სოფ. ზნაკვის თიხა წარმოადგენს გარეგანი შეხედულებით მკვრივ მტრედისფერ ქანს, რომელიც დარტყმით ძნელად იმსხვრევა და წარმოიქმნება უსწორმასწორო ზედაპირი. წყალში ძლიერ ნელა ჯირჯვდება, დიდხანს ინარჩუნებს (რამდენიმე საათს) პირვანდელ ფორმას, შემდეგ კი იშლება წვრილ ფხვნილად.

სოფ. ტოლის თიხა წარმოადგენს მოყვითალო ფერის მკვრივ ქანს, რომელიც შედარებით ადვილად იმსხვრევა და ქმნის უსწორმასწორო ზედაპირს. წყალში სწრაფად (რამდენიმე წუთში) იშლება და წარმოქმნის წვრილ ფხვნილს, რომელიც მალე ილექება.

სოფ. პატარა ონის თიხა რუხი ფერის მკვრივი ქანია, რომელიც ადვილად იმსხვრევა და წარმოიქმნება უსწორმასწორო ზედაპირი. წყალში სწრაფად იჯირჯვება, მალე იქცევა წვრილ ფხვნილად და ილექება.

სოფ. ღვარდიის თიხა წარმოადგენს ოდნავ მოყვითალო მკვრივ ქანს, რომელიც ადვილად იმსხვრევა და უსწორმასწორო ზედაპირი იქმნება. წყალში სწრაფად იჯირჯვება, მკვრივ ხნით ინარჩუნებს პირვანდელ ფორმას და შემდეგ იშლება წვრილ ფხვნილად.

სოფ. ცახის თიხა არის მორუხო ფერის მკვრივი კრისტა-

ლური ქანი, რომელიც ძნელად იმსხვრევა და იქმნება ნიქარისებური ზედაპირი. წყალში მალე იჯირჯევა, რამდენიმე წუთს ინარჩუნებს პირვანდელ ფორმას, შემდეგ კი იშლება წვრილ ფხვნილად.

სოფ. ტბეთის № 1 თიხა მუქი მტრედისფერი მკვრივი ქანია, რომელიც ადვილად იმსხვრევა და წარმოიქმნება უსწორმასწორო ზედაპირი. წყლის მოქმედებით მალე იჯირჯევა, რამდენიმე წუთს ინარჩუნებს პირვანდელ ფორმას და შემდეგ იშლება წვრილ ფხვნილად.

სოფ. ტბეთის № 2 თიხა ღია ყვითელი ფერის მკვრივი ქანია, რომელიც ადვილად იმსხვრევა. ჩნდება უსწორმასწორო ზედაპირი. წყალში მალე იჯირჯევა, რამდენიმე წუთს ინარჩუნებს პირვანდელ ფორმას და შემდეგ იშლება წვრილ ფხვნილად.

ამბროლაურის რაიონის ბენტონიტური თიხების ყველა ნიმუში შემოწმებულ იქნა განზავებული მარილმყავას მოქმედებით მათ შემადგენლობაში კარბონატების არსებობის გამოსარკვევად. გამოირკვა, რომ ყველა მათგანი მეტნაკლები რაოდენობით შეიცავს კარბონატებს. მათ შორის გამოირჩევა სოფ. ზნაკვისა და ცახის თიხები, რომლებიც მარილმყავას მოქმედებით ენერგიულად გამოყოფენ ნახშირორჟანგს. შედარებით მცირე რაოდენობით შეიცავს კარბონატებს დანარჩენი სოფლების თიხების ნიმუშები.

ბენტონიტური თიხების გამაუფერულებელი უნარი უკავშირდება მათში მინერალ მონტმორილონიტის რაოდენობას, რომლის შემცველობა მათეთრა თიხებში ცვალებადია. უკანასკნელ ხანებში ამ მინერალის არსებობას თიხებში ამოწმებენ ფერადი რეაქციებით. უმთავრესად გამოყენებულია ბენზიდინის ხსნარი, რომელიც მონტმორილონიტთან იძლევა ლურჯ ან მომწვანო-მტრედისფერ შეფერვას [6]. ჩვენ მიერ აღებული თიხების ნიმუშები შემოწმებულ იქნა ბენზიდინის ხსნარით. ისე, როგორც საქართველოს სსრ სხვა ბენტონიტური თიხები, ამბროლაურის რაიონის ბენტონიტური თიხებიც მეტნაკლები ინტენსივობით იძლევა მონტმორილონიტისათვის დამახასიათებელ შეფერვას.

შედარებისათვის აღებული იყო გუმბრინი, რომლის შემდეგ ლურჯად შეფერვის ინტენსივობით გამოირჩევა სოფ. ზნაკვის, ცახის, პატარა ონისა და ტბეთის თიხები. მომწვანო მტრედისფერ შეფერვას იძლევა ტბეთის № 1 და ღვარდიის თიხები.

ფერადი რეაქციების მიხედვით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღებული ნიმუშები ეკუთვნის მონტმორილონიტიან ბენტონიტურ თიხებს.

ბენტონიტური თიხების გამაუფერულებელი უნარი დაკავშირებულია წყალთან, რომელსაც მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ბენტონიტურ თიხებში. 150—250° ინტერვალში ბენტონიტური თიხები გამოყოფენ ადსორბციული წყლის მნიშვნელოვან რაოდენობას, რის შედეგად იზრდება მათი გამაუფერულებელი ეფექტი [7].

ბენტონიტური თიხების ფიზიკური და ქიმიური თვისებების დასასიათებისას მიუთითებენ მათ დამოკიდებულებაზე წყალთან.

ჰაერზე მშრალი თიხის ნიმუშები სხვადასხვა რაოდენობით შთანთქამს წყალს, ხოლო 110°-ზე მათი გახურების შემდეგ შთანთქმული წყლის რაოდენობა იზრდება. ჩვენ მიერ აღებული თიხების შეწოვა-გაჯირჯვის პროცესის შესწავლა წარმოებდა სპეციალურ ჰერმეტიკში [8], რომელიც საშუალებას იძლეოდა, დაგვედგინა თიხის გარკვეული წონაკის მიერ წყლის შთანთქმა დროის ერთეულში. ჩვენ მიერ აღებული ნიმუშები შემოწმებულ იქნა როგორც ჰაერზე მშრალ მდგომარეობაში, ისე 110°-ზე გახურების შემდეგ.

შეწოვა-გაჯირჯვის დასაწყისი სტადია ჰაერზე მშრალი ნიმუშებისათვის მოცემულია № 1 ცხრილში. ყველა შემთხვევაში თიხის წონა ერთნაირია (0,5 გრ).

ცხრილი 1

№№ თიხები	თიხის დასახელება	გაჯირჯების გარემო	გაჯირჯების დრო წამებში	შთანთქმული სითხე მლ-ში	დროის ერთნაირ მინაწეუში
1.	გუმბრინი	H ₂ O	17	0,52	0,52
2.	ზნაკვა	—	28	0,54	0,34
3.	ტოლა	—	22	0,60	0,46
4.	პატარა ონი	—	24	0,61	0,43
5.	ღვარდია	—	20	0,51	0,43
6.	ცახი	—	25	0,41	0,27
7.	ტბეთი № 1	—	27	0,60	0,43
8.	ტბეთი № 2	—	22	0,53	0,41

როგორც ცდის შედეგები გვიჩვენებს: გუმბრინი, ზნაკვის, ტოლის, პატარა ონის, ღვარდიისა და ცახის თიხები სწრაფად შთანთქამს წყალს (17—20 წამში), შემდეგ კი პროცესი ნელა მიმდინარეობს.

აღებული ნიმუშების შეწოვა-გაჯირჯვის პროცესი შემოწმებულ იქნა წინასწარ მათი გახურების შემდეგ (110°). თიხის ყველა ნიმუში აღებული იყო 0,5 გრ. რაოდენობით, ცდის შედეგები მოცემულია № 2 ცხრილში.

როგორც ცდების შედეგებიდან ჩანს, 110°-ზე თიხების გახურების შედეგად შესამჩნევად ჩქარდება შეწოვა-გაჯირჯვის პროცესი და შედეგებით მცირე დროში წყლს მეტი რაოდენობა შთანთქმება.

ბენტონიტური თიხების შესწავლის ერთ-ერთ მეთოდად გამოყენებულია თერმული ანალიზი.

ცხრილი 2

№ რიგზე	თიხის დასახელება	გაჯირჯვის ბის გაუმწი	გაჯირჯვის დრო წამებში	შთანთქმული სითხე მილში	დროის ერთ- ნაირ მინა- კმში
1	გუმბრინი	H ₂ O	14	0,53	0,53
2	ზნაკვა	"	23	0,70	0,42
3	ტოლა	"	15	0,63	0,59
4	პატარა ონი	"	20	0,63	0,44
5	ღვარდია	"	17	0,60	0,50
6	ცახი	"	14	0,44	0,44
7	ტბეთი № 1	"	20	0,63	0,44
8	ტბეთი № 2	"	18	0,63	0,49

გარდა ამისა, უკანასკნელ წლებში წარმატებით იყენებენ რენტგენოგრაფიულ, მიკროსკოპულ და ელექტრო-მიკროსკოპულ მეთოდებს [10]. თერმული ანალიზის შედეგად დადგენილია, რომ ბენტონიტური თიხების მთავარი შემადგენელი ნაწილია მინერალი მონტმორილონიტი, რომლის გათბობის მრუდი ხასიათდება სამი ენდოთერმული (100—200°; — 550—760°; 800—900°) და ერთი ეგზოთერმული (900—1000°) შეჩერებით. თერმული ეფექტების ცვალებადობა დაკავშირებულია ნიმუშის გათბობის სიჩქარეზე, თიხის ბუნებაზე და მინარევებზე, რომლებიც მასში შედის [9].

პირველი ენდოთერმული ეფექტის დროს მინერალი მონტმორილონიტი კარგავს ჰიდროსკოპულ წყალს (110—150°). მეორე ენდოთერმულ ეფექტს ადგილი აქვს 550—570° ფარგლებში, რომელიც შეესაბამება კრისტალური წყლის მოშორებას. მესამე ენდოთერმული ეფექტისას 800—900°-ზე ხდება მონტმორილონიტის კრისტალური ცხაურის დაშლა.

ეგზოთერმული ეფექტები ყველა თიხისათვის არაა დამახასიათებელი და მრუდებზე გაურკვევლად აისახება.

ჩვენ მიერ აღებული თიხების ნიმუშების თერმომრუდეები მიღებული ოქნა სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნ. ს. კურნაკოვის სახელობის ზოგად და არაორგანული ქიმიის ინსტიტუტის თერმულ ლაბორატორიაში აკად. ნ. ს. კურნაკოვის სისტემის პირობებით [10, 11].

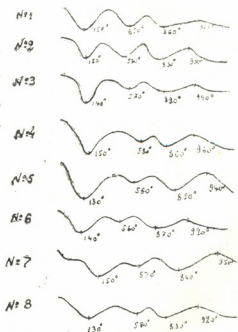
თერმომრუდეების დახასიათება მოცემულია № 3 ცხრილში.

ცხრილი 3

№№ რიგზე	ენდოთერმული შეჩერებები			ეგზოთერმული შეჩერებები	თიხის დასახელება
	I	II	III		
1.	150°	650°	860°	975°	გუმბრინი
2.	150°	590°	830°	950°	ზნაკეა
3.	140°	570°	820°	940°	ტოლა
4.	150°	580°	860°	960°	პატარა ონი
5.	130°	560°	850°	940°	ღვარდია
6.	140°	560°	870°	920°	ცახი
7.	150°	570°	840°	950°	ტბეთი № 1
8.	130°	560°	830°	920°	ტბეთი № 2

აღებული ბენტონიტური თიხების თერმომრუდეთა (სურ. № 1) მიხედვით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ საქმე გვაქვს მონტმორილონიტურ თიხებთან. ყველა თიხის თერმომრუდეებზე გვაქვს სამი ენდოთერმული და ერთი ეგზოთერმული ეფექტი, რაც დამახასიათებელია მონტმორილონიტური ბენტონიტური თიხებისათვის.

ჩვენ მიერ აღებული ნიმუშების ქიმიური შემადგენლობა მოცემულია № 4 ცხრილში.

სურ. 1

შედარებისათვის აღებულია გუმბრინი.

ცხრილი 4

შემაღენ- ლობა	№ 1 გუმბრინი	№ 2 ხნაჯა	№ 3 ტოლა	№ 4 პატარა ონი	№ 5 ღკარდია	№ 6 ცახი	№ 7 ტბეთი № 1	№ 8 ტბეთი № 2	შ.ნ.შ.წ.წ.
SiO ₂	58,14	54,24	52,39	56,64	55,60	56,00	54,05	55,07	
TiO ₂	0,25	0,16	0,30	0,49	0,40	0,70	0,68	0,66	
Al ₂ O ₃	13,23	14,60	15,50	14,10	15,10	15,27	16,37	17,32	
Fe ₂ O ₃	2,58	2,20	3,05	3,88	2,88	2,44	3,46	3,50	
FeO	0,28	0,70	0,62	0,70	1,70	0,58	0,61	0,70	
MnO	კვალი	კვალი	კვალი	0,004	კვალი	კვალი	0,007	კვალი	
MgO	2,34	3,61	2,90	3,40	3,82	2,96	2,17	2,14	
CaO	2,44	2,40	2,27	2,82	3,45	2,80	2,60	2,40	
Na ₂ O	1,73	0,39	0,25	0,15	0,19	0,12	0,14	0,16	
K ₂ O	0,78	0,28	0,15	0,16	0,23	0,13	0,17	0,18	
SO ₂	0,35	0,05	0,53	0,60	0,50	0,48	0,40	0,40	
H ₂ O	14,71	18,01	14,06	12,33	12,40	11,57	13,28	13,20	
ბ. ზ. შ.	3,61	5,72	5,70	5,24	5,20	6,76	6,14	6,30	

ჯამი 100,34 100,26 100,20 100,50 100,10 99,42 100,38 100,20

შეფარდება SiO₂ ყველა ნიმუშისათვის
R₂O₃ აღმატება 3,5

როგორც ქიმიური ანალიზი გვიჩვენებს, ყველა აღებული ნიმუში თავისი შემადგენლობით ახლოს დგას გუმბრინთან, მაგრამ განსხვავდება მისგან SiO₂-ის ნაკლები შემცველობით და Al₂O₃-ის მეტი რაოდენობით.

გუმბრინთან შედარებით, ჩვენ მიერ აღებული ბენტონიტური თიხები მეტი რაოდენობით შეიცავს აგრეთვე მაგნიუმისა და კალციუმის ქანებს, მაგრამ მიუხედავად ამ სხვაობისა, ყველა ნიმუშში შეფარდება $\frac{SiO_2}{R_2O_3}$ აღმატება 3,5-ს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მონტმორილონიტურ, ბენტონიტურ თიხებთან.

ამასვე ადასტურებს ფერადი რეაქციები ბენზიდინთან და თომპული ანალიზი. ზემოთ აღნიშნული შემადგენლობის თიხები შეიძლება გამოყენებულ იქნას, როგორც ბუნებრივი ადსორბენტები [12].

ჩვენ მიერ აღებული ნიმუშების გამაუფერულებელი უნარი შემოწმებულ იქნა ნავთობის პროდუქტების ხსნარებზე სუფთა ნავთში. გასაუფერულებლად აღებული იყო კონცენტრატის ხსნარი ნავთში.

იგი შემდეგნაირად მზადდებოდა: წინასწარ გოგირდმჟავაში დამუშავებული კონცენტრატის 50 გრამს ეხსნიდით 2 ლიტრ წყლში, $d=830$.

გასაუფერულებელი ხსნარის 10 სმ³ ეუმატებდით ჰაერზე მშრალ 1 გრ. თიხას, რომელიც დაფხვიერების შემდეგ გაცილი იყო საცერში (6.400 ნახვრეტი 1 კვ. სანტიმეტრზე, ანუ 200 მეში) და ვანჯღრევდით 5—10 წუთის განმავლობაში. გაუფერულებას ეამოწმებდით ღუბოსკას კალორიმეტრით გასაწმენდად აღებული ხსნარის ფერთან. გაუფერულებული ხსნარის ფერის შედარებით.

თუ გაუფერულების შემდეგ ღუბოსკას კალორიმეტრის ერთ ცილინდრში 75 მმ ხსნარი იგივე შეფერვისაა, როგორც აღებული ხსნარის 15 მმ ამავე აპარატის მეორე ცილინდრში, მაშინ შედეგი გამოისახება გაუფერულების კოეფიციენტით $75:15=5$ ან პროცენტებში: $\frac{75-15}{75} \cdot 100 = 80\%$. ოთახის ტემპერატურაზე ჩატარებულ

ცდების შედეგები მოცემულია ქვემოთ მოყვანილ № 5 ცხრილში. თიხების ნიმუშები აღებული იყო ჰაერზე მშრალ მდგომარეობაში.

ცხრილი 5

№№ რიგზე	თიხის დასახელება	წონა გრამებში	გაუფ. ხსნარის რაოდენობა სმ ³ -ში	გაუფერულების ფაქტორი
1.	გუმბრინი	1	10	1,6
2.	ზნაკვა	1	10	1,4
3.	ტოლა	1	10	1,2
4.	პატარა ონი	1	10	1,3
5.	ღვარდია	1	10	1,1
6.	ცახი	1	10	1,5
7.	ტბეთი № 1	1	10	1,2
8.	ტბეთი № 2	1	10	1,2

ჩატარებული ცდების შედეგების მიხედვით, გაუფერულების უკრგი ეფექტით გუმბრინის შემდეგ აღსანიშნავია ცახის, ზნაკვის, პატარა ონის თიხები. მათ შემდეგ მოდის ტოლის, ღვარდიისა და ტბეთის № 1 და № 2 თიხები. იგივე თანმიმდევრობით იზრდება გაუფერულების ეფექტი თიხების წინასწარ 110°-ზე გახურების შემდეგ. შესამოწმებლად აღებული ბენტონიტური თიხების გაუფერუ-

ბის ოპტიმალური ტემპერატურის დასადგენად გაუფერულების ცდებში ჩატარებულ იქნა 150°, 200°, 250°-ზე. ტემპერატურის აწვევის მიხედვით გაუფერულების ეფექტი შესამჩნევად იზრდება. ცდის შედეგები 250° ტემპერატურის პირობებში მოცემულია ქვემოთ მოყვანილ მე-6 ცხრილში.

ცხრილი 6

№№ რიგზე	თიხის დასახელება	წონა გრამებში	გასაუფრესნაოის რაოდენობა სმ ³ -ში	გაუფერულების ფაქტორი
1.	გუმბრინი	1 გრ.	10	1,9
2.	ზნაკვა	1	10	1,7
3.	ტოლა	1	10	1,5
4.	პატარა ონი	1	10	1,6
5.	ღვარდია	1	10	1,5
6.	ცახი	1	10	1,8
7.	ტბეთი № 1	1	10	1,3
8.	ტბეთი № 2	1	10	1,2

ჩატარებული ცდების შედეგების მიხედვით აღებული ნიმუშების გაუფერულების ოპტიმალურ ტემპერატურად უნდა მივიჩნიოთ 250°. აქტიურობის მიხედვით აღებული ნიმუშებიდან გამოირჩევა ცახისა და ზნაკვის თიხები. საერთოდ, ყველა ეს თიხა შეიძლება გამოყენებულ იქნას ნავთობის პროდუქტებისა და სხვა ხსნარების გასაუფერულებლად. აღნიშნული ბენტონიტური თიხების მარაგის დადგენის შემთხვევაში საჭირო იქნება მათი ფიზიკურ-ქიმიური თვისებების უფრო დეტალური შესწავლა.

ლიტერატურა

1. А. А. Твалчрелидзе, Бентонитовые глины Груз. ССР, вып. III, 1941.
2. А. А. Твалчрелидзе, и С. С. Филатов, Бентониты: Заря Востока, 4. VIII. 1953.
3. М. Л. Роква, и Л. А. Челидзе, Баноджская бентонитовая глина: Труды Кутаисского госпединститута, IX, 1942.
4. Л. А. Челидзе, Бентонитовые глины Цхалтубского района: Труды Кутаисского госпединститута, XII, 1954.
5. Л. А. Челидзе, Бентонитовые глины Ткибульского района, Рукопись, 1953.
6. Н. Е. Веденеева, Изменение эффекта красителей при адсорбции на минералах глин, Ж. Ф. Х., XXI, вып. 8, 1947.
7. Г. Г. Уразов, Физико-химич. исследование отбеливающих земель Западной Грузии: Сборник отб. земель СССР, 1933.
8. Э. Г. Кистер, О набухании глин: Нефтяное хозяйство, № 12, 1947.
9. Н. И. Горбунов, И. Г. Цюрупа, Е. А. Шуригина, Рентгенограммы, термограммы и кривые обезвоживания минералов, встречающихся в почвах и глинах, Академия Наук СССР, 1952.
10. Н. С. Курнаков, Введение в физико-химический анализ, 1940.
11. Л. Г. Берг, А. В. Николаев, Е. Я. Робе, Термография, 1944.
12. С. С. Филатов, Оценка отбеливающих глин и истинных бентонитов для производственных целей, Бентонитовые глины Груз. ССР, вып. III, 1941.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის ურომები, XVIII, 1958
ТРУДЫ КУТАЙССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДЗЕ,
XVIII, 1958

მ. სულაგა, თ. მფრამიძე

**საბჭოთა ფიზიკოსების გამოკვლევები
სპექტრულ ხაზთა სიგანეების შესახებ**

ჩვენს ქვეყანაში ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ იწყება ფიზიკური მეცნიერების სწრაფი განვითარება. შეიქმნა მრავალი ფიზიკური სკოლა, რომლებიც კვლევით მუშაობას აწარმოებენ მრავალრიცხოვან საკვლევ-სამეცნიერო ინსტიტუტებსა და უმაღლესი სასწავლებლების ფიზიკის კათედრებზე. საბჭოთა კავშირს ამჟამად ჰყავს ფიზიკოსთა მრავალრიცხოვანი არმია, რომელთა ღირსეული წარმომადგენლები იყვნენ და არიან: პ. ლაზარევი, დ. როქდესტვენსკი, ს. ვავილოვი, ლ. მანდელშტამი, ა. იოფე, ვ. ფოკი, ლ. ლანდაუ, ი. ფრენკელი, ი. ტამი, მ. ლეონტოვიჩი და სხვები. მათ მიერ ფიზიკის სხვადასხვა დარგში შექმნილია კლასიკური მნიშვნელობის თეორიული და ექსპერიმენტული შრომები. დიდად გაფართოვდა საბჭოთა ფიზიკოსების კვლევის თემატიკა; მათი კვლევის სფერო მოიცავს ფიზიკის ყველა დარგს.

ფიზიკის მთელ რიგ დარგებში მეცნიერული მუშაობა მხოლოდ რევოლუციის შემდეგ დაიწყო. მათ შორის სპექტრული ხაზების განიერების პრობლემის შესახებ საბჭოთა ფიზიკოსების კვლევა XX საუკუნის 30-იანი წლების შემდეგ იწყება მაშინ, როცა უცხოეთში აღნიშნულ პრობლემებზე მუშაობა გ. ლორენცისა და სხვათა მიერ დაწყებული იყო XX საუკუნის დასაწყისში. საბჭოთა ფიზიკოსების: ი. ფრენკელის, მ. ლეონტოვიჩის, ა. ვლასოვის, ვ. ფურსოვის, ს. მანდელშტამის, ი. სობელმანისა და სხვათა მიერ უცხოეთის ფიზიკოსთა საშრომების კრიტიკულად შესწავლისა და შემდეგი განზოგადების საფუძველზე მიღებულია სპექტრულ ხაზთა გაგანიერების შესახებ მთელი რიგი ახალი, მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, რომელთაგან აღსანიშნავია:

1. სპექტრულ ხაზთა და ენერჯიის დონეთა ბუნებრივი ფორმისა და სიგანეთა შესახებ ე. ფოკისა და ნ. კრილოვის [1], ბ. სტეპანოვისა და ლ. აფანასევიჩის [2], დ. ბლოხინცევის [3], ა. სოკოლოვის [4], ფ. ფედოროვისა [5] და სხვათა შრომები.

2. ერთგვაროვან ვაზებში მარტივ და მულტიპლექტურ რეზონანსულ ხაზთა სიგანეების (კავშირის სიგანე) შესახებ ა. ვლასოვისა და ფურსოვის [6, 7, 8], ვ. სულავას [10, 11, 12] და სხვათა შრომები.

3. სპექტრულ ხაზთა გაგანიერების სტატისტიკური და შეჯახებითი თეორიის გამოყენების საზღვრების შესახებ ს. მანდელშტამისა და ნ. სობოლევის [13, 34], ი. სობელმანის [14, 15, 16], ე. კოზირევას [17], ვ. დანილოვას [18] და სხვების გამოკვლევები.

4. სპექტრულ ხაზთა გაგანიერებაზე ველის არაერთგვაროვნების გავლენის შესახებ ი. სობელმანისა და ლ. ვაინშტეინის [14, 19], ს. მანდელშტამისა [20, 21] და სხვათა შრომები.

5. რელის გაბნევით მიღებულ ხაზთა გაგანიერების მიზეზების შესახებ მ. ლეონტოვიჩის [22, 23], ე. გინზბურგის [24], ლ. ლანდაუს [25], ი. სობელმანის [14, 26] შრომები.

6. ხაზთა გაგანიერებაზე დობლერისა და ვანდერვალსის ძალების როლის შესახებ ი. სობელმანის [27], ს. მანდელშტამ-მაზინგის [20], ნ. სობოლევისა [28, 29] და სხვების გამოკვლევები.

7. ხაზთა გაგანიერების თეორიის ქვანტურმექანიკური დაფუძნების შესახებ ი. ფრენკელის [30], ი. სობელმანის [31, 32, 33] და სხვათა შრომები.

1. სპექტრულ ხაზთა ბუნებრივი გაგანიერებისა და გამოსხივების ინტენსივობის განაწილების ფორმის შესწავლა წარმოადგენს ელექტრონული თეორიის ცენტრალურ საკითხს. აღნიშნული თეორიით, სპექტრულ ხაზს არ შეიძლება ჰქონდეს უსასრულოდ მცირე სიგანე. მას უნდა ჰქონდეს მცირე, მაგრამ მაინც სასრულო სიგანე. წინააღმდეგ შემთხვევაში ჰარმონიულ ოსცილატორს უნდა გამოესხივებინა მკაცრად განსაზღვრული სიხშირის ტალღა, რაც ექსპერიმენტულ მონაცემებს ეწინააღმდეგება. ცდებით ირკვევა, რომ ატომი ასხივებს სხვადასხვა სიხშირის ტალღებს, რაც გამოწვეულია აგზნებულ ატომზე ელექტრული ველის რადიაციული მოქმედებით, რომელიც იწვევს ოსცილატორის აგზნებული მდგომარეობის სიცოცხლის ხანგრძლიობის შემცირებას და შესაბამისად სპექტრული ხაზის გაგანიერებას.

ამ შემთხვევაში გამოსხივების $J(\omega)$ ინტენსივობისათვის კლასიკური და ქვანტური თეორია იძლევა თითქმის ერთსა და იმავე შედეგს $J(\omega) = \frac{J_0 \gamma}{\pi (\omega - \omega_0)^2 + \left(\frac{\gamma}{2}\right)^2}$, (1)

სადაც $\gamma = \frac{1}{\tau}$ არის სპექტრული ხაზის ნახევარსიგანე, ω — გამოსხივების სიხშირე, ხოლო ω_0 — სიხშირე, რომელზედაც გამოსხივება მაქ-

სიმალურია. კლასიკური თეორიით $J_0 = \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{+\infty} E^2 dv$; ქვანტური თეო-

რიით კი $J_0 = \frac{h}{2\pi} \omega_{12}$. თეორიულად მიღებულია [3, 4], რომ ბუნებრივი ნახევარსიგანე

$$\gamma = \frac{2}{3} \frac{e^2 \omega_0^2}{mc^2} \quad (2)$$

სადაც m და e ელექტრონის მასა და მუხტია, c — სინათლის გავრცელების სიჩქარე სივარცელში.

კლასიკური თეორიისაგან განსხვავებით, ქვანტურ თეორიაში სპექტრული ხაზის სიგანისა და ფორმის საკითხი მჭიდროდაა დაკავშირებული ენერგეტიკული დონის ფორმისა და სიგანის საკითხთან. ვ. ვაისკოფისა და ვ. ვიგნერის მიერ ჯერ კიდევ 1930 წელს აღნიშნული იყო სპექტრულ ხაზთა სიგანეების კავშირი ენერგეტიკული დონის სიგანესთან [2]. შემდეგში ეს კავშირი უფრო სრულად დასაბუთებული იყო ნ. კრილოვისა და ვ. ფოკის [1] მიერ ქვანტაციონალური ენერგეტიკული დონის დაშლის განხილვის საფუძველზე და ბ. სტეპანოვისა და აფანასევიჩის [2] მიერ ქვანტური ელექტროდინამიკის მეთოდებზე დაყრდნობით. მათ მიერ მიღებული იყო აღნიშნული კავშირისათვის ფორმულა:

$$\gamma = \frac{\beta}{h}, \quad (3)$$

სადაც β ენერგეტიკული დონის სიგანეა და h — პლანკის მუდმივი, ხოლო კავშირი ატომის აგზნების სიციცხლის ხანგრძლიობისა τ და ΔE -ს შორის გამოისახება ფორმულით:

$$\Delta E \cdot \tau \geq h, \quad (4)$$

სადაც $\tau = \frac{1}{\beta}$ და $\Delta E = E_2 - E_1$ არის გამოსხივებული ენერგია ელექტრონის აგზნებული მდგომარეობიდან ნორმალურში გადასვლისას.

ფ. ფედოროვის [5] მიერ ფოკის ფუნქციონალური მეთოდის გამოყენებით, სპექტრულ ხაზთა ბუნებრივი სიგანის თეორიის ზოგი-

ერთი საკითხის გადაწყვეტის საქმეში მიღებულია მნიშვნელოვანი შედეგები.

2. სპექტრული ხაზების გაგანიერების საინტერესო სახე ვეაქვს ერთგვაროვანი ვაზების, განსაკუთრებით ტუტე მეტალური და კეთილშობილი ვაზების, სპექტრში. ერთგვაროვანი ვაზის სიმკვრივის გაზრდით განსაკუთრებულ გაგანიერებას განიცდის რეზონანსული დონე. ეს გაგანიერება არ არის დამოკიდებული გარეშე ნაწილაკების კონცენტრაციაზე. აღნიშნული გაგანიერების გამომწვევი მიზეზები შესწავლილი იყო ა. ვლასოვისა და ვ. ფურსოვის მიერ დიდი და მცირე სიმკვრივიანი ვაზების შემთხვევაში [7, 8]. აღმოჩნდა, რომ ერთგვაროვანი ატომების დაჯახების დროს ადგილი აქვს ავზნების ქვანტის ენერჯის განაწილებას ურთიერთმიქმედ ნაწილაკებს შორის, — გამოსხივების კლასიკური თეორიის ტერმინოლოგიით, — ენერჯის გადასვლას (გადაქაჩვას) ავზნებულ ოსცილატორიდან აუვზნებულ ოსცილატორებზე, რომლის გამო ირღვევა გამოსხივების კოაერენტობა და შესაბამისად ადგილი აქვს ხაზთა გაგანიერებას. ავზნებული ოსცილატორიდან გარემომცველ ოსცილატორებზე განაწილებული ენერჯის სიდიდე დამოკიდებულია დაჯახების p -ეფექტურ რადიუსზე. p -ს მნიშვნელობის გამოთვლით ა. ვლასოვი და ვ. ფურსოვი მცირე სიმკვრივიანი ვაზებში გაგანიერებისათვის იძლევიან შემდეგ ფორმულას:

$$\gamma = \gamma^I + \gamma^{II} = 2\pi \frac{e^2}{m\omega_0} fN + \frac{2\pi}{3} \frac{e^2}{m\omega_0} fN = \frac{8\pi}{3} \frac{e^2}{m\omega_0} Nf, \quad (5)$$

სადაც N ატომების რიცხვია 1 სმ^3 და ρ — ოსცილატორის ძალა.

ვლასოვ-ფურსოვის ეს თეორია დასაბუთდა შემდგომი ექსპერიმენტული გამოკვლევებით. აქვე აღსანიშნავია შემდეგი: უკანასკნელ პერიოდში ლანგეს მიერ გამოთქმული კრიტიკული შენიშვნების შესამოწმებლად \mathbf{Ar} — არგონისათვის ვ. ფურსოვის ხელმძღვანელობით ჩატარებულმა ექსპერიმენტმა დაადასტურა, რომ ლანგეს მიერ სპექტრულ ხაზთა სიგანეთათვის ცდით მიღებული დიდი მნიშვნელობა საესებით დამაკმაყოფილებლად აიხსნება ვლასოვ-ფურსოვის თეორიით [9].

ვლასოვ-ფურსოვის თეორიის განზოგადება მულტიპლექტური ხაზებისათვის პირველად მოცემული იყო ამერიკელი ვ. ჰუსტონის მიერ, რომლის მიხედვით მულტიპლექტის ყველა წევრს უნდა ჰქონოდა ერთი და იგივე სიგანე, რასაც ეწინააღმდეგება შემდგომში ჩატარებული ცდების მონაცემები, რომელთა მიხედვით მულტიპლე-

ტის სხვადასხვა წვერს სხვადასხვა სიგანე აქვს. აღნიშნული წინააღმდეგობა თეორიასა და ცდებს შორის ახსნა 1941 წ. ვ. სულავამ [10], რომელმაც მოახდინა რა ვლასოვისა და ფურსოვის მეთოდის განზოგადება მულტიპლეტური ხაზებისათვის, აღნიშნა, რომ გადასვლის ალბათობათა გასაშუალოება ყველა საწყისი და საბოლოო მდგომარეობის მიხედვით კი არ უნდა ხდებოდეს, არამედ საწყის მდგომარეობათა მიხედვით, ხოლო საბოლოო მდგომარეობათა მიხედვით კი — აჯამვა. ამ განზოგადებით თეორიულად მიღებულ იქნა [10, 12], რომ მულტიპლეტის სხვადასხვა წვერს აქვს სხვადასხვა სიგანე:

$$\gamma(S^1/2 - P^3/2) : \gamma(S^1/2 - P^1/2) = b = \sqrt{2} = 1.4 \quad (6) *$$

მაშინ, როცა ცდები ნატრიუმისა, კალიუმისა და რუბიდისათვის იძლევა: $b_{Na} = 1,55$, $b_K = 1,00$ და $b_{Rb} = 1,75$ (7)

თეორიისა [6] და ცდების შედეგების [7] შედარება ცხადს ხდის, რომ თანხედრა შედარებით კარგია. მაგრამ მაინც ადვილი აქვს მნიშვნელოვან განსხვავებას, რაც გამოწვეული უნდა იყოს ცდის პირობების სხვადასხვაობით [14].

3. რკალური, ნაპერწყლური და გაზგაცილით განმუხტვის პლაზმაში ატმოსფერული წნევის დროს მიღებულ სპექტრულ ხაზთა სიგანეებს აქვთ რამდენიმე ანგისტრემის რიგის სიდიდე, რაც, როგორც პირველად ხოლცმარკმა გამოარკვია, გამოწვეულია გამომსხივებელ ატომზე ელექტრონებისა და იონების ურთიერთმოქმედებით. აღნიშნული ურთიერთმოქმედების გათვალისწინებით დამუშავებული იყო გაგანიერებისათვის ხოლცმარკის მიერ სტატისტიკური, ხოლო მარგენაუს მიერ — დაჯახებითი თეორია. აღნიშნულთაგან პირველის გამოყენება მიზანშეწონილია მაშინ, როცა იონიზირებული გაზის სიმკვრივე დიდია, ხოლო მეორისა, როცა იონებისა და ელექტრონების სიმკვრივე მცირეა და მათი სიჩქარე კი დიდი [18]. ამ გამოკვლევათა ნაკლია, რომ ისინი არ არკვევენ, რა პირობებში მოგვეცემა სხვისმიერი ურთიერთმოქმედების შემთხვევაში ესა თუ ის მექანიზმი გაგანიერებისათვის სასურველ შედეგს.

ამ ნაკლის გამოსწორების მიზნით ს. მანდელშტამმა და ნ. სობოლევა პირველად 1947 წ. [34] და უფრო ზოგადად 1950 წელს [13] დასვეს და გადაჭრეს საკითხი შტარკის ეფექტით მიღებულ გადაინაცვლებულ ხაზთა სიგანის განსაზღვრის საქმეში სტატისტიკური

* ასეთივე შედეგები მიღებული იყო ფოლის მიერ 1946 წ. იხილეთ ამის შესახებ ს. ბ. ე. ლ. მანის სტატია [14].

და შეჯახებითი თეორიის გამოყენების საზღვრების შესახებ. ნებაზ-
 მიერ ურთიერთქმედებისას უფრო ზოგადი პირობები დადგენილი
 იყო სობელმანის მიერ 1954 წ. [15].

მანდელშტამ-სობოლევის მიხედვით, დარტყმითი თეორიის გამო-
 ყენების კრიტერიუმია [13]

$$\pi p^3 N \ll 1, \quad (8)$$

ხოლო სტატისტიკური თეორიის გამოყენების კრიტერიუმია
 $\Delta \omega \cdot \Delta \tau \gg 1$, (9)

სადაც $\Delta \tau = \frac{\bar{r}}{v} = \frac{1}{N^{1/2} v}$ დაჯახებისათვის საპირო დროა, ხოლო $\Delta \omega$ ხა-

ზოგან შტარკ-ეფექტისათვის ტოლია $\frac{\alpha}{r^2} = \alpha N^{2/3}$ და კვადრატულ

შტარკ-ეფექტისათვის კი ტოლია $\frac{\beta}{r^4} = \beta N^{4/3}$, α და β შტარკის

ხაზოვანი და კვადრატული ეფექტის მუდმივებია.

სასაზღვრო პირობებიდან ცხადია, რომ შეჯახებითი თეორიის
 გადასვლა სტატისტიკურში ხორციელდება ელექტრონების კონცენ-
 ტრაციის გაზრდით, ვინაიდან ისინი დამოკიდებული არიან N -ზე.
 მაგრამ აღნიშნული კრიტერიუმები, როგორც უნზოლდის მიერ იქ-
 ნა შენიშნული, სასეებით ზუსტი არ უნდა იყოს, რომ სტატისტიკუ-
 რი თეორიის გამოყენების შემთხვევაში ინტენსივობის განაწილება-
 ში გარკვეული როლი ენიჭება დარტყმითს თეორიასაც. ეს საკითხი
 დეტალურად იქნა შესწავლილი ი. სობელმანის მიერ [14,15]. მან
 აღნიშნა: უნზოლდის დაშვება იმის შესახებ, რომ ოსცილატორის

სიხშირის ძვრა $\frac{\rho}{v}$ სიდიდით ტოლია $\frac{Cn}{p^n}$ -ის დაჯახების განმავლო-
 ბაში, ხოლო ნულისა ორ მეზობელ დაჯახებათა შორის, არასაკმარი-
 სად დამაჯერებელია. იმავე დროს სობელმანმა უჩვენა [15], რომ
 $x(t)$ სიხშირის მოდულაციისათვის სტატისტიკური თეორიის გამო-
 ყენების ზოგადი პირობა მდგომარეობს შემდეგში:

$$\left(\frac{d^2x}{dt^2}\right)_{t_x} \cdot \left(\frac{dx}{dt}\right)^{-2/3} \ll 1, \quad (10)$$

სადაც მცირე N -ისათვის თუ მივიღებთ $x(t) = \frac{Cn}{[\rho^2 + v^2 (t-t_0)^2]^{n/2}}$,
 მაშინ გვექნება:

$$\frac{Cn}{v\rho^{n-1}} \gg 1, \quad (11)$$

ხოლო თუ ვიგულისხმებთ, რომ $x(t)$ -ს შექმნაში მონაწილეობს ისეთი ნაწილაკები, რომელთათვის $\rho < \left(\frac{Cn}{\Delta\omega}\right)^{1/n}$,

$$\text{მაშინ საბოლოოდ მივიღებთ: } \Delta\omega \gg \frac{V n^{-1}}{C_n n^{-1}} = \Omega. \quad (12)$$

პირიქით, სტატისტიკური ფრთის ცენტრისათვის (ე. ი. $\Delta\omega \ll \Omega$) ადგილი აქვს დარტყმითს მექანიზმს და ირღვევა სიგანის ნაწილაკთა რიცხვზე დამოკიდებულების $N^{2/3}$ -კანონი. (11) პირობით განსაზღვრულ უტოლობაში $\frac{Cn}{V \cdot \rho^{n-1}}$ სიდიდე კოეფიციენტის სიზუსტით გამოსახავს დაჯახების დროს ფაზის სრულ ცვლილებას. მაშასადამე, ინტენსივობის განაწილების სტატისტიკური ფრთის შექმნაში ძირითად როლს თამაშობს ძლიერი დაჯახების დროს წარმოებული გამოსხივება, ე. ი. ვაისკოფის ρ რადიუსის შიგნით გავლილი ნაწილაკები. ეს გარემოება მიგვიითთებს, რომ სტატისტიკური პირობები სამართლიანია მანამ, სანამ საშუალო მანძილი ნაწილაკებს შორის

$$\bar{R} = \left(\frac{3}{4\pi N}\right)^{1/3} \gg \rho_0, \text{ საიდანაც ვლებულობთ}$$

$$k_0 N^{1/3} \ll 1 \quad (8^1)$$

პირობას, რომელიც კოეფიციენტის სიზუსტით ემთხვევა მანდელშტამ-სობოლევის (8) კრიტერიუმს იმ განსხვავებით, რომ ამ შემთხვევაში (8¹) პირობა გამოხატავს ურთიერთქმედების ინტეგრალურ შედეგს. ცალკეული ხაზების ინტენსივობაში სტატისტიკური და დარტყმითი მექანიზმის როლის გარკვევის დროს კი უნდა ვისარგებლოთ უფრო ზოგადი (11) პირობით.

საინტერესო შემთხვევას წარმოადგენს $\Delta\omega \approx \Omega$ სასაზღვრო პირობა, როცა ნაწილაკთა რიცხვი საკმაოდ იზრდება, ისე რომ $N \approx \frac{1}{\rho_0^3}$.

ამ შემთხვევაში თეორია ჯერ კიდევ ვერ იძლევა პასუხს. ექსპერიმენტული გამოკვლევები ამ მიმართულებით ხაზთა სიგანეების შესახებ ატმოსფერული და დაბალი წნევის დროს რკალურ და გაზგაცლით პლაზმაში ეკუთვნის ს. მანდელშტამსა და მ. მაზინგს [20, 21], ე. კოზირევას [17] და ნ. სობოლევს [29]. როგორც ნაჩვენებია იყო [17], ამ შემთხვევაში საკითხი შეიძლება გაირკვეს შემდეგი ორი გზით: 1. გამოვიკვლიოთ ელექტრონების კონცენტრაციის განსაზღვ-

რულ პირობებში სპექტრული ხაზის ფორმა და სიგანე და შევადაროთ ის თეორიულ შედეგს; 2. მოვახდინოთ ნახევარსიგანის შესწავლა აღმგზნებ ნაწილაკთა კონცენტრაციაზე დამოკიდებულების თვალსაზრისით და, თუ აღმოჩნდება მათ შორის ხაზოვანი დამოკიდებულება, მაშინ ადგილი ექნება შეგახებითს გაგანიერებას, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი — სტატისტიკურს. კოზირევას მიერ შესწავლილი იყო ატმოსფერული წნევის დროს რკალური განცლის პლაზმაში $\lambda_{Na} = 4982,8 \text{ \AA} (2^2 P^3/2 - 5^2 D^1/2)$, $\lambda_{Na} = 4668, 6 \text{ \AA} (3^2 P^3/2 - 6^2 D^1/2)$ და $\lambda_{Li} = 4603 \text{ \AA} (2^2 P - 4 D)$ ხაზთა სიგანეების დამოკიდებულება ელექტრონების კონცენტრაციაზე (28). ცდების შედეგად აღმოჩნდა, რომ გაგანიერებაში ძირითად როლს თამაშობს დარტყმითი მექანიზმი, როცა ელექტრონების კონცენტრაცია $n_e \approx (1 \div 10) \cdot 10^{16} \text{ სმ}^{-3}$, ხოლო სტატისტიკური მექანიზმი, როცა $n_e > 10 \cdot 10^{16} \text{ სმ}^{-3}$, ეს აიხსნება იმით, რომ პირველ შემთხვევაში სიგანის ნაწილაკთა რიცხვისაგან დამოკიდებულებას აქვს წრფივი ხასიათი, ხოლო მეორე შემთხვევაში კი — არაწრფივი.

4. ატმოსფერული წნევის პირობებში რკალური და ნაპერწყალური განმუხტვის პლაზმაში ცვლადი დენის დროს გამომსხივებელი ატომი ხვდება გარემომცველ ატომთა (იონთა) ელექტრულ ველში — $E = \frac{q}{r^2}$ (აქ q — მუხტის სიდიდეა). თუ ატომის საზღვრებში ველი მნიშვნელოვნად არ იცვლება, მაშინ იგი ერთგვაროვანია. ასეთ ელექტრულ ველში ატომთა ყოფაქცევა კარგადაა შესწავლილი: ატომის ენერგეტიკული დონე განიცდის გადანაცვლებას წყალბადისათვის E -ს პროპორციულად, ხოლო დანარჩენი ატომებისათვის E^2 -ის პროპორციულად (ხაზოვანი და კვადრატული შტარკ-ეფექტის შესაბამისად); გადანაცვლებული ენერგეტიკული დონე კი განიცდის გაგანიერებას.

გაგანიერების აღნიშნულ ტიპს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმიტომ, რომ ვარსკვლავთ შორის ატომები რამდენამე ათას გრადუს ტემპერატურაზე ისეთ პირობებში იმყოფება, როცა ამგზნებ ელექტრონთა და იონთა რიცხვი საგრძნობლად დიდია. ხაზოვანი შტარკ-ეფექტის შემთხვევაში ელექტრონები იწვევენ დარტყმითს სიგანეს, ხოლო იონები — სტატისტიკურს. ამ შემთხვევაში თეორიული გაანგარიშება იძლევა $\gamma \ll \Delta \omega_0$, ე. ი. ელექტრონების გავლენა უმნიშვნელოა. მაგრამ, როცა საქმე გვაქვს კვარა-

ტულ შტრაკ-ეფექტთან, მაშინ ძირითად როლს თამაშობს ელექტრონების მიერ შექმნილი დარტყმითი გაგანიერება [14]. შესაბამისი გამოთვლები ერთგვაროვანი ველის შემთხვევაში ჩატარებული იყო ვეისკოფისა და უნზოლდის მიერ და მათ მიერვე ახსნილ იქნა მთელ რიგ ატომთა ხაზების სიგანის საკითხი [35, 36].

ველის არაერთგვაროვნებით გამოწვეული ეფექტები ხაზთა გაგანიერებაზე პირველად შეისწავლა მილიანჩუკმა 1947 წ. [37] და შემდგომ—სობელმანმა და ვაინშტეინმა 1953 წ. [14, 19].

მილიანჩუკის გამოსავალ დებულებას წარმოადგენს იონთა შორის შექმნილი ველის ენერგიის გაშლა მწკრივად, საიდანაც მას შემოკცავს ერთგვაროვანი და არაერთგვაროვანი წევრი; ამის შედეგად მან შემფოთების ენერგიისათვის მიიღო:

$$\varphi = - \sum_{i=2}^{2n} \frac{q_i q_i}{d_i^2} + \frac{1}{2} \sum \frac{q_i q_i}{d_i^5} \left[r^2 d_i^2 - 3(\vec{r} \vec{d}) \right] + \dots, (13)$$

სადაც $2n$ დამუხტულ ნაწილაკთა რიცხვია, რომელთა ურთიერთ-დებარეობას განსაზღვრავს d_i . (13)-დან, ცხადია, თუ დამუხტულ ნაწილაკები სიმეტრიულადაა განლაგებული ($\vec{d}_\kappa = -\vec{d}_i$), მაშინ ერთნაირნიშნის მუხტებისათვის ($q_\kappa = q_i$) ნულის ტოლია ენერგიის ერთგვაროვანი ნაწილი, ხოლო სხვა შემთხვევაში (როცა $q_\kappa = -q_i$) კი — ენერგიის არაერთგვაროვანი ნაწილი. ავტორმა უჩვენა, რომ აღნიშნული თვალსაზრისით შეიძლება ახსნილ იქნას Na-ის თერმის „ანომალური“ გადანაცვლება რკალის პლაზმის სპექტრში.

სობელმანისა და ვაინშტეინის გამოკვლევებში, მილიანჩუკის გამოკვლევასთან შედარებით, ურთიერთქმედების ფუნქციაში დიპოლური და კვადრუპოლური წევრის შესახებ შეტანილია უფრო მეტი გარკვეულობა, სახელდობრ, მათ უჩვენეს, რომ სერიული ნომრის n -ის მცირე მნიშვნელობისათვის კვადრატული წევრის უგულვებელყოფა სამართლიანია მხოლოდ წყალბადის ატომისათვის და სხვა ატომებისათვის კი — არასამართლიანი. სობელმანმა და ვაინშტეინმა კვადრუპოლური ურთიერთქმედებისათვის მიიღეს ფორმულა [19]:

$$\Delta E_{njm} = - \frac{eq}{r^3} \rho_{nl} \frac{j(j+1) - 3m^2}{4j(j+1)}, \quad (14)$$

სადაც $\rho_{nl} = \int R^2_{nl}(r) r^4 dr$; j და m შინაგანი და მაგნიტური

ქვანტური რიცხვია. (14) ფორმულით გამოთვლილი ხაზის სიგანე

$$\lambda_{ca} = 4227 \text{ \AA} - \text{სათვის გვაძლევს} \quad \gamma = 4 \cdot 10^{-6} \text{ N}, \quad (15)$$

რაც მეტია იმავე ხაზისათვის დარტყმითი გაგანიერების ფორმულით მიღებულ მნიშვნელობაზე

$$\gamma_4 = \gamma_{4e} + \gamma_{4i} = 4,4 \cdot 10^{-7} \text{ N} \quad (16)$$

(როცა გვაქვს პირობები: $T = 5000^\circ \text{K}$ და $N = N_e = N_i$).

აღნიშნული თეორიის განზოგადება იძლევა კარგ შედეგს, როცა განიხილება ნეიტრალური წყალბადის ატომის ხაზის გაგანიერება. ამ მიმართულებით საინტერესო ექსპერიმენტული გამოკვლევები ეკუთვნის მანდელშტამსა და მაზნიცს [21], რომელთა მიერ ჩატარებული იყო ცდა ვაზგაციით პლაზმაში C α -ის ხაზებისათვის

$\lambda_{ca} = 5198 \text{ \AA}$ და $\lambda_{ca} = 4878 \text{ \AA}$, რომლისათვის შემჩნეული იყო ანოდურ ნაწილში უფრო მეტი გაგანიერება ხაზებისა და წანაცვლება, ვიდრე კათოდურ ნაწილში. ამას ისინი ხსნიან იმით, რომ ანოდურ ნაწილში თავს იყრის ელექტრონების მეტი რაოდენობა, ვიდრე მისი საშუალო განაწილება მთელს მოცულობაში, ამიტომ ანოდურ ნაწილში ადგილი უნდა ჰქონდეს ველის არაერთგვაროვნებას და ამით კი შტარკის ეფექტიდან გადახრას. ეს მოსაზრება ეთანხმება სობელმანისა და ვაინშტეინის თეორიულ შედეგებს.

5. სპექტრულ ხაზთა სიგანის თეორიაში რელის გაბნევით მიღებულ ხაზთა სიგანისა და ფორმის საკითხი უაღრესად მნიშვნელოვანია. იგი არა ერთხელ იყო მწვავე დისკუსიის ობიექტი. ამ მიმართულებით უნდა აღინიშნოს ლანდაუს შრომა [26] სინათლის რელის გაბნევით მიღებული სპექტრის ფორმისა და გაგანიერების მიზეზების შესწავლის საქმეში, რომელმაც შემდგომ დასრულებული სახე მიიღო მ. ლეონტოვიჩის [22, 23], გ. გინზბურგის [25], ი. სობელმანისა [27, 28] და სხვათა შრომებში.

ცდების შედეგებმა — რომ დიდი წნევის დროს ვაზზე წარმოებული გაბნეული სინათლის სპექტრის ფორმა მსგავსია სითხეზე წარმოებული გაბნეული სინათლის სპექტრის ფორმისა — მ. ლეონტოვიჩი, გინზბურგი და სხვები მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ რელის გაბნევისას სპექტრში ხაზთა სიგანე და ინტენსივობის პროფილი განისაზღვრება ვაზის შინაგანი წნევით. ლეონტოვიჩის მიერ სიმკვრივის ფლუქტუაციისათვის კინეტიკური განტოლების ამოხსნის შე-

დეგად მიღებულ იქნა ხაზთა გაგანიერების წნევისაგან დამოკიდებულიებისათვის შემდეგი ფორმულა:

$$\delta = \frac{c}{p}, \quad (17)$$

სადაც C მუდმივია. ანალოგიური შედეგები მიიღო გინზბურგმა კლასიკური ელექტრონული თეორიის ჩარჩოებში, რომლის თანახმად, ხაზთა სიგანე განისაზღვრება ვაზის წნევით, რომელიც გენეტიკურადაა დაკავშირებული დოპლერის ეფექტთან და არ არის დამოკიდებული ლორენცულ და ურთიერთქმედებით გამოწვეულ გაგანიერებაზე. ლეონტოვიჩისა და გინზბურგის მიერ დადგენილი იყო, რომ აღნიშნულ დამოკიდებულებას ადგილი აქვს მაშინ, როცა ვაზში წნევა რამდენიმე ათეული ატმოსფეროს რიგისაა, ე. ი. როცა $l \ll \lambda$ (სადაც l ნაწილაკთა თავისუფალი განარბენია და λ ტალღის სიგრძეა), მაგრამ, როცა $l > \lambda$ და $l \approx \lambda$, მაშინ გაბნეული სინათლის ტალღის ფორმა მნიშვნელოვნად დამოკიდებულია ცალკეულ ატომებზე წარმოებული გაბნეული სინათლის ინტენსივობისაგან და ზევით აღნიშნული მიახლოება არააზუსტი ხდება.

მცირე წნევის დროს ვაზში გაბნეულ ხაზთა სიგანისა და ფორმის საკითხი ქვანტური გზით განხილული იყო სობელმანის [27] მიერ, რომლის თანახმად, არაკოგერენტული გაბნევისას სპექტრის ფორმა და შესაბამისი სიგანე განისაზღვრება ერთდროულად სტატისტიკური და შეჯახებითი ფაქტორების მოქმედებით, ხოლო კოგერენტული გაბნევისათვის კი ძალაში რჩება ლეონტოვიჩისა და გინზბურგის შედეგები.

6. მთელი რიგი ფიზიკური და ასტროფიზიკური პრობლემების განხილვის დროს სპექტრული ხაზების ფორმისა და სიგანეთა ექსპერიმენტული განსაზღვრისას ხშირად რამდენიმე ეფექტი ერთდროულად მოქმედებს. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს გაგანიერების თითოეული მიზეზის ფარდობითი როლისა და გამოყენების საზღვრების დადგენას [28, 29]. ხშირად სპექტრული ხაზების სიგანეები შედეგია ერთდროულად ლორენცული შეჯახებისა, ხოლოცმარკის ურთიერთქმედებისა და დოპლერის გაგანიერებისა. ამ შემთხვევაში [14]

$$J(\omega) = \frac{\gamma}{2\pi^{3/2}V_0} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{e^{-\frac{V^2}{V_0^2}} dV}{(\omega - \omega_0 - \Delta - \Delta\omega\mathbb{I})^2 + \left(\frac{\gamma}{2}\right)^2}, \quad (18)$$

სადაც V_0 ატომის წონასწორული განაწილების სიჩქარეა, $\frac{\omega_0 V}{c} = \Delta \omega$ დოპლერის სიგანეა და Δ — სპექტრული ხაზის წანაცვლება. თუ შეჯახებითი სიგანე $\gamma \ll \Delta \omega$, მაშინ, $(\omega - \omega_0 - \Delta) \ll \Delta \omega$ და ინტენსივობის განაწილებაში მონაწილეობს მხოლოდ დოპლერ-ეფექტი. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როცა $\gamma \gg \Delta \omega$, მაშინ $(\omega - \omega_0 - \Delta) \gg \Delta \omega$ და (18) ვეძღვევს შეჯახებითი გაგანიერების შესაბამის ინტენსივობას. აღნიშნული გარემოებიდან გამომდინარე სობელმანის მიერ დადგენილი იყო საზღვრები დოპლერული გაგანიერებისათვის [14]

$$\frac{\omega_0 V}{c} \gg \frac{1}{\gamma}, \text{ ანუ } l \gg \lambda \quad (19)$$

ხოლო, როცა $l \ll \lambda$, მაშინ ადგილი აქვს შეჯახებითს გაგანიერებას.

აქვე უნდა აღინიშნოს ვანდერვალსის ძალებით გამოწვეული გაგანიერების შესახებ. როგორც ცნობილია, ვანდერვალსის ძალა პროპორციულია r^{-6} -ისა და, მაშასადამე, შესაბამისი ფაზის ცვლილება

$$\Delta \omega = \frac{C}{r^6}. \quad (20)$$

აღნიშნული ეფექტით გამოწვეული გაგანიერება შესამჩნევია $N \approx 10^{21} \text{ სმ}^{-3}$ -ის დროს, როცა შესაბამისი წნევა 40-50 ატმოსფეროს ტოლია [14]. ამ შემთხვევაში თეორია შეჯახებითი სიგანის γ და შესაბამისი ხაზის Δ -გადანაცვლების შეფარდებისათვის იძლევა $\frac{\gamma}{\Delta} = 2,8$. მანდელშტამისა და სხვათა ექსპერიმენტული შედეგები გვარწმუნებს, რომ ზოგჯერ ადგილი აქვს $\frac{\gamma}{\Delta} = 2,8$ მნიშვნელობიდან გადახრას [20, 21], რაც გამოწვეული უნდა იყოს შტარკის ეფექტის, ვანდერვალსის ძალებით მიღებული გაგანიერებისა და წანაცვლების ერთდროული მოქმედებით.

7. სპექტრულ ხაზთა სიგანის თეორიის ქვანტურმექანიკური დასაბუთება წარმოადგენდა და წარმოადგენს უაღრესად მნიშვნელოვან თეორიულ პრობლემას, რომელსაც მიეძღვნა უცხოელი და საბჭოთა ფიზიკოსების მრავალი შრომა, მაგრამ ჯერჯერობით მინც გადაუჭრელი რჩება. ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯები გადადგმული იყო სხვებთან ერთად ი. ფრენკელის მიერ [30], რომელიც შეეცადა მიეცა ლორენცის გაგანიერებისათვის ქვანტურმექანიკუ-

რი დასაბუთება. შემდეგში ვაისკობის, იაბლონსკის, მარგენაუსა და და სხვათა მიერ განხილულ იქნა თეორიის განზოგადების მთელი რიგი უმნიშვნელოვანესი საკითხები, რომელთა საშუალებით ცხალი გახდა ხაზთა გაგანიერების ქვანტურმექანიკური ახსნა, შემამფოთებელი ნაწილაკის ტალღური ფუნქციისათვის განსაკუთრებული ქვანტიკლასიკური პირობის დადება და სხვ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ი. სობელმანის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ამ მიმართულებით. მან დაასაბუთა, რომ ქვანტიკლასიკური და ბორნის მიახლოება შემამფოთებელი ნაწილაკის ტალღური ფუნქციისა და ურთიერთქმედების შერჩევის დროს სამართლიანია, სანამ შემამფოთებელი ნაწილაკები ატომები ან იონები, ხოლო, როცა უკანასკნელი ელექტრონებია, მაშინ ქვანტიკლასიკური მიახლოება არასამართლიანია. ამ შემთხვევისათვის სობელმანის მიერ განვითარებულ იქნა ელექტრონების შეჯახებითი გაგანიერების თეორია, რომელიც დამაკმაყოფილებელ შედეგებს გვაძლევს სპექტრულ ხაზთა სიგანეების წანაცვლების სიდიდისა და ქვანტურმექანიკური ფაზის ცვლილებისათვის.

ლიტერატურა

1. В. А. Фок, Н. С. Крылов, ЖЭТФ, 17, 93 (1947).
2. Б. Степанов, Л. Афанасевич, ДАН, 115, 313 (1957).
3. Д. И. Блохинцев, ЖЭТФ, 16, 294 (1946).
4. А. Соколов, Д. Иваненко, Квантовая теория поля, ГТТИ, 1952.
5. Ф. Федоров, Уч. зап. ЛГУ, 146, вып. 8, (1942).
6. А. А. Власов, ЖЭТФ, 4, 24 (1934).
7. А. А. Власов и В. С. Фурсов, ЖЭТФ, 6, 378 (1936).
8. А. А. Власов и В. С. Фурсов, ЖЭТФ, 9, 783 (1939).
9. В. С. Фурсов и др., ДАН, 101, 453 (1955).
10. В. А. Сулава, Канд. диссертация, МГУ, физ. фак., 1941 г.
В. А. Сулава, Тр. Кут. пединст., XII, 237 (1954).
11. ვ. სულავა, ქუთ. პედინსტ. შრ., XII, 247 (1954)
12. ვ. სულავა, ქუთ. პედინსტ. შრ., XIV, 259 (1955)
13. С. Л. Манделъштам и Н. Н. Соболев, ЖЭТФ, 20, 323 (1950).

14. И. И. Собельман, УФН, 54, 551 (1954).
15. И. И. Собельман, ДАН, 98, 384 (1954).
16. И. И. Собельман, Изв. АН, (сер. физическая) 17, 554 (1953).
17. Е. Козирева, Опт. и Спект., 2, 43 (1957).
18. В. Данилова, Изв. АН, (сер. физическая), 11, 252 (1947).
19. И. И. Собельман и Л. А. Вайнштейн, ДАН, 90, 767 (1953).
20. С. Л. Мандельштам и М. Мазинг, Опт. и Спект., 2, 257 (1957).
21. С. Л. Мандельштам и Г. Дольгов, ЖЭТФ, 23, 691 (1953).
22. М. А. Леонтович, Zs f. Ph. 72, 247 (1931).
23. М. А. Леонтович, Изв. АН ОМЭН, 633 (1936).
24. В. Л. Гинзбург ДАН, 30, 397 (1941).
25. Л. Д. Ландау и Г. Плачек, Sov. Ph. 5, 172 (1934).
26. И. И. Собельман, ДАН, 88, 653 (1953).
27. И. И. Собельман, Изв. АН, (сер. физическая), 17, 554 (1953).
28. Н. Н. Соболев, Тр. ФИИЛ, VII, 186 (1956).
29. Н. Н. Соболев, и др., ЖЭТФ, 20, 805 (1950).
30. Я. И. Френкель, Zs f. Ph. 59, 189 (1930).
31. И. И. Собельман, ЖЭТФ, 27, 519 (1957).
32. И. И. Собельман, Опт. и Спект., 1, 617 (1956).
33. И. И. Собельман, For. der Ph. 5, 175 (1957).
34. С. Л. Мандельштам и Н. Н. Соболев, Изв. АН, (сер. физическая), 11, 258 (1947).
35. В. Ф. Вейскопф, УФН, 13, 596 (1933).
36. А. Унзольд, Сбор. стат. СПАФС, ИЛ, 1951.
37. В. Милянчук, ДАН, 59, 671 (1948).

Г. Я. ХАЖАЛИЯ

ОБ ОДНОЙ ТЕОРЕМЕ ПОКРЫТИЯ ДЛЯ ФУНКЦИИ РЕГУЛЯРНЫХ В ДВУСВЯЗНЫХ ОБЛАСТЯХ

В настоящее время известно [1, 2] ряд свойств звезды функции $w=f(z)$ семейства $\{f(z)\}$, регулярных в круге $|z| < 1$ и подчиненных нормировке: $f(0)=0, f'(0)=1$. Г. М. Голузин [1], опираясь на принцип Грётша, доказал, что если $w=f(z)$ есть функция из семейства $\{f(z)\}$, то всегда найдется такое положение данного пучка n лучей с вершиной $w=0$, что сумма длин его отрезков, помещающихся в звезде функции, не меньше чем n . А. Ф. Бермант, исходя из других соображений, также доказал теорему о покрытии отрезков с улучшенной константой. В частности, ему удалось установить, что указанная сумма длин отрезков не меньше, чем

$$\sigma > n \frac{1}{2} \left(3 - \frac{8^*}{\pi} \right)^1.$$

В настоящей статье, опираясь на принцип средней ширины звезды двусвязной области [3], мы имеем целью обобщить теорему Голузина о покрытии отрезков для случая звезды функции из семейства $\{f(z)\}$, регулярных и однолистных в кольце $D_R: 1 < |z| < R$.

Будем обозначать через (Σ) семейство аналитических функций $\{f(z)\}$, правильных и однолистных в кольце $D_R: 1 < |z| < R$ и обладающих следующими свойствами:

- $$\left. \begin{array}{l} 1. f(z) \text{ однозначна,} \\ 2. |f(z)| \geq 1, \\ 3. \frac{1}{2\pi} \int_C \frac{f'(z)}{f(z)} dz \geq 1, \end{array} \right\} \quad (A),$$

где C —произвольная замкнутая гладкая кривая, лежащая

¹ А. Бермант, ДАН СССР, XVIII, № 3, (1938).

в кольце D_R , не гомотогичная нулю в области D_R ; через (Σ') обозначим семейство аналитических функций $\{f(z)\}$ правильных и однолистных в двусвязной области D и обладающих свойствами (A).

§ 1. О покрытии отрезков

В этом параграфе, опираясь на принцип средней ширины звезды двусвязной области, мы даем обобщение теоремы Г. М. Голузина о покрытии отрезков для случая звезды отображения D кольца $D_{R_1}: 1 < |z| < R_1$ функцией $w = f(z)$ из семейства (Σ) .

Приведем прежде всего определение понятия звезды двусвязной однолистной области.

Пусть, в плоскости комплексного переменного z имеется кольцо D_R , и пусть, $f(z)$ есть произвольная функция из семейства (Σ) , отличная от z . Обозначим через D двусвязную однолистную область, ограниченную линиями Γ_1 и Γ_2 , на которую наша функция $w = f(z)$ конформно отображает кольцо $D_{R_1}: 1 < |z| < R_1, R_1 < R$.

Звездой D^* области D относительно точки P , принадлежащей области ограниченной Γ_1 , мы назовем открытое множество содержащееся в D и обладающих следующими свойствами.

1. Всякий луч, выходящий из точки P , имеет точки D^* ;
2. Если две точки z_1 и z_2 принадлежат D^* , а прямая, проходящая через z_1 и z_2 , проходит через P , то весь отрезок $\overline{z_1 z_2}$ принадлежит D^* . В условиях 2) концы наибольшего отрезка, содержащего z_1 и z_2 и содержащегося в D^* , принадлежат один Γ_1 , а другой Γ_2 .

Таким образом, звезда D^* двусвязной однолистной области в точке P является наибольшей однолистной областью, выделяемой из области D проведением прямолинейных лучей, выходящих из точки P , границы которой состоят из дуг Γ_1 и Γ_2 и из отрезков лучей, соединяющих точки границы области, причем все отрезки луча на своем продолжении имеют точку P .

Кроме того, в дальнейшем нам придется ссылаться на одну теорему, доказанной нами в работе [3]. Для удобства ссылки приводим текст этой теоремы.

Теорема 1. Если D^* есть звезда отображения D кольца $D_{R_1}: 1 < |z| < R_1, R_1 < R$, функцией $w = f(z)$ из семейства (Σ) , то для любого поля прямолинейных отрезков

$$\left. \begin{aligned} u &= s(\varphi) \cos \varphi, \quad s_1(\varphi) = 1 \leq s(\varphi) \leq s_2(\varphi) \\ v &= s(\varphi) \sin \varphi, \quad 0 \leq \varphi < 2\pi \end{aligned} \right\}, \quad (1)$$

$$\frac{D(u, v)}{D(s, \varphi)} = s(\varphi) \neq 0, \quad w = u + iv,$$

заданного в звезде будем иметь:

$$\int_0^{2\pi} \frac{d\varphi}{\log s_2(\varphi)} < \frac{2\pi}{\log R_1}, \quad R_1 < R. \quad (2)$$

Знак равенства достигается только тогда, когда $D^* \equiv D$ и когда при отображении $w = f(z)$ отрезкам поля (1) соответствуют отрезки $1 < |w| < R_1$ радиусов круга $|w| < R_1$, кроме того имеем неравенства:

$$\frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} s_2^2(\varphi) d\varphi \geq R_1^2,$$

$$\frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} s_2(\varphi) d\varphi \geq R_1, \quad R_1 < R.$$

Пользуясь теперь принципом средней ширины звезды двувязной области [3] и теоремой 1 настоящего параграфа, мы докажем следующую теорему:

Теорема 2. Если $w = f(z)$ есть функция из семейства (Σ) , то в отображении кольца $D_R: 1 < |z| < R$ этой функцией существует совокупность n прямолинейных отрезков, исходящих из точки $w = 0$ под заданными между собой углами и суммой длин не меньшей числа $\geq n(R - 1)$, которые целиком лежат в звезде функции $f(z)$ из семейства (Σ)

Доказательство. Рассмотрим отображение D кольца $D_{R_1}: 1 < |z| < R_1, R_1 < R$, функцией $w = f(z)$ из семейства (Σ)

и обозначим звезду области D через D^* . Пусть, Γ_1^* и Γ_2^* ее внутренняя и внешняя границы.

Возьмем теперь в звезде функции $f(z)$ систему из n прямолинейных отрезков, принадлежащих лучам исходящих из точки $w = 0$ и образующих с действительной осью заданные углы, причем эти отрезки проведены во всяком случае между границами звезды. Мы предположим, что каждый прямолинейный кусок границы звезды принадлежит одному из этих n отрезков, и в ней содержатся все отрезки касательные к границам Γ_1 и Γ_2 . Кроме того, мы примем, чтобы колебание функции $|f(z)|$ на части границы Γ_2 , лежащей между соседними прямолинейными отрезками (но не на самых отрезках) и входящей в границу звезды, было бы меньше заданного числа $\varepsilon > 0$.

Пусть, отрезки нашей системы определяются уравнениями:

$$u = s(\varphi) \cos \varphi, \quad s_1(\varphi) < s(\varphi) < s_2(\varphi), \quad (3)$$

$$v = s(\varphi) \sin \varphi, \quad 0 < \varphi < 2\pi, \quad w = u + iv.$$

Причем

$$\frac{D(u, v)}{D(s, \varphi)} = s(\varphi) \neq 0$$

в области изменения s и φ , где φ есть параметр определяющий отрезок луча системы (3) и принимающий заданные значения $\varphi_j, j = 1, 2, \dots, n$, а за параметр s принята длина отрезка луча системы, соответствующего заданному значению φ .

Уравнения

$$\begin{aligned} s &= s_1(\varphi), & 0 < \varphi < 2\pi, \\ s &= s_2(\varphi), \end{aligned}$$

суть параметрические уравнения линии Γ_1^* и Γ_2^* , соответственно с параметром φ , причем $s_2(\varphi) - s_1(\varphi), s_1(\varphi) < s_2(\varphi)$, при $0 < \varphi < 2\pi$ дает длину отрезка системы при заданных значениях φ ; функции $s_1(\varphi) = s_1(\varphi + 2\pi)$ и $s_2(\varphi) = s_2(\varphi + 2\pi)$ однозначные непрерывные функции в сегменте $[0, 2\pi]$. Мы предположим, что в любой такой системе по меньшей мере один из его отрезков пересекает границу звезды.

Следовательно, при принятых обозначениях, для любой системы из n прямолинейных отрезков, помещающихся в звезду

де функции $f(z)$, сумма длин этих n отрезков определяется формулой:

$$I = \sum_{\varphi} [s_2(\varphi) - s_1(\varphi)],$$

где φ принимает соответствующие заданные значения φ_j ,
 $0 < \varphi_j < 2\pi$, $j = 1, 2, \dots, n$.

Так как положение системы n прямолинейных отрезков и сумма длин этих n прямолинейных отрезков меняется, вообще говоря, от функции к функции семейства, то I представляет собой функционал, зависящий от функции $f(z)$ из семейства (Σ) . Но, с другой стороны, при этих обозначениях из принципа средней ширины звезды двусвязной области [3], имеем:

$$\int_0^{2\pi} \frac{d\varphi}{\log \frac{s_2(\varphi)}{s_1(\varphi)}} < \frac{2\pi}{\log R_1}, \quad R_1 < R. \quad (5)$$

Найдем теперь минимум функционала I при условии [5]. Как и при решении аналогичной задачи [3], в формулах (4) и (5) мы можем положить:

$$s_1(\varphi) = 1$$

для всех значений φ из $[0, 2\pi]$, т. е. для любой системы отрезков помещающихся в звезде функции $f(z)$. Тогда в силу теоремы 1 из (5) непосредственно имеем:

$$\int_0^{2\pi} \frac{d\varphi}{\log s_2(\varphi)} < \frac{2\pi}{\log R_1}, \quad R_1 < R. \quad (6)$$

Следовательно, условие (5) можно заменить условием (6). Но из последнего условия для достаточно большого m следует, что

$$\sum_{j=1}^m \frac{1}{\log s_2(\varphi_j^*)} < \frac{m}{\log R_1}, \quad R_1 < R, \quad (7)$$

где φ_j^* , $j = 1, 2, \dots, m$, принадлежат равномерно распределен-

ной на интервале $[0, 2\pi]$ системе чисел, а $s_2(\varphi_j^*)$ — радиус-вектор области с границей Γ_2^* , составляющий с действительной осью угол φ_j^* ; разность $s_2(\varphi_j^*) - 1$ есть длина отрезка этого радиус-вектора, целиком лежащая в звезде D^* , внутренняя граница которого есть окружность $|w| = 1$.

Итак, найдем теперь минимум функционала

$$I = \sum_{j=1}^n [s_2(\varphi_j) - 1], \quad 0 \leq \varphi_j < 2\pi, \quad j=1, 2, \dots, n,$$

при условии (7).

Как было отмечено выше, положение системы из n прямолинейных отрезков меняется, вообще говоря, от функции к функции семейства $(\Sigma)^1$. Допустим, что сумма длин этих n отрезков постоянно равно I_0 , и допустим, что в любой такой системе по меньшей мере один из его отрезков пересекает границы звезды D^* . Последовательно поворачивая эту систему из n отрезков, принадлежащих лучам исходящих из начала координат $w=0$, на $p-1$ углов мы, таким образом, получим систему из np отрезков; всегда можно добиться того, чтобы углы между действительной осью x и этими отрезками принадлежали равномерно распределенной на интервале $[0, 2\pi]$ системе чисел. Но, в таком случае, для суммы частей этих np отрезков, целиком лежащих в звезде функции, при достаточно большом p , будем иметь

$$I' = \sum_{j=1}^{np} [s_2(\varphi_j^*) - 1], \quad 0 \leq \varphi_j < 2\pi. \quad (8)$$

Найдем теперь минимум функционала I' , при условии:

$$I_1 = \sum_{j=1}^{np} \frac{1}{\log s_2(\varphi_j^*)} \leq \frac{np}{\log R_1} = A. \quad (9)$$

В силу того, что $\frac{1}{\log x}$ есть убывающая функция x ; $x > 1$,

¹⁾ В этой части мы пользуемся рассуждением вполне аналогичным тем, которую применял А. Ф. Бермант при доказательстве аналогичной теоремы в случае круга (см. цит. работу).

искомый экстремум не может достигаться внутри пр мерного евклидова тела, определенного неравенством (9). Следовательно, условие (9) можно заменить условием

$$\sum_{j=1}^{np} \frac{1}{\log s_2(\varphi_j^*)} = \frac{np}{\log R_1} = A. \quad (10)$$

Таким образом, наша задача приводится к следующей: найти минимум функции

$$I' = \sum_{j=1}^{np} x_j$$

при условии

$$I_1 = \sum_{j=1}^{np} \frac{1}{\log x_j} = A. \quad (11)$$

Так как, при удалении точки $(x_1, x_2, \dots, x_{np})$ в бесконечность, функция I' равномерно стремится в бесконечность, то в силу теоремы Вейерштрасса, существует конечная точка многообразия (9), в которой искомый минимум достигается, причем эту точку можно определить правилом множителей Лагранжа.

Таким образом, в точке минимума будем иметь:

$$\frac{d}{dx_j} (I' + \lambda I_1) = 0, \quad j=1, 2, \dots, np.$$

т. е.

$$\log x_j = \frac{\sqrt{\lambda'}}{\sqrt{x_j}} = \frac{\lambda'}{\sqrt{x_j}}, \quad j=1, 2, \dots, np.$$

Так как эта система при любом $\lambda', \lambda' > 0$, имеет единственное решение, то отсюда заключаем, что у искомой экстремальной точки все координаты между собой равны:

$$s_2(\varphi_j^*) = x_j = a, \quad j=1, 2, \dots, np.$$

Их общее значение a найдем из (11)

$$\frac{np}{\log a} = A, \quad a = e^{\frac{np}{A}}.$$

Отсюда, для минимального значения I' получим:

$$I'_{\min} = \text{пр} \left(e^{\frac{\text{пр}}{\Lambda}} - 1 \right). \quad (12)$$

Заметивший, что правая часть (12) при $\Lambda = \frac{\text{пр}}{\log R_1}$ дает $\text{пр} (R_1 - 1)$, получаем

$$I' \geq \text{пр} (R_1 - 1) \quad (13)$$

Но сумма длин всех пр отрезков, по условию, равна $\text{пр} I_0$, следовательно,

$$I' = \text{пр} I_0 \geq \text{пр} (R_1 - 1), \text{ т. е.} \quad (14)$$

$$I_0 \geq n (R_1 - 1).$$

Переходя к пределу в последнем неравенстве при $R_1 \rightarrow R$, мы получаем

$$I_0 \geq n (R - 1).$$

Следовательно, если взять сумму длин отрезков системы $I_0 < n (R - 1)$, то найдется по крайней мере одно положение такой системы, при котором все его отрезки целиком лежат в звезде функции.

Теорема доказана.

Теорема 3. Пусть, D произвольная ограниченная однолистная двусвязная область в плоскости комплексного переменного z , и пусть $R = \text{mod} (D)$. Если $w = f(z)$ есть функция из семейства (Σ') , то в отображении области D существует совокупность n прямолинейных отрезков, исходящих из точки $w = 0$ под заданными между собой углами, и суммой длин не меньшей числа $\geq n (R - 1)$, которые целиком лежат в звезде функции $f(z)$.

Замечание. Теорема 2 имеет место и в том случае, когда $f(z)$ регулярна но неоднолистка в кольце D_R .

ЛИТЕРАТУРА

1. Г. М. Голузин, Некоторые теоремы покрытия для функций регулярных в круге: Матем. сб. 2 (44), 1937.
2. А. Ф. Бермант, О некоторых обобщениях принципа Э. Линдлефа и их применениях: Матем. сб. 20/62:1, 1947.
3. Г. Я. Хажалия, О некоторых теоремах покрытия для функций регулярных в двусвязных областях: Труды Тбилисск. матем. института им. А. М. Размадзе, XVIII, 1951.

Г А Б А Д А Д З Е Н. А.

**О ПРИМЕНЕНИИ ВЕЩЕСТВЕННЫХ МАТРИЦ 2-ГО
ПОРЯДКА В ТРЕХМЕРНОМ ПРОЕКТИВНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ**

Для изучения линейчатой геометрии трехмерного проективного пространства P_3 могут быть применены методы, основанные на использовании обобщений комплексных чисел, одним из которых являются вещественные матрицы 2-го порядка

$$\begin{pmatrix} A & B \\ C & D \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a+d & b+c \\ -b+c & a-d \end{pmatrix}, \quad (1)$$

которые можно записать в виде

$$\alpha = a + bi + ce + df, \quad (2)$$

где a, b, c, d вещественные числа, а роль «единиц» i, e, f ($i^2 = -1, e^2 = +1, ie = -ei = f$) играют матрицы

$$\begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}.$$

Выражение (2) является аналогом другого обобщения

комплексных чисел — кватернионов $\alpha = a + bi + cj + dk$,

для которых $i^2 = j^2 = -1, ij = -ji = k$.

Вещественные матрицы 2-го порядка можно представить расположенными в 4-мерном пространстве, называемом «пространством матриц», для них определен переход к «сопряженной матрице» $\bar{\alpha} = a - bi - ce - df$, т. е. если $\alpha = \begin{pmatrix} A & B \\ C & D \end{pmatrix}$,

то $\bar{\alpha} = \begin{pmatrix} D - B \\ -C & A \end{pmatrix}$. Очевидно, что $\bar{\alpha}\alpha = a^2 + b^2 - c^2 - d^2 = \begin{vmatrix} A & B \\ C & D \end{vmatrix}$

является вещественным числом, равным детерминанту α .

Будем называть квадратный корень из этого числа модулем

матрицы и обозначим его через $|\alpha|$; тогда $\alpha^{-1} = \frac{\bar{\alpha}}{|\alpha|}$; по матрицы, у которых $|\alpha| = 0$, являются делителями нуля.

Как показал советский математик Б. А. Розенфельд [1], многообразие прямых трехмерного проективного пространства P_3 можно взаимно однозначно и непрерывно отобразить на расширенное пространство матриц, причем группа проективных преобразований пространства P_3 изоморфна группе дробно-линейных преобразований пространства матриц. Прямолинейные конгруэнции пространства P_3 при этом изображаются двухмерными поверхностями в пространстве матриц.

Теория пар прямолинейных конгруэнций в пространстве P_3 была предметом изучения во многих работах советского математика С. П. Финикова [2,3] и его учеников.

В настоящей работе устанавливаем некоторые свойства пар прямолинейных конгруэнций пространства P_3 и его предельного направляющего тетраэдра, на основе отображения проективного пространства P_3 на «пространство матриц», которые являются обобщением найденных нами свойств прямолинейных конгруэнций [4].

§ 1. Изображение прямолинейных конгруэнций трехмерного проективного пространства в пространстве матриц

Отображение многообразия прямых трехмерного проективного пространства P_3 на пространство вещественных матриц 2-го порядка, предложенное Б. А. Розенфельдом, может быть произведено следующим образом: если прямая проходит через две точки X и Y , с координатами x^0, x^1, x^2, x^3 и y^0, y^1, y^2, y^3 , то ей можно поставить в соответствие вещественную матрицу 2-го порядка

$$Z = \begin{pmatrix} x^2 & y^2 \\ x^3 & y^3 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x^0 & y^0 \\ x^1 & y^1 \end{pmatrix}^{-1} \quad (1)$$

Нетрудно проверить, что при замене точек X и Y другими двумя точками этой прямой, а также при умножении координат точек X и Y на произвольное число, матрица (1)

не изменяется. Не представляются матрицами только те прямые, для которых

$$x^0 y^1 - x^1 y^0 = 0, \quad (2)$$

т. е. прямые, пересекающиеся с базисной прямой $e_0 e_1$; поэтому для того, чтобы соответствие между прямыми и матрицами было взаимно однозначно, дополним пространство матриц «бесконечно удаленными матрицами», соответствующими указанным прямым.

Нетрудно также проверить, что при проективных преобразованиях пространства P_3 матрицы, представляющие прямые P_3 , подвергаются дробно-линейным преобразованиям:

$$W = (AZ + B) (CZ + D)^{-1} \text{ и } W = (A\bar{Z} + B) (C\bar{Z} + D)^{-1}, \quad (3)$$

и обратно, причем преобразования (3) первого рода изображают коллинеации P_3 , а преобразования (3) второго рода изображают корреляции P_3 . Заметим, что коллинеация P_3 , соответствующая преобразованию $W = Z^{-1}$ матриц, переводит базисную прямую $e_0 e_1$ в базисную прямую $e_2 e_3$, а прямые, пересекающие прямую $e_0 e_1$, — в прямые, пересекающие прямую $e_2 e_3$, характеризующиеся тем, что детерминанты представляющих их матриц равны нулю, откуда следует, что добавляемые нами бесконечно удаленные матрицы играют роль обратных элементов для нуля и делителей нуля.

Линейчатые поверхности, конгруэнции и комплексы прямых P_3 , т. е. семейства прямых P_3 , зависящих, соответственно, от 1, 2 и 3 параметров, изображаются в пространстве матриц, соответственно, линиями, двухмерными поверхностями и гиперповерхностями. Как показал Б. А. Розенфельд [1], если ввести в пространство матриц псевдоевклидову метрику пространства 2R_4 , в которой за расстояние между двумя точками Z и W считаются модуль $|Z - W|$ их разности, дробно-линейные преобразования будут являться конформными преобразованиями, а семейства прямых P_3 , сохраняющие свой вид при проективных преобразованиях, изображаются геометрическими местами точек 2R_4 , сохраняющими свой вид при конформных преобразованиях. В частности, пучки прямых P_3 изображаются изотропными прямыми 2R_4 , развертывающиеся линейчатые поверхности P_3 — изотропными кривыми 2R_4 , связки и плоские поля P_3 — изотропными 2-мер-

ными плоскостями 2R_4 , семейства прямолинейных образующих поверхностей 2-го порядка — окружностями 2R_4 , гиперболы и эллиптические линейные конгруэнции P_3 (семейства прямых, соединяющих произвольные точки двух вещественных прямых, или мнимо-сопряженные точки двух мнимо-сопряженных прямых). — двухмерными сферами 2R_4 , соответственно, линейчатыми или овальными.

Пара прямолинейных конгруэнций пространства P_3 , т. е. две прямолинейные конгруэнции, между лучами которых установлено взаимно однозначное соответствие, изображается в пространстве матриц парой двухмерных поверхностей, между точками которых установлено взаимно однозначное соответствие, или взаимно однозначной функцией матричного переменного

$$W = F(Z), \quad (4)$$

где переменное Z представляет первую из этих поверхностей, а переменное W представляет вторую из этих поверхностей. Будем называть функцию (4) **определяющей функцией** пары прямолинейных конгруэнций. Очевидно, что две пары конгруэнций, отличающиеся только порядком соответствующих лучей, определяются двумя взаимно обратными функциями $F(Z)$ и $F^{-1}(Z)$. Так как группа проективных преобразований пространства P_3 изоморфна группе дробно-линейных преобразований матриц, мы получаем следующую теорему:

ТЕОРЕМА 1. Для того, чтобы две пары прямолинейных конгруэнций проективного пространства P_3 отличались друг от друга только проективным преобразованием, необходимо и достаточно, чтобы их представляющие функции могли быть получены одна из другой с помощью одного и того же дробно-линейного преобразования и независимого и зависимого переменных.

§ 2. Определение параметра распределения лучей пары прямолинейных конгруэнций по ее определяющей функций

В многообразии пар прямых пространства P_3 можно определить числовую характеристику линейного элемента, аналогичную параметру распределения в многообразиях прямых

неевклидовых пространств. Всякие две пары прямых в пространстве P_3 в общем случае определяют две вещественные или мнимо-сопряженные прямые, пересекающиеся со всеми прямыми этих двух пар; через три прямые в общем случае можно провести семейство прямолинейных образующих линейчатую поверхность 2-го порядка, которая в общем случае пересекается с 4-ой прямой в двух вещественных или мнимо-сопряженных точках; искомыми прямыми являются прямолинейные образующие 2-го семейства этой поверхности, соответственно вещественные или мнимо-сопряженные, проходящие через эти точки. Эти две прямые называются **директрисами** данных двух пар прямых. Две пары прямых пространства P_3 в общем случае обладают двумя числовыми инвариантами — двойным отношением четверок точек пересечения данных прямых с их директрисами. Вместо этих двойных отношений W_0 , W_1 рассматривают инварианты φ_0 и φ_1 , связанные с двойными отношениями, соотношениями:

$$W_0 = -\operatorname{tg}^2 \varphi_0, \quad W_1 = -\operatorname{tg}^2 \varphi_1. \quad (5)$$

Если мы рассмотрим многообразие всех пар прямых пространства и одна из двух пар прямых стремится к другой по какому то направлению в многообразии пар прямых, отношение $\frac{\varphi_1}{\varphi_0}$, инвариантов φ_0 и φ_1 , этих двух пар прямых стремится к определенному пределу, который мы будем называть **параметром распределения пары прямых в данном направлении в многообразии пар прямых**. Если, в частности мы рассмотрим пару прямолинейных конгруэнций в пространстве P_3 , то каждому предельному значению направления дифференциала dZ соответствует направление в многообразии пар прямых, выходящее из данной пары лучей конгруэнций и, следовательно, определенное значение параметра распределения лучей пары конгруэнций. Найдем значение параметра распределения лучей пары конгруэнции, заданной своей определяющей функцией, в функции от предельного значения направления дифференциала dZ . Для этого заметим, что двойные отношения $-\operatorname{tg}^2 \varphi_0$ и $\operatorname{tg}^2 \varphi_1$ двух пар прямых P_3 , являются собственными числами матрицы

$$(W^I - Z^I)^{-1} (W^I - Z) (W - Z)^{-1} (W - Z^I), \quad (6)$$

где Z, W, Z', W' матрицы, представляющие эти две пары прямых. В самом деле, если мы выберем базисные точки e_0, e_1, e_2, e_3 пересечения прямых первой пары и директрис, так, что прямыми первой пары являются прямые e_0e_1 и e_2e_3 , а директрисами — прямые e_0e_2 и e_1e_3 , то прямые второй пары определяются, соответственно, точками $e_0 + k_0e_2, e_1 + k_1e_3, e_0 + l_0e_2, e_1 + l_1e_3$. Тогда двойные отношения — $tg^2 \varphi_0$ и $tg^2 \varphi_1$, соответственно, равны $\frac{k_0}{e_0}$ и $\frac{k_1}{e_1}$. С другой стороны матрицы, представляющие данные прямые, имеют вид:

$$Z = 0, W = \infty, Z' = \begin{pmatrix} k_0 & 0 \\ 0 & k_1 \end{pmatrix}, W' = \begin{pmatrix} l_0 & 0 \\ 0 & l_1 \end{pmatrix}, \quad (7)$$

и матрица (6) равна матрице

$$\begin{pmatrix} \frac{l_0}{l_0 - k_0} & 0 \\ 0 & \frac{l_1}{l_1 - k_1} \end{pmatrix}; \quad (8)$$

при переходе к другому базису двойные отношения — $tg^2 \varphi_0$ и — $tg^2 \varphi_1$ не изменяются, а матрица (6) испытывает преобразование $W \rightarrow AWA^{-1}$, при котором ее собственные числа не изменяются, отсюда следует, что указанный факт имеет место при любом базисе.

Рассмотрим теперь две бесконечно близкие пары прямых P_3 , представляемые матрицами Z, W и $Z' = Z + dZ, W' = W + dW$. Матрицу (6) в случае бесконечно близких пар прямых можно переписать в виде:

$$\begin{aligned} & (W + dW - Z - dZ)^{-1} (W + dW - Z) (W - Z)^{-1} (W - Z - dZ) = \\ & = (W + dW - Z - dZ)^{-1} (W - Z) (W - Z)^{-1} (W - Z) + \\ & + (W + dW - Z - dZ)^{-1} dW (W - Z)^{-1} (W - Z) - \\ & - (W + dW - Z - dZ)^{-1} (W - Z) (W - Z)^{-1} dZ - \\ & - (W + dW - Z - dZ)^{-1} dW (W - Z)^{-1} dZ = \\ & = (W + dW - Z - dZ)^{-1} (W + dW - Z - dZ) - \\ & - (W + dW - Z - dZ)^{-1} dW (W - Z)^{-1} dZ. \end{aligned} \quad (9)$$

С другой стороны эту матрицу можно переписать в виде:

$$\begin{aligned}
 A \begin{pmatrix} \cos^2 \varphi_0 & 0 \\ 0 & \cos^2 \varphi_1 \end{pmatrix} A^{-1} &= A \begin{pmatrix} (1 - \frac{\varphi_0^2}{2} + \dots)^2 & 0 \\ 0 & (1 - \frac{\varphi_1^2}{2} + \dots)^2 \end{pmatrix} A^{-1} = \\
 &= A \begin{pmatrix} 1 - \varphi_0^2 + \dots & 0 \\ 0 & 1 - \varphi_1^2 + \dots \end{pmatrix} A^{-1} = 1 - A \begin{pmatrix} \varphi_0 & 0 \\ 0 & \varphi_1 \end{pmatrix}^2 A^{-1} \dots \quad (10)
 \end{aligned}$$

где A некоторая матрица, приводящая данную матрицу к диагональному виду.

Поэтому, отбрасывая бесконечно малые высшего порядка, мы можем написать равенство:

$$1 - A \begin{pmatrix} \varphi_0 & 0 \\ 0 & \varphi_1 \end{pmatrix}^2 A^{-1} = 1 - (W - Z)^{-1} dW (W - Z)^{-1} dZ, \quad (11)$$

или

$$A \begin{pmatrix} \varphi_0 & 0 \\ 0 & \varphi_1 \end{pmatrix}^2 A^{-1} = (W - Z)^{-1} dW (W - Z)^{-1} dZ. \quad (12)$$

Поэтому числа φ_0 и φ_1 являются собственными числами матрицы (11), и если мы будем обозначать отношение собственных чисел матрицы X символом $[X]$, мы можем записать, что

$$\frac{\varphi_1}{\varphi_0} = \sqrt{[(W - Z)^{-1} dW (W - Z)^{-1} dZ]}. \quad (13)$$

Так как выражение (13) зависит только от направления дифференциала dZ и не зависит от модуля dZ , переходя в этом выражении к пределу при $dZ \rightarrow 0$, мы получим выражение зависящее только от направления, по которому dZ стремится к нулю.

Так как предел отношения $\frac{\varphi_1}{\varphi_0}$, при стремлении dZ к нулю, является параметром распределения лучей пары прямолинейных конгруэнций, мы получаем следующую теорему:

ТЕОРЕМА 2. Параметр распределения ρ лучей пары прямолинейных конгруэнций пространства P_3 , заданной своей определяющей функцией $W = F(Z)$ матричного переменного, в

направлении определенном дифференциалом dZ , определяется по формуле

$$q = \lim_{dZ \rightarrow 0} \sqrt{[(W-Z)^{-1} dW (W-Z)^{-1} dZ]}. \quad (14)$$

§ 3. Определение предельных директрис и предельного направляющего тетраэдра лучей пары прямолинейных конгруэнций по ее определяющей функции

В многообразии пар прямых пространства P_3 можно также определить геометрические характеристики линейного элемента, аналогичные центрам и центральным плоскостям в многообразии прямых неевклидовых пространств.

Если одна из двух пар прямых пространства P_3 стремится к другой по какому нибудь направлению в многообразии пар прямых, директрисы этих двух пар прямых и тетраэдр, вершинами которого служат точки этих директрис, одновременно гармонически делящие пары точек пересечения директрис с прямыми каждой из данных пар, называемый **направляющим тетраэдром** двух пар прямых, стремятся к некоторым предельным положениям. Будем называть предельные положения директрис и направляющего тетраэдра при стремлении одной из пар прямых к другой, соответственно, **предельными директрисами и предельным направляющим тетраэдром** в данном направлении в многообразии пар прямых.

Если мы рассмотрим пару прямолинейных конгруэнций в пространстве P_3 , то каждому предельному значению направления дифференциала dZ соответствует направление в многообразии пар прямых, выходящее из данной пары лучей, и, следовательно, предельные директрисы и предельный направляющий тетраэдр P_3 лучей пары конгруэнций. Найдем матрицы представляющие предельные директрисы и другие ребра направляющего тетраэдра пары конгруэнции в функции от предельного значения направления дифференциала dZ .

Так как директрисы двух пар прямых P_3 определяются как прямые, одновременно пересекающие все четыре прямые этих пар, а матрицы A и B , представляющие две пересекаю-

щиеся прямые, связаны условием $A-B=0$, матрицы, представляющие директрисы двух пар прямых, представляемых матрицами A, B, C, D являются решениями системы уравнений

$$|Z-A|=0, |Z-B|=0, |Z-C|=0, |Z-D|=0. \quad (15)$$

Для определения предельных директрис лучей пары прямолинейных конгруэнций пространства P_3 рассмотрим две бесконечно близкие пары прямых этого пространства, представляемые матрицами Z, W и $Z+dZ, W+dW$; заменяя в формуле (15) матрицы A, B, C, D на соответственные $Z, W, Z+dZ, W+dW$, а Z на A , мы перепишем эту формулу в виде:

$$\begin{aligned} |A-Z|=0, \quad |A-W|=0, \quad |A-Z-dZ|=0, \\ |A-W-dW|=0. \end{aligned} \quad (16)$$

Последние два уравнения (16) можно заменить более простыми эквивалентными уравнениями, так как

$$|A-Z-dZ|^2 = (A-Z-dZ)(\bar{A}-\bar{Z}-d\bar{Z}) = (A-Z)(\bar{A}-\bar{Z}) - dZ(\bar{A}-\bar{Z}) - (A-Z)d\bar{Z} + dZd\bar{Z}. \quad (17)$$

Но замечая, что $(A-Z)(\bar{A}-\bar{Z}) = |A-Z|^2 = 0$, а выражение $X + \bar{X}$ равносуду (сумме диагональных элементов) матрицы обозначаемому $S_p X$, и отбрасывая бесконечно малое высшего порядка $dZd\bar{Z}$, мы получаем, что

$$|A-Z-dZ|^2 = S_p(A-Z)dZ \quad (18)$$

и, точно также

$$|A-W-dW|^2 = S_p(A-W)d\bar{W}. \quad (19)$$

Таким образом мы получили следующую теорему:

ТЕОРЕМА 3. Предельные директрисы лучей пары прямолинейных конгруэнций пространства P_3 , заданной своей определяющей функцией $W=F(Z)$ матричного переменного, соответствующие направлению определенному дифференциалом dZ , представляются матрицами, получающимися предельным переходом, при $dZ \rightarrow 0$, из решений системы уравнений

$$|A-Z|=0, |A-W|=0, S_p(A-Z)d\bar{Z}=0, S_p(A-W)dW=0. \quad (20)$$

Так как четыре ребра направляющего тетраэдра, не являющиеся директрисами, в силу своего определения попарно пересекают директрисы в точках, которые гармонически делят

пары точек пересечения директрис с данными парами прямых, матрица (6) как для одной, так и для другой пары не пересекающихся ребер этого тетраэдра и для каждой из данных пар

прямых имеет вид $\begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, т. е. можно сказать, что матрицы,

представляющие пересекающиеся ребра направляющего тетраэдра, не являющиеся директрисами, гармонически делят матрицы, представляющие данные пары прямых. Поэтому матрицы, представляющие пары этих непересекающихся ребер направляющего тетраэдра двух пар прямых, представляемых матрицами A, B и C, D , удовлетворяют условиям:

$$\left. \begin{aligned} (W - B)^{-1} (W - A) (Z - A)^{-1} (Z - B) &= -1 \\ (W - D)^{-1} (W - C) (Z - C)^{-1} (Z - D) &= -1 \end{aligned} \right\}, \quad (21)$$

или

$$\left. \begin{aligned} W &= [A + B(Z - B)^{-1}(Z - A)] [1 + (Z - B)^{-1}(Z - A)]^{-1} \\ W &= [C + D(Z - D)^{-1}(Z - C)] [1 + (Z - D)^{-1}(Z - C)]^{-1} \end{aligned} \right\}, \quad (22)$$

т. е. каждая из матриц, представляющих указанные ребра, удовлетворяет уравнению

$$\begin{aligned} [A + B(Z - B)^{-1}(Z - A)] [1 + (Z - B)^{-1}(Z - A)]^{-1} &= \\ = [C + D(Z - D)^{-1}(Z - C)] [1 + (Z - D)^{-1}(Z - C)]^{-1}. \end{aligned} \quad (23)$$

Это уравнение в общем случае имеет 4 вещественных или комплексно-сопряженных решения. Для определения ребер предельных направляющих тетраэдров лучей пары прямолинейных конгруэнций пространства P_3 рассмотрим две бесконечно близкие пары прямых этого пространства, представляемые матрицами Z, W и $Z + dZ, W + dW$, и заменим в формуле (23) матрицы A, B, C, D на соответственные $Z, W, Z + dZ, W + dW$ а Z на A . Мы получаем следующую теорему:

ТЕОРЕМА 4. Ребра предельного направляющего тетраэдра лучей пары прямолинейных конгруэнций пространства P_3 , заданной своей направляющей функцией $W = F(Z)$ матричного переменного, не являющиеся предельными директрисами этих лучей, соответствующие направлению определенному диффе-

ренциалом dZ , представляются матрицами, получающимися в предельном переходе при $dZ \rightarrow 0$, из решений уравнения

$$\begin{aligned} & (Z + W (A - W)^{-1} (A - Z)) (1 + (A - W)^{-1} (A - Z))^{-1} = \\ & = (Z + dZ + (W + dW) (A - W - dW)^{-1} (A - Z - dZ)) \\ & (1 + (A - W - dW)^{-1} (A - Z - dZ))^{-1} \quad (24) \end{aligned}$$

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Б. А. Розенфельд, Неевклидовы геометрии над комплексными и гиперкомплексными числами и их применение к вещественным геометриям: Сборник «125 лет неевклидовой геометрии Лобачевского». М.—Л. 1952, стр. 151—166.
2. С. П. Фиников, Проективно—дифференциальная геометрия, М.—Л., 1937.
3. С. П. Фиников, Теория конгруэнций, М.—Л. 1950.
4. Н. А. Габададзе, Применение комплексных и двойных чисел к теории прямолинейных конгруэнции в трехмерных неевклидовых пространствах: Труды Тбилисского гос. университета, 64, 1957.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, 1958
ТРУДЫ КУТАЙССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМЕНИ А. ЦУЛУКИДZE,
XVIII, 1958

თ. ახვლედიანი

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო
პედაგოგიური ინსტიტუტის „შრომები“
გამოკვეთილ ნაშრომთა

ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ვ ი ა

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

წინამდებარე ბიბლიოგრაფიაში აღრიცხულია მეცნიერული ნაშრომები და სტატიები, რომლებიც დაბეჭდილია ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის „შრომების“ I—XVII ტომებში.

აღწერილი მასალა განლაგებულია სამეცნიერო დისციპლინების მიხედვით, ზოგიერთ შემთხვევაში გათვალისწინებულია ინსტიტუტის ფაკულტეტების სტრუქტურის თავისებურებანი.

მასალის შემცირების მიზნით, ბიბლიოგრაფიულ აღწერილობაში ზოგჯერ არ არის მოცემული ქვესათაურული ცნობები. დაბეჭდილი ნაშრომების ყველა აღწერილობას დართული აქვს რუსული თარგმანი.

უკანასკნელ განყოფილებაში მოთავსებულია რეცენზიები, რომლებიც გამოკვეთილ იყო პერიოდულ გამოცემებში ცალკეული ტომების შესახებ, ხოლო ინსტიტუტის მეცნიერი მუშაკების რეცენზიები მეცნიერებს სხვადასხვა დარგის ლიტერატურაზე გადატანილია ბიბლიოგრაფიის შესატყვის განყოფილებებში.

ბიბლიოგრაფიის დართული აქვს ავტორთა საძიებელი.

მასალის დაზუსტების, განლაგებისა და სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული აღწერილობისათვის კონსულტაცია და საერთო ხელმძღვანელობა გაგვიწია დ ი მ ი ტ რ ი ნ ი კ ო ლ ო ზ ი ს - ძ ე მ ა რ - კ ე ვ ი ნ მ ა, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

შ ი ნ ა ა რ ხ ი

საზოგადოებრივი მეცნიერებანი

I. მაქსიზმ-ლენინიზმი. სკვპ ისტორია	275
II. ფილოსოფია. ლოგიკა. ფსიქოლოგია. პედაგოგია	276
1. ფილოსოფია. ლოგიკა	276
2. ფსიქოლოგია	278
3. პედაგოგია	281
ა) სწავლების მეთოდთა	282
III. ისტორია	286
1. სსრ კავშირის ხალხთა ისტორია	286
2. მსოფლიო ისტორია	290
IV. ეკონომიური მეცნიერებანი	292
V. ენათმეცნიერება	294
VI. ლიტერატურისმცოდნეობა	300
1. სსრ კავშირის ხალხთა ლიტერატურა	300
ა) რუსული ლიტერატურა	300
ბ) ქართული ლიტერატურა	300
გ) ფოლკლორი	306
2. საზღვარგარეთული ლიტერატურა	307
მათემატიკური და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებანი	
VII. მათემატიკა. მექანიკა. ასტრონომია	308
VIII. ფიზიკა	309
IX. ქიმია	310
X. გეოგრაფია	312
XI. გეოლოგიური მეცნიერებანი	314
XII. ბიოლოგიური მეცნიერებანი	316
1. ბოტანიკა. მცენარეთა ანატომია და ფიზიოლოგია	316
2. ზოოლოგია	317
3. ცხოველთა ფიზიოლოგია	319
XIII. ფიზიკური კულტურა	322
1. ფიზიკური კულტურის ისტორია	323
XIV. ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის მასალები	323
XV. რეცენზიები	325
ავტორთა საძიებელი	327

Т. И. АХВЛЕДИАНИ

БИБЛИОГРАФИЯ

НАУЧНЫХ РАБОТ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В «ТРУДАХ»
КУТАЙССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМ. А. ЦУЛУКИДZE

Введение

В предлагаемой библиографии учтены научные работы и статьи опубликованные в «Трудах» Кутаисского государственного педагогического института им. А. Цулукидзе с I—XVII т.т.

Материал расположен по научным дисциплинам с учетом некоторых особенностей структуры факультетов Института.

В библиографических описаниях в целях сокращения материала в большинстве случаев опущены подзаголовочные данные. Описания статей, напечатанных на грузинском языке, снабжены русским переводом.

В последнем разделе помещены рецензии, опубликованные в периодических изданиях об отдельных томах «Трудов», остальные рецензии научных работников Института отнесены в соответствующие разделы библиографии.

За консультацию по уточнению расположения и научно-библиографическому описанию материалов и общему руководству приношу глубокую благодарность Димитрию Николаевичу Маркевич.

СОДЕРЖАНИЕ

Общественные науки

I. Марксизм-ленинизм. История КПСС	275
II. Философия. Логика. Психология. Педагогика	276
1. Философия. Логика	276
2. Психология	278
3. Педагогика	281
а) Методика преподавания	282
III. История	286
1. История народов СССР	286
2. Всеобщая история	290
IV. Экономические науки	292
V. Языкознание	294
VI. Литературоведение	300
1. Литература народов СССР	300
а) Русская литература	300
б) Грузинская литература	300
г) Фольклор	306
2. Зарубежная литература	307
Математические и естественные науки	
VII. Математика. Механика. Астрономия.	308
VIII. Физика	309
IX. Химия	310
X. География	312
XI. Геологические науки	314
XII. Биологические науки	316
1. Ботаника. Анатомия и физиология растений	316
2. Зоология	317
3. Физиология животных	319
XIII. Физическая культура	322
1. История физической культуры	322
XIV. Материалы по истории Кутаисского государственного педагогического института им. А. Цулукидзе	323
XV. Рецензии	325
Указатель авторов	327

საზოგადოებრივი მეცნიერებანი ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

I. მარქსიზმ-ლენინიზმი. სკკპ ისტორია МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ. ИСТОРИЯ КПСС

1. **გვენეტაძე შ.** ამიერკავკასიის რკინიგზის თბილისის მთავარი სახელოსნოებისა და დეპოს მუშათა 1900 წლის აგვისტოს გაფიცვა. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 63—85. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гвенетадзе Ш. С. Забастовка рабочих Тбилисских главных мастерских и депо закавказских железных дорог. (Тр., 1956, т. XV, с. 63—85. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

2. **ებრალიძე ა.** რუსეთის 1905—1907 წ. წ. რევოლუციის 50 წელი. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 1—19. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Эбралидзе А. Е. 50 лет первой буржуазно-демократической революции (1905—1907 г.г.) в России. (Тр., 1955, т. XIV, с. 1—19. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

3. **ებრალიძე ა.** საქართველოს მუშათა კლასის შრომითი გმირობა სსრ კავშირის დიდ სამამულო ომში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 47—60. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Эбралидзе А. Е. Трудовые подвиги рабочего класса Грузии в Великой Отечественной войне Советского Союза. (Тр., 1957, т. XVII, с. 47—60. Библиогр. в примеч.).

4. **კოპალიანი დ.** ანტიპიტლერული კოალიცია ძლიერდება. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 19—30).

Копалиани Д. Крепнет антигитлеровская коалиция. (Тр., 1942, т. IV, с. 19—30).

5. **ჩიქობავა ნ.** დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის ორმოცი წლისთავი. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. XIII—XXIV).

Чикобава Н. А. 40-летие Великой Октябрьской Социалистической революции. (Тр., 1957, т. XVII, с. XIII—XXIV).

6. **ჩიქობავა ნ.** ურდევნი კავშირი ხალხთან კომუნისტური პარტიის ძლიერების წყაროა. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 63—78. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чикобава Н. А. Нерушимая связь с народом—источник могущества Коммунистической партии. (Тр., 1954, т. XII, с. 63—78. Библиогр. в примеч.).

7. ჩხეიძე გ. ი. ბ. სტალინი სოციალიზმიდან კომუნიზმში გადასვლის მომზადების ძირითადი წინასწარი პირობების შესახებ. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 33—62. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхеидзе Г. М. И. В. Сталин об основных предварительных условиях подготовки перехода от социализма к коммунизму. (Тр., 1954, т. XII, с. 33—62. Библиогр. в примеч.).

8. ჩხეიძე გ. ლენინურ-სტალინური მოძღვრება კაპიტალიზმის არათანაბარი განვითარებისა და ერთ ქვეყანაში სოციალიზმის გამარჯვების შესაძლებლობის შესახებ. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 31—60. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхеидзе Г. М. Ленинско-сталинское учение о неравномерном развитии капитализма и о возможности победы социализма в одной стране. (Тр., 1942, т. IV, с. 31—60. Библиогр. в примеч.).

9. ჩხეიძე გ. რუსეთის პირველი რევოლუცია და სოციალისტური რევოლუციის ახალი, ლენინური თეორია. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 1—19. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхеидзе Г. М. Первая русская революция и новая ленинская теория социалистической революции. (Тр., 1956, т. XV, с. 1—19. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

10. ცხაკაია გ. გ. ვ. პლენხანოვი ხალხთა მასებისა და პიროვნების როლის შესახებ ისტორიაში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 95—101. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Цхакая Г. Г. Г. В. Плеханов о роли народных масс и личности в истории. (Тр., 1957, т. XVII, с. 95—101. Библиогр. в примеч.).

II. ფილოსოფია. ლოგიკა. ფსიქოლოგია. პედაგოგიკა ФИЛОСОФИЯ. ЛОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ПЕДАГОГИКА

I. ფილოსოფია. ლოგიკა Философия. Логика

11. ბერიშვილი გ. ძველი თვისებრიობიდან ახალ თვისებრიობაში გადასვლის ფორმების შესახებ. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 71—88. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Беришвили Г. И. О формах перехода от старого качества к новому качеству. (Тр., 1955, т. XIV, с. 71—88. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

12. **ბერიშვილი გ.** წინააღმდეგობათა ზოგიერთი სახის შესახებ. (მრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 107—116. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Беришвили Г. И. О некоторых видах противоречий. (Тр., 1957, т. XVII, с. 107—116. Библиогр. в примеч.).

13. **გულუა ვ.** მსკელობა, როგორც ლოგიკის საგანი. (მრ., 1956, ტ. XV, გვ. 99—108. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гулау В. Л. Суждение, как предмет логики. (Тр., 1956, т. XV, с. 99—108. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

14. **კაჟულა შ.** საწარმოო ძალების ხასიათისადმი წარმოებით ურთიერთობათა სავალდებულო შესაბამისობის კანონის შესახებ. (მრ., 1954, ტ. XII, გვ. 103—123. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Какулия Ш. Т. О законе обязательного соответствия производственных отношений характеру производительных сил. (Тр., 1954, т. XII, с. 103—123. Библиогр. в примеч.).

15. **ურიდია ბ. ე. წ.** არასილოგისტური დასკვნების პირობით-კატეგორიულ სილოგიზმზე დაყვანის თეორიის შესახებ. (მრ., 1956, ტ. XV, გვ. 109—115. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Уридия Б. И. О теории сведения т. н. несиллогических умозаключений и условно-категорическому силлогизму. (Тр., 1956, т. XV, с. 109—115. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

16. **ურიდია ბ.** სილოგისტური დასკვნის მესამე ფიგურის ზოგიერთი სადავო საკითხის შესახებ. (მრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 59—70. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Уридия Б. И. О некоторых спорных вопросах третьей фигуры силлогического умозаключения. (Тр., 1955, т. XIV, с. 59—70. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

17. **ურიდია ბ.** შეიძლება თუ არა ინდუქციური დასკვნა დანაკვზე უფრო ზოგადით იწყებოდეს? (მრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 103—106. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 3 სსწ.).

Уридия Б. И. Начинается ли индуктивное умозаключение более общим, чем вывод? (Тр., 1957, т. XVII, с. 103—106. Библиогр. в конце статьи 3 назв.).

18. **ცხაკაია გ.** მახიზმის ლენინური კრიტიკის მნიშვნელობის

საკითხისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 21—44.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Цхакая Г. Г. К вопросу значения ленинской критики махизма. (Тр., 1956, т. XV, с. 21—44. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

19. **ჭიბუტი გ.** სუბსუმციის თეორია და მისი კრიტიკა. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 87—98.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Жибути Г. А. Теория субсумции и ее критика. (Тр., 1956, т. XV, с. 87—98.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

20. **Джгаркава И. А.** Общественно-политические и философские взгляды Дмитрия Ивановича Писарева. (Тр., 1955, т. XIII, с. 225—250. Библиогр. в примеч.).

21. **Картвелишвили Т.** Некоторые проблемы категории формы и содержания в «Капитале» К. Маркса. (Тр., 1942, т. IV, с. 61—94. Библиогр. с. 93—94).

2. ფსიქოლოგია

Психология

22. **აბაშიძე ე.** დასკვნის ფსიქოლოგიისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 111—157.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абашидзе Э. К. Относительно психологии умозаключения. (Тр., 1955, т. XIII, с. 111—157.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

23. **ბაქრაძე გ. ე. წ.** „ზედმეტი მოძრაობის“ როლი ყურადღების პროცესში. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 45—57, 1 ფ. სურ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бакрадзе Г. Роль т. н. «побочных движений» в процессе внимания. (Тр., 1940, т. I, с. 45—57, 1 л. рис. Библиогр. в примеч.)

24. **ა. ბ[ოქორიშვილი].** განწყობის ფსიქოლოგიის ძირითადი დებულებები. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 213—223).

А. Б[очоришвили]. Основные положения психологии установки. (Тр., 1955, т. XIII, с. 213—223).

25. **ბოქორიშვილი ა.** კანონზომიერების საკითხისათვის ფსი-

ქოლოგიაში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 173—221. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бочоришвили А. Т. К вопросу о закономерности в психологии. (Тр., 1956, т. XV, с. 173—221. Библиогр. в примеч.).

26. **ბოჭორიშვილი ა.** კანონზომიერების საკითხისათვის ფსიქოლოგიაში ი. ბ. სტალინის შრომის „სოციალიზმის ეკონომიკური პრობლემები სსრ კავშირში“ შექზე. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 36—56. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бочоришвили А. Т. К вопросу о закономерности в психологии в свете труда И. В. Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР». (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 36—56. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

27. **ბოჭორიშვილი ა.** ფსიქოლოგიის საგნის პრობლემა ინტერნაციონალურ ფსიქოლოგიაში [F. Brentano]. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 21—43).

Бочоришвили А. Т. Проблема предмета психологии в интернациональной психологии (F. Brentano). (Тр., 1940, т. I, с. 21—43).

28. **ბოჭორიშვილი ა.** ფსიქოლოგიის საგნის პრობლემა კონსტრუქციულ ფსიქოლოგიაში (Münsterberg). (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 5—35. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бочоришвили А. Т. Проблема предмета психологии в конструктивной психологии (Münsterberg). (Тр., 1941, т. II, с. 5—35. Библиогр. в примеч.).

29. **ბოჭორიშვილი გ.** კონდილიაკის ფსიქოლოგიური კონცეფცია. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 131—173. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 14 სსწ.).

Бочоришвили Г. А. Психологическая концепция Кондиляка. (Тр., 1957, т. XVII, с. 131—173. Библиогр. в конце текста 14 назв.).

30. **ბოჭორიშვილი გ.** ფსიქოლოგიის ზოგიერთი პრობლემა კარლ მარქსის შრომებში. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 189—209. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бочоришвили Г. А. Некоторые вопросы психологии в трудах К. Маркса. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 189—209. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

31. **ზარქუა მ.** ეგრეთწოდებული ფსიქოლოგიზმის შესახებ თ. მ. დოსტოევსკის შემოქმედებაში (საკითხის პრინციპული გან-

ზილვის ცდა). (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 243—261.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Заркуа М. Б. К вопросу о т. н. психологизме в творчестве Ф. М. Достоевского. (Тр., 1956, т. XV, с. 243—261.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

32. **ზარკუა მ.** ზოგიერთი ზოგადფსიქოლოგიური საკითხი ბ. გ. ბელინსკის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 197—212. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Заркуа М. Б. Некоторые общепсихологические вопросы в литературном наследии В. Г. Белинского. (Тр., 1955, т. XIII, с. 197—212.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

33. **ზარკუა მ.** იდეები და გრძნობადი სახეები „მერანში“. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 185—203.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Заркуа М. Б. Взаимоотношения идей и наглядных представлений в стихотворении Н. Бараташвили «Мерани». (Тр., 1947, т. VII, с. 185—203.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

34. **კაკაბაძე ვ.** ყურადღების კვლევის ისტორიიდან (ნ. ლანგე). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 175—210. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 21 სსწ.).

Какабадзе В. Л. Из истории исследования внимания (Н. Ланге). (Тр., 1957, т. XVII, с. 175—210. Библиогр. в конце статьи 21 назв.).

35. **მოსიავა ა.** ყურადღების დისტრიბუციის საკითხისათვის. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 59—82. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мосиava А. К вопросу о дистрибуции внимания. (Тр., 1941, т. II, с. 59—82. Библиогр. в примеч.).

36. **ჩხარტიშვილი შ.** განწყობის ილუზიები აბსოლუტურ ოდენობაზე. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 223—241.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. Иллюзия установки на абсолютную величину. (Тр., 1956, т. XV, с. 223—241.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

37. **ჩხარტიშვილი შ.** „დემონის“ ფსიქოლოგიური ანალიზი. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 173—183).

Чхартишвили Ш. Н. Психологический анализ «Демона» М. Лермонтова. (Тр., 1947, т. VII, с. 173—183).

38. ჩხარტიშვილი შ. კრიტიკული სიტუაცია და განწყობა. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 273—303 ილ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. Критическая ситуация и установка. (Тр., 1949, т. IX, с. 273—303 с. илл. Библиогр. в примеч.).

39. ჩხარტიშვილი შ. მეორე სიგნალური სისტემა და ფსიქიკური ცხოვრების მეორე დონე. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 261—299. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. Вторая сигнальная система и второй уровень психической жизни. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 261—299. Библиогр. в примеч.).

40. ჩხარტიშვილი შ. საგნის ილუზიის ბუნებისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 159—196.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. К природе предметной иллюзии. (Тр., 1955, т. XIII, с. 159—196.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

41. ჩხარტიშვილი შ. ფსიქოფიზიკური პრობლემისათვის (ფსიქოლოგიის საგნის პრობლემასთან დაკავშირებით). (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 37—58. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. К психофизической проблеме. (Тр., 1941, т. II, с. 37—58. Библиогр. в примеч.).

42. ჩხარტიშვილი შ. რეც. წგ: დ. უზნაძე — „ზოგადი ფსიქოლოგია“. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა 1940 წ. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 195—204. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. Рец. на кн.: Д. Узнадзе «Общая психология». Изд. гос. ун-та им. Сталина 1940 г. (Тр., 1941, т. III, с. 195—204. Библиогр. в примеч.).

43. Чхартишვილი Ш. Н. К психологической природе потребности. (Тр., 1957, т. XVII, с. 117—130. Библиогр. в примеч.).

44. Чхартишვილი Ш. Н. О некоторых проблемах психологии. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 159—188. Библиогр. в примеч.).

3. პედაგოგია

Педагогика

45. თავაძეშვილი გ. უშინსკი (1823—1870—1940). (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 123—172. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Тавишвили Г. Ушинский (1823—1870—1940). (Тр., 1941, т. II, с. 123—172. Библиогр. в примеч.).

46. **მეგრელიშვილი ფ.** XX საუკუნის რევოლუციამდელი ქართული პედაგოგიური პრესის ისტორიიდან (1901—1920). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 231—264. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мегрелишвили Ф. Б. Из истории грузинской дореволюционной педагогической прессы XX века (1901—1920). (Тр., 1957, т. XVII, с. 231—264. Библиогр. в примеч.).

47. **ტოროშელიძე ლ.** ქუთაისის სახალხო უნივერსიტეტი. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 263—283. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Торшелидзе Л. П. Кутаисский народный университет. (Тр., 1956, т. XV, с. 263—283. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

48. **ჭლარკავა ი.** აღზრდა-განათლების საკითხები არჩილის შემოქმედებაში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 211—230. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джгаркава И. А. Вопросы воспитания и образования в творчестве Арчила. (Тр., 1957, т. XVII, с. 211—230. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

49. **ჭლარკავა ი.** სულხან-საბა ორბელიანის პედაგოგიური იდეები „სიბრძნე სიცრუისას“ მიხედვით. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 211—243. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джгаркава И. А. Педагогические идеи в книге «О мудрости и вымысла» Сулхана-Сабы Орбелиани. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 211—243. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

ა) სწავლების მეთოდოლოგია

ა) Методика преподавания

50. **აბრამიძე შ.** შუა საუკუნეების ისტორიის საშუალო სკოლაში სწავლების ზოგიერთი საკითხი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 127—145. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. Некоторые вопросы обучения истории средних веков в школе. (Тр., 1957, т. XVI, с. 127—145. Библиогр. в примеч.).

51. **გორგაძე ა.** ისტორიული დოკუმენტის გამოყენება ისტორიის სწავლებაში. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 115—121. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Горгадзе А. Использование исторического документа при изучении истории. (Тр., 1941, т. II, с. 115—121. Библиогр. в примеч.).

52. **გულუა პ.** კლასის ხელმძღვანელის მომზადებისა და მუშაობის ზოგიერთი საკითხი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 47—59).

Гулау П. З. Некоторые вопросы подготовки и работы классного руководителя. (Тр., 1957, т. XVI, с. 47—59).

53. **დეისაძე ო.** ქართული ზმნის გარდამავლობის სწავლები-სათვის. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 179—201. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Деисадзе О. Г. К обучению переходности глаголов в грузинском языке. (Тр., 1957, т. XVI, с. 179—201. Библиогр. в примеч.).

54. **დევდარიანი გ.** როგორ ვატარებთ საველე პრაქტიკას გეო-მორფოლოგიაში. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 431—438. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Девдариани Г. С. Как проводим полевою практику по геоморфологии. (Тр., 1957, т. XVI, с. 431—438. Библиогр. в конце статьи).

55. **ზარქუა მ.** Lapsus-ების ადგილისათვის შეცდომათა შო-რის. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 97—116).

Заркуа М. Б. К вопросу о месте Lapsus -ов среди оши-бок. (Тр., 1957, т. XVI, с. 97—116).

56. **თვალთვაძე ა.** გეოგრაფიის სწავლებისას თვალსაჩინოე-ბის გამოყენების ზოგიერთი საკითხი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 439—450).

Твалтვაдзе А. А. Некоторые вопросы применения наг-лядности в процессе обучения географии. (Тр., 1957, т. XVI, с. 439—450).

57. **კორძაძე ა.** V კლასში გეომეტრიის პრობლემეტიკული კურსის ზოგიერთი საკითხის სწავლების მეთოდთა. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 319—357. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სქწ.).

Кордзაдзе А. К. Методика преподавания некоторых воп-росов пропедевтического курса геометрии в V классе. (Тр., 1957, т. XVI, с. 319—357. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

58. **კოსტავა თ.** გეომეტრიულ ადგილთა შესწავლა საშუალო სკოლის სტერეომეტრიის კურსში. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 359—395 ნახ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 5 სქწ.).

Костава Т. Б. Изучение геометрических мест в курсе

სტერეომეტრიის საშუალო სკოლაში. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 359—395 ს. ჩერტ. ბიბლიოგრ. ვ. კონცე სტატია 5 ნაწი.)

59. ლეკიშვილი თ. უცხოური ენის სწავლების პროცესში თარგმნის გამოყენების შესახებ. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 251—263. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ლეკიშვილი თ. ი. ო შესახებ თარგმნის პროცესში. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 251—263. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

60. მახათაძე მ. შეცდომათა კლასიფიკაცია და გასწორება. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 203—231. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

მახათაძე მ. ს. კლასიფიკაცია შეცდომებისა და მათი შესწორება. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 203—231. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

61. მიშველაძე ა. საცდელი გაკვეთილების მომზადება, ჩატარება და ანალიზი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 61—95. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

მიშველაძე ა. ე. შესახებ, მომზადება, ჩატარება და ანალიზი. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 61—95. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

62. მჭედლიძე გ. საშუალო სკოლაში ქრონოლოგიის სწავლების ზოგიერთი საკითხი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 147—162. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

მჭედლიძე გ. ლ. ზოგიერთი საკითხი ქრონოლოგიის შესახებ საშუალო სკოლაში. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 147—162. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

63. ნიჟარაძე თ. ალ. ყაზბეგის „ხევისბერი გოჩას“ სწავლებისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 395—419. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ნიჟარაძე თ. მ. ნიჟარაძე თ. ალ. ყაზბეგის „ხევისბერი გოჩას“ სწავლებისათვის. (ტრ., 1956, ტ. XV, ს. 395—419. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

64. ნიჟარაძე თ. ყაზბეგის სწავლება V კლასში. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 233—250. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ნიჟარაძე თ. მ. ნიჟარაძე თ. ყაზბეგის სწავლება V კლასში. (ტრ., 1957, ტ. XVI, ს. 233—250. ბიბლიოგრ. ვ. ჩერტ.).

65. სულავა ვ. ოპტიკისა და ატომის აგებულების სწავლების პროცესში მოსწავლეთა დიალექტიკურ-მატერიალისტური მსოფ-

ლმხედველობის განვითარების შესახებ. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 419—430. ბიბლიოგრ. გვ. 429—430. 21 სსწ.).

Сулава В. А. О развитии диалектико-материалистического мировоззрения учащихся в процессе обучения оптике и строению атома. (Тр., 1957, т. XVI, с. 419—430. Библиогр. с. 429—430. 21 назв.).

66. **ქარცივაძე ე.** ორისამი წლის ბავშვთა ეინიანობის შესახებ. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 265—280. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 5 სსწ.).

Карцивадзе Э. К. Об упрямстве 2-3 летнего ребенка. (Тр., 1957, т. XVII, с. 265—280. Библиогр. в конце статьи 5 назв.).

67. **ქარცივაძე კ.** თვალზომური აგეგმვა. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 451—456 ტაბ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Карцивадзе К. С. Глазомерное планирование. (Тр., 1957, т. XVI, с. 451—456 таб. Библиогр. в конце статьи).

68. **ჩხარტიშვილი შ.** ფსიქოლოგიური ცოდნის ადგილი პედაგოგიურ პრაქტიკაში. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 1—19. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхартишвили Ш. Н. Психологическое значение в педагогической практике. (Тр., 1957, т. XVI, с. 1—19. Библиогр. в примеч.).

69. **ხათრიძე ი.** IX კლასში ფიზიკის პოლიტექნიზმის პრინციპზე სწავლების საკითხები. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 397—418. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სსწ.).

Хатридзе И. А. Вопросы преподавания физики на политехническом принципе в IX классе. (Тр., 1957, т. XVI, с. 397—418. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

70. **გაჯანიძე პ.** ძველი ქართული ენის სწავლების ძირითადი საკითხები. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 163—177 ტაბ.).

Джаджанидзе П. П. Основные вопросы преподавания древнегрузинского языка. (Тр., 1957, т. XVI, с. 163—177 таб.)

71. **ჯღარკავა ი.** მოსწავლეთა სასკოლო კოლექტივის აღზრდისა და ხელმძღვანელობის ზოგი საკითხი. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 21—45. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джгаркава И. А. Некоторые вопросы воспитания классного коллектива учащихся. (Тр., 1957, т. XVI, с. 21—45. Библиогр. в примеч.).

72. **Егоров Н. И.** О морфологической природе глаголов типа *freisprechen* и принципиальный вопрос грамматического анализа их в процессе обучения немецкому языку. (К вопросу о глагольном словосложении современного немецкого языка). (Тр., 1957, т. XVI, с. 265—290. Библиогр. в примеч.).

73. **Карцивадзе Э. К.** Некоторые причины капризов и средства их предотвращения в процессе воспитания детей раннего возраста (3-го года жизни). (Тр., 1957, т. XVI, с. 117—176. Библиогр. в примеч.).

74. **Лисичник И. С.** К вопросу о преподавании английского языка в младших классах средней школы. (Тр., 1957, т. XVI, с. 291—317. Библиогр. с. 316—317. 29 назв.).

III. ისტორია ИСТОРИЯ

1. სსრ კავშირის ხალხთა ისტორია История народов СССР

75. **აფრიდონიძე კ.** 1903 წლის ივლისის საყოველთაო გაფიცვა ქიათურაში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 117—130. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Апридонидзе К. Г. Июльская всеобщая стачка 1903 года в Чиатури. (Тр., 1956, т. XV, с. 117—130. Библиогр. в примеч.).

76. **აფრიდონიძე კ.** რუსეთთან უკრაინის შეერთება 1654 წელს. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 1—32. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Апридонидзе К. Г. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. (Тр., 1954, т. XII, с. 1—32. Библиогр. в примеч.).

77. **ბერძული მ.** ტყობულის რაიონის მუშებისა და გლეხების ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის 1918 წელს. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 323—329. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бердзули М. Н. Борьба рабочих и крестьян Ткибульского района за Советскую власть в 1918 г. (Тр., 1957, т. XVII, с. 323—329. Библиогр. в примеч.).

78. **ბრეგაძე დ.** საინტერესო გამოკვლევა. რეც. წგჳჭრისტიანე შარაშიძე, პირველი სტამბა საქართველოში (1709—1722). (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 479—484).

Брегадзе Д. Д. Интересное исследование. Рец. на кн.: Христина Шарашидзе. Первая типография в Грузии (1709—1722 г.). (Тр., 1955, т. XIV, с. 479—484).

79. გოგუაძე ა. აკაკი წერეთელი და გავითი „შრომა“. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 139—146. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
Гогоуадзе А. В. Акакий Церетели и газета «Шрома». (Тр., 1956, т. XV, с. 139—146. Библиогр. в примеч.).
80. გოგუაძე ა. დავით ნიკოლოზის-ძე ბაქრაძე (სეველი). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 301—309. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
Гогоуадзе А. В. Давид Николаевич Бакрадзе (Севели). (Тр., 1957, т. XVII, с. 301—309. Библиогр. в примеч.).
81. გოგუაძე ა. ლიბერალურ ხალხოსანთა ქუთაისის ჯგუფი. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 227—236.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
Гогоуадзе А. В. Группа Кутаисских либералов-народников. (Тр., 1955, т. XIV, с. 227—236.—Резюме на русс. яз. Библиогр. в примеч.).
82. კაკაბაძე ს. დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 205—217).
Какабадзе С. Две большие войны Давида Возобновителя. (Тр., 1942, т. IV, с. 205—217).
83. კაკაბაძე ს. საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალი საქართველოს მიმართ მე-18 საუკუნეში. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 109—122).
Какабадзе С. Отношение французского торгового капитала к Грузии в XVIII столетии. (Тр., 1940, т. I, с. 109—122).
84. მატარაძე ი. რუსეთის პირველი რევოლუციის გამოძახილი დასავლეთ ევროპაში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 21—35.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
Матарадзе И. И. Отклики первой русской революции в Западной Европе. (Тр., 1955, т. XIV, с. 21—35.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).
85. საბჭოთა მეცნიერების გამოჩენილი მოღვაწე ივანე ალექსანდრეს-ძე ჯავახიშვილი [ნეკროლოგი]. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 7—8).
Выдающийся деятель советской науки академик Иван Александрович Джавахишвили. [Некролог]. (Тр., 1940, т. I, с. 7—8).
86. უჩანეიშვილი დ. მასალა მე-19 საუკუნის სამეგრელოს ისტორიისათვის. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 105—113).
Учанеишвили Д. Материалы для истории Мегрелии 19 века. (Тр., 1941, т. II, с. 105—113).

87. ყაუხჩიშვილი ს. ანტიკური მასალები ბათუმის ისტორიისათვის. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 17—23. — რეზიუმე რუს. ენ. ზიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Каухчишвили С. К истории города Батуми. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 17—23. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

88. ყაუხჩიშვილი ს. ახალი მასალები „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა შესწავლისათვის. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 1—8. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Каухчишвили С. Новые материалы для изучения списков «Картлис Цховреба». (Тр., 1948, т. VIII, с. 1—8. Библиогр. в примеч.).

89. ყაუხჩიშვილი ს. ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 125—153. ზიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Каухчишвили С. История поселения греков в Грузии. (Тр., 1946, т. VI, с. 125—153. Библиогр. в примеч.).

90. ყაუხჩიშვილი ს. ლიბანიოსი და ბაკური. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 13—20. — რეზიუმე რუს. ენ).

Каухчишвили С. Либаний и Бакурый. (Тр., 1940, т. I, с. 13—20. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

91. ყაუხჩიშვილი ს. „ქართლის ცხოვრება“ და „მსოფლიო ისტორია“. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 1—7 — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Каухчишвили С. «Картлис Цховреба» и «Всемирная история». (Тр., 1947, т. VII, с. 1—7. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

92. შენგელია ნ. ვაზირის თანამდებობა დასავლეთ საქართველოში. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 97—103).

Шенгелия Н. Должность вазира в Западной Грузии. (Тр., 1941, т. II, с. 97—103).

93. შენგელია ნ. სახლთუბუცესის თანამდებობა იმერეთის სამეფოში. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 138—149).

Шенгелия Н. Должность «Сахлтухуцеси» (министра двора и финансов) в царстве Имеретинском. (Тр., 1940, т. I, с. 138—149).

94. ჩაკვეტაძე ვ. ზოგიერთი საისტორიო ცნობა ჯანმრთელობის დაცვის ღონისძიებათა შესახებ ძველ ქუთაისსა და მის მიდამოებში (X—XIII ს. ს.). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 431—463. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чакветაძე В. Т. Некоторые исторические сведения о мероприятиях здравоохранения в древнем Кутаиси и его окрестностях (X—XIII вв.). (Тр., 1957, т. XVII, с. 431—463. Библиогр. в примеч.).

95. **ცინცაძე ი.** პირველი ცნობები მოსკოვ-კახეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 123—137. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Цицадзе И. Первые сведения из истории Московско-Кახетинских взаимоотношений. (Тр., 1940, т. I, с. 123—137. Библиогр. в примеч.).

96. **ცინცაძე ი.** რამდენიმე ცნობა რუსეთის თვითმპყრობელობის დაზვერვის და მისი აგენტების საქმიანობის შესახებ მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 83—96. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Цицадзе И. Сведения о разведке самодержавной России и о деятельности ее агентов в Грузии во 2-ой половине 18-го столетия. (Тр., 1941, т. II, с. 83—96. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

97. **ჯანელიძე დ.** რამდენიმე ცნობა საქართველოსთან რუსეთის რკინით ვაჭრობის შესახებ XVIII ს. მეორე ნახევარში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 281—286. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джанелидзе Д. В. Некоторые данные о торговле русским железом с Восточной Грузией во II пол. XVIII в. (Тр., 1957, т. XVII, с. 281—286. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

98. **ჯანელიძე დ.** რუსეთ-ირანის ვაჭრობა მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 131—138. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джанелидзе Д. В. Русско-иранская торговля во II половине XVIII века. (Тр., 1956, т. XV, с. 131—138. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

99. **Матарაძე И. И.** Трудящиеся города Кутаиси в борьбе за Советскую власть. (Тр., 1957, т. XVII, с. 1—19. Библиогр. в примеч.).

2. მსოფლიო ისტორია
 Всеобщая история

100. აბრამიძე შ. ამქრული ხელოსნობა. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 287—300. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 15 სსწ.).

Абрамидзе Ш. В. Цеховое ремесло. (Тр., 1957, т. XVII, с. 287—300. Библиогр. в конце статьи 15 назв.).

101. აბრამიძე შ. ვერნერ ზომბარტი შუა საუკუნეების ქალაქის წარმოშობის საკითხის შესახებ. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 193—213. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. Вернер Зомбарт к вопросу о возникновении средневекового города. (Тр., 1955, т. XIV, с. 193—213. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

102. აბრამიძე შ. იოჰან ლაიდენელის მმართველობა მიუნსტერში. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 175—191. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. Правление Иоанна Лейденского в Мюнстере. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 175—191. Библиогр. в примеч.).

103. აბრამიძე შ. კატილინას შეთქმულება. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 8—29).

Абрамидзе Ш. В. Заговор Катилины. (Тр., 1947, т. VII, с. 8—29).

104. აბრამიძე შ. საისტორიო წყაროები მიუნსტერის ანაბაპტიტისტების შესახებ. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 167—175. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. Исторические источники об анабаптистах Мюнстера. (Тр., 1949, т. IX, с. 167—175. Библиогр. в примеч.).

105. აბრამიძე შ. შუა საუკუნეების ქალაქის წარმოშობის საკითხისათვის (ანრი პირენის თეორია). (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 183—209. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. К вопросу происхождения средневекового города (Теория Анри Пиренна). (Тр., 1954, т. XII, с. 183—209. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

106. აბრამიძე შ. ჰენრიხის მოღენჯეკის აჯანყება მიუნსტერში. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 233—241. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Абрамидзе Ш. В. Восстание Генриха Моленгека в Мюнстере. (Тр., 1948, т. VIII, с. 233—241. Библиогр. в примеч.).

107. კუბლაშვილი ი. ბათუმის განთავისუფლების ისტორიიდან (მე-19 საუკ.). (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 193—209. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Кублашвили И. И. Из истории освобождения Батуми. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 193—209. Библиогр. в примеч.).

108. ნამორაძე აღ. ლექსილათივი და სათემო მიწების საკითხი საფრანგეთში 1792 წელს [ნაკ. I]. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 177—202. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Наморадзе А. Легислатива и вопрос об общинных землях во Франции 1792 г. (Тр., 1949, т. IX, с. 177—202. Библиогр. в примеч.).

109. სანიკიძე ლ. პონტოს სამეფო მითრიდატე VI-ის დროს (120—90 წ.წ. ძვ. წ.). (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 211—235. — რეზიუმე რუს. ენ).

Саникидзе Л. Д. Понтийское царство во время Митридата VI (120—90 гг. до н. э.). (Тр., 1954, т. XII, с. 211—235. — Резюме на рус. яз.).

110. სანიკიძე ლ. პონტოს სამეფოს როლის შესახებ რომის საიმპერატორო ხელისუფლების ჩამოყალიბების საქმეში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 215—226. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Саникидзе Л. Д. О роли Понтийского царства в создании римской императорской власти. (Тр., 1955, т. XIV, с. 215—226. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

111. სვანაძე ლ. რედინგის დისკუსია. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 311—322. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Сванадзе Л. Н. Дискуссия Рединга. (Тр., 1957, т. XVII, с. 311—322. Библиогр. в примеч.).

112. სვანაძე ლ. საისტორიო წყაროები და ლიტერატურა ლეველერთა მოძრაობის შესახებ XVII საუკუნის ინგლისის ბურჟუაზიულ რევოლუციაში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 237—258. რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Сванадзе Л. Н. Источники и литература о движении левеллеров в английской буржуазной революции XVII века. (Тр., 1955, т. XIV, с. 237—258. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

113. კუბლაშვილი ი. ი. კ ვერსიის მომზადებასთან დაკავშირებით. (შრ., 1956, ტ. XV, ს. 147—172. Библиогр. в примеч.).

IV. ეკონომიკური მეცნიერებანი ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

114. **ბახტაძე ვ.** ანტონ ფურცელაძის ეკონომიკური შეხედულებანი. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 39—72. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бахтадзе В. Экономические взгляды Ан. Пурцеладзе. (Тр., 1947, т. VII, с. 39—72. Библиогр. в примеч.).

115. **ღათუსანი შ.** შრომის ნაყოფიერების დონის მაჩვენებლები საკოლმეურნეო წარმოებაში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 73—93. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Датусани Ш. И. Показатели уровня производительности труда в колхозном производстве. (Тр., 1957, т. XVII, с. 73—93. Библиогр. в примеч.).

116. **კარსანიძე ს.** ზედმეტი ღირებულების თეორიის გაშუქება ალ. წულუკიძის შრომებში. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 1—22. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Карсанидзе С. Освещение теории прибавочной стоимости в трудах Ал. Цулукидзе. (Тр., 1949, т. IX, с. 1—22. Библиогр. в примеч.).

117. **კარსანიძე ს.** საქართველოს გუმბრინის მრეწველობის სახალხო-სამეურნეო მნიშვნელობა. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 243—255. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Карсанидзе С. Народно-хозяйственное значение грузинского гумбрина. (Тр., 1948, т. VIII, с. 243—255. Библиогр. в примеч.).

118. **კვირიკაძე გ.** მემინდვრობის განლაგება და განვითარება იმერეთში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 585—594. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Квирикадзе Г. С. Размещение и развитие полеводства в Имеретии. (Тр., 1957, т. XVII, с. 585—594. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

119. **კვირიკაძე გ.** მთარაჰის ალბიური მეურნეობა. (შრ., 1947, ტ. VI, გვ. 267—286. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 285—286. 22 სსწ.).

Квирикадзе Г. Альпийское хозяйство горной Рачи. (Тр., 1947, т. VI, с. 267—286. — Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 285—286. 22 назв.).

120. ხანაძე გ. საქართველოში სიმინდის წარმოების საკითხ-სათვის. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 37—58. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

სანაძე გ. С. К вопросу о производстве кукурузы в Грузии. (Тр., 1955, т. XIV, с. 37—58. Библиогр. в примеч.).

121. ხანიკიანი გ. შრომის ნაყოფიერების თეორიის საკითხ-სათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 45—62.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

სანიკიანი Г. С. К вопросу теории производительности труда. (Тр., 1956, т. XV, с. 45—62.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

122. ქორიძე შ. კაპიტალისტური წარმოების გეოგრაფიული განლაგების კანონი. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 223—240. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Коридзе Ш. И. Закон географического размещения капиталистического производства. (Тр., 1949, т. IX, с. 223—240. Библиогр. в примеч.).

123. ქორიძე შ. საწარმოო ძალთა სოციალისტური განლაგების საკითხისათვის. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 211—236. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Коридзе Ш. И. К вопросу размещения социалистического производства. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 211—236. Библиогр. в примеч.).

124. ქორიძე შ. შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება და კაპიტალისტური წარმოების გეოგრაფიული განლაგება. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 257—290. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Коридзе Ш. И. Общественное разделение труда и географическое размещение капиталистического производства. (Тр., 1948, т. VIII, с. 257—290. Библиогр. в примеч.).

125. ჩხაიძე გ. დიფერენციული რენტის საკითხები მარქსაზმულ ეკონომიურ ლიტერატურაში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 61—72. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхаидзе Г. С. Вопросы дифференциальной ренты в до-марксовской экономической литературе. (Тр., 1957 т. XVII, с. 61—72. Библиогр. в примеч.).

126. ჩხაიძე გ. ი. ბ. სტალინის მიერ თანამედროვე კაპიტალიზმის ძირითადი ეკონომიური კანონის აღმოჩენა და დასაბუთება. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 79—101. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхаидзе Г. С. Открытие и обоснование И. В. Сталиным основного экономического закона современного капитализма. (Тр., 1954, т. XII, с. 79—101. Библиогр. в примеч.).

127. ჩხაიძე გ. თ. ბ. სტალინი სასაქონლო წარმოების და ღირებულების კანონის შესახებ სოციალიზმის დროს. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 1—35. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Чхаидзе Г. С. И. В. Сталин о товарном производстве и законе стоимости при социализме. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 1—35. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

V. ენათმეცნიერება ЯЗЫКОЗНАНИЕ

128. სტალინი ი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. I—XLIV).

Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. (Тр., 1950—1951, т. X, с. I—XLIV).

129. ალავიძე მ. დავით კლდიაშვილის ლექსიკონი. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 49—62).

Алавидзе М. Н. Словарь Давида Клдიაшвили. (Тр., 1946, т. VI, с. 49—62).

130. ალავიძე მ. ლეჩხუმურის თავისებურებანი. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 229—247. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Алавидзе М. Н. Особенности лечхумского говора. (Тр., 1941, т. II, с. 229—247. Библиогр. в примеч.).

131. ალავიძე მ. მასალები ვაჟა-ფშაველას ენის თავისებურებისათვის. შეთანხმების ფორმები ვაჟას პოეზიაში. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 9—37).

Алавидзе М. Н. Материалы об особенностях языка Важа-Пшавела. (Тр., 1948, т. VIII, с. 9—37).

132. ალავიძე მ. მასალები ლეჩხუმის ეთნოგრაფიისათვის. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 129—165).

Алавидзе М. Н. Материалы для этнографии Лечхумии. (Тр., 1949, т. IX, с. 129—165).

133. ალავიძე მ. მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 29—77).

Алавидзе М. Н. Материалы для лечхумского словаря. (Тр., 1955, т. XIII, с. 29—77).

134. ალავიძე მ. ოკრიბული ლექსიკონი. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ 75—101).

ალავიძე მ. ნ. Словарь окрибского говора. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 75—101).

135. ალავიძე მ. ქვემოთაქული ტოპონიმიკური ლექსიკონი. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 491—507).

ალავიძე მ. ნ. Нижнерачинский топонимический словарь. (Тр., 1957, т. XVII, с. 491—507).

136. გეწაძე დ. კავშირებითი მეორის ერთი ფუნქციის შესახებ ძველ ქართულში. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 103—110. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гецაძე Д. О. Об одной функции сослагательного II в древнегрузинском языке. (Тр., 1955, т. XIII, с. 103—110. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

137. გეწაძე დ. მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი-დ ძველ ქართულში. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 139—147. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гецაძე Д. О. Показатель субъекта III лица-д в древнегрузинском языке. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 139—147. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

138. გეწაძე დ. სამპირიან ზმნათა III სერის ფორმების შესახებ ძველ ქართულში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 465—472. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гецაძე Д. О. К вопросу о формах III серии трехличных переходных глаголов в древнегрузинском языке. (Тр., 1957, т. XVII, с. 465—472. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

139. გეწაძე დ. სტატიკური ვნებითის-ე სუფიქსის შესახებ ძველ ქართულში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 311—316. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гецაძე Д. О. О суффиксе-е статического пассива в древнегрузинском языке. (Тр., 1956, т. XV, с. 311—316. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

140. კუბლაშვილი კ. ბრძანებითი კილოს ზოგიერთი ფორმის შესახებ ძველ ქართულში. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 149—158. რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Кублашвили К. М. О некоторых формах повелительногоклонения в древнегрузинском языке. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 149—158. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

141. მაჭავარიანი დ. ერთი ახალი სიტყვაწარმოებითი აფიქსა თანამედროვე ქართულში. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 129—137.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. Об одном словообразовательном аффиксе в современном грузинском языке. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 129—137.— Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

142. მაჭავარიანი დ. ივ სუფიქსის ისტორიისათვის. ივ-სუფიქსიანი ერთი სიტყვის სინტაქსური თავისებურება ძველ ქართულში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 473—490. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. К истории суффикса-ივ (iw). (Тр., 1957, т. XVII, с. 473—490. Библиогр. в примеч.).

143. მაჭავარიანი დ. კნელ სუფიქსი ქართულში. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 43—50. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. Суффикс-კნელ в грузинском языке. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 43—50. Библиогр. в примеч.).

144. მაჭავარიანი დ. კნინ-სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 95—101.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. К этимологии грузинского прилагательного კნინი knini «малый». (Тр., 1955, т. XIII, с. 95—101.— Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

145. მაჭავარიანი დ. მიერ და გან თანდებულთა სინტაქსური მონაცვლეობისათვის ქართულში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 317—332. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. О синонимическом употреблении послелогов მიერ (mier) и გან (gan) в грузинском. (Тр., 1956, т. XV, с. 317—332. Библиогр. в примеч.).

146. მაჭავარიანი დ. უწყის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 121—127.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Мачавариანი Д. П. Этимология грузинского глагола უწყის. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 121—127.— Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

147. როგავა გ. ახალი სტალინური ეტაპი საბჭოთა ენათმეცნიერებაში. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 1—16. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогова Г. В. Новый сталинский этап в советском языко-

знании. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 1—16. Библиогр. в примеч.).

148. როგავა გ. ზოგი ქართული გვარის სუფიქსაციისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 1—8.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. К суффиксации некоторых грузинских фамилий. (Тр., 1955, т. XIII, с. 1—8.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

149. როგავა გ. ნააფიქსარი დ-ს ფონეტიკური სახეცვლილებანი და ზეცა ფუძის აგებულების საკითხი. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 57—65.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. Фонетические варианты окаменелого аффикса в картвельских языках и состав грузинского слова ზეცა «небо». (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 57—65.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

150. როგავა გ. „საძირკველი“ სიტყვის შედგენილობისათვის (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 247—251.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. К этимологии грузинского слова «საძირკველი» (фундамент). (Тр., 1947, т. VII, с. 247—251.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

151. როგავა გ. სიტყვაწარმოების საერთო საფუძვლებისათვის ქართველურსა და აფხაზურ-უბიხურ-ადიღურ ენებში. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 285—288. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. К вопросу об общих основах словопроизводства в картвельских и абхазско-убыхско-адыгейских языках. (Тр., 1941, т. II, с. 285—288. Библиогр. в примеч.).

152. როგავა გ. ხანმეტობისა და ჰემეტობის საკითხისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 285—293. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. К вопросу о префиксах н и ჰ в древнегрузинском языке. (Тр., 1956, т. XV, с. 285—293. Библиогр. в примеч.).

153. როგავა გ. ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 363—378. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Рогавა Г. В. К вопросу о гипотаксисе в грузинском языке. (Тр., 1948, т. VIII, с. 363—378. Библиогр. в примеч.).

154. ყაუხჩიშვილი ს. ერთი უცნობი სინტაქსური მოვლენი-

სათვის ძველ ქართულში. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 111—119.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Каухчишвили С. Об одной синтаксической особенности в древнегрузинском языке. (Тр., 1949, т. IX, с. 111—119.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

155. **ძოწენიძე ქ.** ევ სუფიქსისათვის ზემოიმერულში (სოფელ პერევის მეტყველებაზე დაკვირვების მიხედვით). (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 51—58. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Дзоценидзе К. С. К вопросу суффикса *ევ* в верхнеимерском говоре. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 51—58. Библиогр. в примеч.).

156. **ძოწენიძე ქ.** ზემოიმერული კილოკავი. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 67—102.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Дзоценидзе К. С. Верхнеимерский говор. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 67—102.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

157. **ძოწენიძე ქ.** ზემოიმერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი (ორჯონიკიძის რაიონის მეტყველების მიხედვით). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 525—550. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Дзоценидзе К. С. Основные особенности верхнеимерского говора. (Тр., 1957, т. XVII, с. 525—550. Библиогр. в примеч.).

158. **ძოწენიძე ქ.** ქართლურ-კახური ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებანი ილია ჭავჭავაძის ენაში. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 9—27. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Дзоценидзе К. С. Карталино-кахетинские фонетико-грамматические особенности в языке И. Чавчавадзе. (Тр., 1955, т. XIII, с. 9—27. Библиогр. в примеч.).

159. **ძოწენიძე ქ.** ქვემოიმერულის უხუთური მეტყველება. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 39—62. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Дзоценидзе К. С. Ухутский говор нижней Имеретии. (Тр., 1948, т. VIII, с. 39—62. Библиогр. в примеч.).

160. **ჯაჯანიძე პ.** ვახანურას ხეობის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 63—79. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джаджанидзе П. П. Особенности говора жителей ущелья Ваханури. (Тр., 1948, т. VIII, с. 63—79. Библиогр. в примеч.).

161. ჯაჯანიძე პ. გურული კილოს მორფოლოგიის საკითხები. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 295—310. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джаджанидзе П. П. Вопросы морфологии гурийского диалекта. (Тр., 1956, т. XV, с. 295—310. Библиогр. в примеч.).

162. ჯაჯანიძე პ. ზოგი ზმნისწინისა და თანდებულის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 103—119.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джаджанидзе П. П. К вопросу об отношении некоторых превербов и послелогов в древнегрузинском языке. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 103—119. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

163. ჯაჯანიძე პ. მასალები გურული ლექსიკონისათვის. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 509—523).

Джаджанидзе П. П. Материалы для словаря гурийского диалекта. (Тр., 1957, т. XVII, с. 509—523).

164. ჯაჯანიძე პ. მასალები იმერული ლექსიკონისათვის. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 241—271).

Джаджанидзе П. П. Материалы для словаря имеретинского диалекта. (Тр., 1949, т. IX, с. 241—271).

165. ჯაჯანიძე პ. მასალები იმერული ლექსიკონისათვის. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 59—74. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Джаджанидзе П. П. Материалы для словаря имерского диалекта. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 59—74. Библиогр. в примеч.).

166. ჯაჯანიძე პ. ხოლმეობითის გადმონაშთისათვის გურულში. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 79—94).

Джаджанидзе П. П. О пережитках пермансива в гурийском диалекте. (Тр., 1955, т. XIII, с. 79—94).

167. Махароблидзе Г. А. К вопросу о категории двойственного числа. (Тр., 1957, т. XVII, с. 551—560. Библиогр. в конце статьи 18 назв.).

168. Рогова Г. В. Рец. на кн.: Проф. Н. Ф. Яковлев «Грамматика литературного кабардино-черкесского языка». Изд. АН СССР, 1948, 370 с. (Тр., 1949, т. IX, с. 459—484. Библиогр. в примеч.).

169. Советов М. Грамматическая категория видов в глаголах русского языка. (Тр., 1941, т. II, с. 273—283).

VI ლიტერატურის მცოდნეობა ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

1. სსრ კავშირის ხალხთა ლიტერატურა Литература народов СССР

ა) რუსული ლიტერატურა а) Русская литература

170. კვანტრე ქს. ა. ვ. კოლცოვის ლექსების ქართული თარგმანები. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 107—124. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Квантре Кс. Грузинские переводы стихотворений Ал. Кольцова. (Тр., 1946, т. VI, с. 107—124. Библиогр. в примеч.).

171. მაისურაძე ნ. ვ. ა. ჟუკოვსკი და ქართველი რომანტიკოსები. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 375—391).

Маисурадзе Н. Л. В. А. Жуковский и грузинские романтики. (Тр., 1957, т. XVII, с. 375—391).

172. ერზინკიან ე. ვ. Художественное мастерство И. З. Сурикова. (Тр., 1957, т. XVII, с. 393—404. Библиогр. в примеч.).

173. კილასონია კ. ა. К вопросу о взглядах Н. В. Гоголя на искусство (по повести «Портрет»). (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 305—313. Библиогр. в примеч.).

174. კილასონია კ. ა. К вопросу об общественно-литературной борьбе 60-х годов XIX в. (Борьба вокруг творчества А. И. Полежаева). (Тр., 1955, т. XIV, с. 183—191. Библиогр. в примеч.).

175. კილასონია კ. ა. О некоторых мотивах поэмы А. И. Полежаева «Сашка». (Тр., 1956, т. XV, с. 421—432. Библиогр. в примеч.).

ბ) ქართული ლიტერატურა б) Грузинская литература

176. ალავიძე მ. გიორგი ინასარიძის ვინაობის საკითხისათვის. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 121—128.—რეზუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Алавидзе М. Н. К вопросу о личности Георгия Инасаридзе. (Тр., 1949, т. IX, с. 121—128.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

177. ალავიძე მ. ოქროპირ ბაგრატიონის პიესა „ვეფხისტყაო-

სანი“. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 117-136. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ალავიძე მ. ნ. Пьеса Окропира Багратиони «Вепхისტკაოსანი». (Тр., 1947, т. VII, с. 117—136. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

178. **ბარამიძე ალ.** ვახტანგ VI (ლირიკა). (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 58—66. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ბარამიძე ალ. Вахтанг VI. (Лирика). (Тр., 1940, т. I, с. 58—66. Библиогр. в примеч.).

179. **ბრეგაძე დ.** „ვეფხისტყაოსნის“ ეპიზოდები აღორძინებისა და გარდამავალი ხანის ლიტერატურაში. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 149—174. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ბრეგაძე დ. დ. Эпизоды «Вепхисткаосани» в литературе эпохи возрождения и переходного периода. (Тр., 1948, т. VIII, с. 149—174. Библиогр. в примеч.).

180. **ბრეგაძე დ.** სილოვან ხუნდაძის წერილები იაკობ გოგებაშვილსადმი. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 337—358. — რეზიუმე რუს. ენ.).

ბრეგაძე დ. დ. Письма Силована Хундадзе Якову Гогобашвили. (Тр., 1955, т. XIII, с. 337—358. — Резюме на рус. яз.)

181. **ბრეგაძე დ.** ქართველი პოეტები რუსეთში (XVIII ს.). (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 267—304. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ბრეგაძე დ. დ. Грузинские поэты в России (XVIII в.) (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 267—304. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

182. **ბრეგაძე დ.** ქართველი პოეტები და მწერლები რუსეთში (XVIII ს.) წერილი მეორე. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 157—181. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ბრეგაძე დ. დ. Грузинские поэты и писатели в России (XVIII в.). (Письмо второе). (Тр., 1955, т. XIV, с. 157—181. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

183. **ბრეგაძე დ.** ქართველი მწერლები რუსეთში (XVIII ს.), წერილი მესამე. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 349—373. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

ბრეგაძე დ. დ. Грузинские писатели в России (XVIII в.). (Письмо третье). (Тр., 1957, т. XVII, с. 349—373. Библиогр. в примеч.).

184. ბრეგაძე დ. შოთა რუსთაველი და პეტრე ლარაძე. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 75—106. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Брегадзе Д. Д. Шота Руставели и Петре Ларадзе. (Тр., 1946, т. VI, с. 75—106. Библиогр. в примеч.).

185. გიორგაძე ო. გრ. ორბელიანი და ქართული სალიტერატურო ენის საკითხები. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 137—156.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гиоргадзе О. Я. Г. Орбелиани и вопросы грузинского литературного языка. (Тр., 1955, т. XIV, с. 137—156.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

186. გიორგაძე ო. ილ. ჭავჭავაძის პირველი კრიტიკული სტატია. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 331—347.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гиоргадзе О. Я. Первая критическая статья Ильи Чавчавадзе. (Тр., 1957, т. XVII, с. 331—347.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

187. მახათაძე მ. ვახტანგის როლის განსაზღვრისათვის რუსთაველმცოდნეობის ერთი საკითხის გაშუქებაში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 103—136.— რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Махатадзе М. С. Относительно роли Вахтанга VI в освещении одного вопроса Руставеловедения. (Тр., 1955, т. XIV, с. 103—136.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

188. მახათაძე მ. „ვეფხისტყაოსნისა“ და „თამარიანის“ ურთიერთობისათვის. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 175—197. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Махатадзе М. С. О взаимоотношении «Вепхисткаосани» и «Тамариани». (Тр., 1948, т. VIII, с. 175—197. Библиогр. в примеч.).

189. მახათაძე მ. „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დადგენისათვის სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 155—172. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Махатадзе М. С. К вопросу установления текста «Вепхисткаосани» с точки зрения военного искусства. (Тр., 1946, т. VI, с. 155—172. Библиогр. в примеч.).

190. მახათაძე მ. პატრიოტული მოტივები „ვეფხისტყაოსანში“. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 309—331. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Махатадзе М. С. Патриотические мотивы в «Вепхис-

- ტკაოსანი». (ტრ., 1941, ტ. II, ს. 309—331. Библиогр. в примеч.).
191. **მახათაძე მ.** სამხედრო ხელოვნება „ვეფხისტყაოსანში“. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 169—203. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მახათაძე მ. С.** Военное искусство в «Вепхисткаосани». (ტრ., 1942, ტ. IV, ს. 169—203. Библиогр. в примеч.).
192. **მახათაძე მ.** „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ადგილისათვის. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 31—38. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მახათაძე მ. С.** К вопросу об одном сведении «Картлис Цховреба». (ტრ., 1947, ტ. VII, ს. 31—38. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).
193. **მაისურაძე ნ.** „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 387—393. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მაისურაძე ნ. Л.** К уточнению одного места поэмы «Витязь в тигровой шкуре». (ტრ., 1956, ტ. XV, ს. 387—393. Библиогр. в примеч.).
194. **მაისურაძე ნ.** ისაკ მცირის ვინაობის საკითხისათვის. (შრ., 1948, ტ. VII, გვ. 137—147. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მაისურაძე ნ. Л.** К вопросу о личности Исаака Мцире. (ტრ., 1948, ტ. VIII, ს. 137—147. Библиогр. в примеч.).
195. **მაისურაძე ნ.** მწიგნობარ გაბაშვილთა ოჯახი. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 89—101. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მაისურაძე ნ. Л.** Семья каллиграфов Габашвили. (ტრ., 1955, ტ. XIV, ს. 89—101. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).
196. **მეძველია კ.** აკაკი წერეთელი და „მამები“. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 161—173. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მეძველია კ. Н.** Акакий Церетели и «отцы». (ტრ., 1940, ტ. I, ს. 161—173. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).
197. **მეძველია კ. გრ.** ორბელიანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პროფილი. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 19—48. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).
- მეძველია კ. Н.** Общественно-политический профиль Григория Орбелиани. (ტრ., 1946, ტ. VI, ს. 19—48. Библиогр. в примеч.).

198. **მეძველია კ.** გრძნობისა და გონების ურთიერთობა ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებაში. (ალ. ჭავჭავაძის გარდაცვალებიდან 100 წლისთავის გამო). (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 3—17. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Взаимоотношения чувства и разума в творчестве Александра Чавчавадзе. (100 летие со дня смерти Ал. Чавчавадзе). (Тр., 1946, т. VI, с. 3—17. Библиогр. в примеч.).

199. **მეძველია კ.** დავით ლეონიძის ცხოვრება და შემოქმედება. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 339—400. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Жизнь и творчество Давида Леонидзе. (Тр., 1949, т. IX, с. 339—400. Библиогр. в примеч.).

200. **მეძველია კ.** დასების საკითხისათვის მეცხრამეტე საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 333—385. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. К вопросу о дасах в грузинской литературе XIX века. (Тр., 1956, т. XV, с. 333—385. Библиогр. в примеч.).

201. **მეძველია კ.** კირილე ლორთქიფანიძე. (ბიოგრაფიული ნარკვევი). (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 82—115. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Кирилл Лордкипанидзе. (Тр., 1948, т. VIII, с. 82—115. Библиогр. в примеч.).

202. **მეძველია კ.** ნ. ბარათაშვილის „მერანი“. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 173—189. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. «Мерани» Бараташвили. (Тр., 1941, т. II, с. 173—189. Библиогр. в примеч.).

203. **მეძველია კ.** პატრიოტიზმი XIX საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 95—114. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Патриотизм в грузинской литературе XIX столетия. (Тр., 1942, т. IV, с. 95—114. Библиогр. в примеч.).

204. **მეძველია კ.** პეტერბურგის უნივერსიტეტი სამოციან წლებში და ქართველი სტუდენტები. (შრ., 1955, ტ. XIII, გვ. 251—335. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Петербургский университет 60-х годов и студенты — грузины. (Тр., 1955, т. XIII, с. 251—335. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

205. მეძველია კ. რომანტიზმის მოტივები ალორძინების პერიოდის ქართულ ლიტერატურაში. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 73 — 115. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Мотивы романтизма в грузинской литературе периода возрождения. (Тр., 1947, т. VII, с. 73—115. Библиогр. в примеч.).

206. მეძველია კ. რუსეთის 60-იანი წლების რევოლუციონერი მწერლები და თერგდალეული კირილე ლორთქიფანიძე. (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. 245—266. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Медзвелия К. Н. Революционные писатели России 60-ых годов и тергдалеული Кирилл Лордкипანიძე. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. 245—266. — Резюме на рус. яз. Библиогр в примеч.).

207. სანიკიძე ქ. ახალი მასალები ბესიკის შესახებ. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 117—136).

Саникидзе К. А. Новые материалы о Бесики. (Тр., 1948, т. VIII, с. 117—136).

208. სანიკიძე ქ. დავით რექტორის დამატებანი „თიმსარიანში“. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 249—271. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Саникидзе К. А. Добавления ректора Давида в «Тимсариани». (Тр., 1941, т. II, с. 249—271. Библиогр. в примеч.).

209. სანიკიძე ქ. თელავის სემინარია და დავით რექტორი. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 63—73. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Саникидзе К. А. Телавская семинария и Давид ректор. (Тр., 1946, т. VI, с. 63—73. Библиогр. в примеч.).

210. სანიკიძე ქ. ქართული მასალები „მეფე სემირამიდას“ შესახებ. (გამოკვლევა და ტექსტი). (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 167—181. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Саникидзе К. А. Грузинские материалы по тексту «Царица Семирамида». (Тр., 1954, т. XII, с. 167—181. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

211. ხავთასი გრ. მამია გურიელის არქივიდან. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 289—307. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Хавтаси Гр. Из архива Мамия Гурели. (Тр., 1941, т. II, с. 289—307. Библиогр. в примеч.).

212. ჯიბლაძე გ. კომედიები გიორგი ერისთავისა. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 94—108. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

20. ქუთაისის პენსიტუტის შრომები, XVIII, 1958

Джибладзе Г. Комедия Георгия Эристави. (Тр., 1940. т. I, с. 94—108. Библиогр. в примеч.).

ბ) ფოლკლორი

გ) Фольклор

213. სამხარაძე გ. აკაკი წერეთელი და ქართული ფოლკლორი. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 174—192. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Самхарадзе Г. А. Акакий Церетели и грузинский фольклор. (Тр., 1940, т. I, с. 174—192. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

214. სამხარაძე გ. გმრობა და პატრიოტიზმი ძველ ხალხურ პოეზიაში. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 137—167. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Самхарадзе Г. А. Героизм и патриотизм в старинной народной поэзии. (Тр., 1942, т. IV, с. 137—167. Библиогр. в примеч.).

215. სამხარაძე გ. ი. ჰაქვაძის ესთეტიკის ფოლკლორული წყაროები. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 137—172. ბიბლიოგრ. გვ. 170—172).

Самхарадзе Г. А. Фольклорные источники эстетики И. Чавчавадзе. (Тр., 1947, т. VII, с. 137—172. Библиогр. с. 170—172).

216. სამხარაძე გ. ლერმონტოვი და რუსული პოეტური ფოლკლორი. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 173—204. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Самхарадзе Г. А. Лермонтов и русский поэтический фольклор. (Тр., 1946, т. VI, с. 173—204. Библиогр. в примеч.).

217. სამხარაძე გ. მაქსიმ გორკი და ფოლკლორის პრობლემები. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 199—232. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Самхарадзе Г. А. Максим Горький и проблемы фольклора. (Тр., 1948, т. VIII, с. 199—232. Библиогр. в примеч.).

218. სამხარაძე გ. ოქტომბრის რევოლუციის თემა ხალხურ ლირიკაში. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 21—46).

Самхарадзе Г. А. Тема Октябрьской революции в народной лирике. (Тр., 1957, т. XVII, с. 21—46).

219. სამხარაძე გ. წიგნი ლიტერატურისა და ფოლკლორის საკითხებზე. რეც. წგ: პროფ. ქსენია სიხარულიძე „ქართველი მწერლები და ხალხური შემოქმედება“. თბ., სახელგამი, 1956. წგ. I. 278 გვ. (შრ., 1957, ტ. XVI, გვ. 529—538).

Самхарадзе Г. А. Книга о вопросах взаимоотношения литературы и фольклора. Рец. на кн.: Проф. Кс. Сихарулидзе «Грузинские писатели и народное творчество». Тбилиси, Госиздат. 1956. кн. I. 278 с. (Тр., 1957, т. XVI, с. 529—538).

220. **Советов М.** Исследование былины о Дунае. (Тр., 1941, т. III, с. 155—178. Библиогр. в примеч.).

2. საზღვარგარეთული ლიტერატურა
Зарубежная литература

221. **ბიბიჩაძე ა.** ანა ზეგერსი. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 125—166.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бибичадзе А. А. Анна Зегерс. (Тр., 1954, т. XII с. 125—166.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

222. **ბიბიჩაძე ა.** გრიფიუსის „საქართველოს დედოფლის“ ერთი ეპიზოდის მნიშვნელობა. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 311—338. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бибичадзе А. А. Значение одного эпизода «Царицы Грузии» Грифиуса. (Тр., 1949, т. IX, с. 311—338. Библиогр. в примеч.).

223. **ბიბიჩაძე ა.** ჰაინრიხ ჰაინეს ორი მნათობი (ჰაინეს პოლიტიკური მსოფლმხედველობის საკითხისათვის). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 405—430.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бибичадзе А. А. Два светила Генриха Гейне. (Тр., 1957, т. XVII, с. 405—430.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

224. **გოკიელი ფ.** ერნსტ ჰემინგუეის შემოქმედებითი გზა. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 115—135).

Гокиели Ф. Творческий путь Эрнста Хемингуэя. (Тр., 1942, т. IV, с. 115—135).

225. **მენაბდე მ.** ადამიანი და გარემოება დიდროს მხატვრულ პროზაში. (შრ., 1941, ტ. II, გვ. 191—202).

Менабде М. Человек и среда в художественной прозе Дидро. (Тр., 1941, т. II, с. 191—202).

226. **რევიშვილი შ.** მარქსი და ჰერვეგი. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 433—450. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Ревшвили Ш. И. Маркс и Гервег. (Тр., 1956, т. XV, с. 433—450. Библиогр. в примеч.).

227. **ხავთასი გრ.** შტუდიები ჰ. ჰაინეს ხელოვნების თეორიის

დან. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 67—93. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში).

Хавтаси Гр. Штудии из теории искусства Г. Гейне. (Тр., 1940, т. I, с. 67—93.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

226. **ჯინორია ო.** ვილი ბრედელი—გერმანელი ანტიფაშისტო მწერალი. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 205—246. ბიბლიოგრაფიულ შენიშვნებში).

Джинория О. Вилли Бредель — немецкий писатель-антифашист. (Тр., 1947, т. VII, с. 205—246. Библиогр. в примеч.).

მათემატიკური და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებანი

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

VII. მათემატიკა მემანიკა, ასტრონომია МАТЕМАТИКА. МЕХАНИКА. АСТРОНОМИЯ

229. **გაბუნია გ.** ბოკსის ინტეგრალის ზოგიერთ თვისებათა შესახებ. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 253—287.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრაფიულ სტატიის ბოლოს 3 სსწ.).

Габуния Г. П. О некоторых свойствах интеграла Бокса. (Тр., 1954, т. XII, с. 253—287.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 3 назв.).

230. **მეცხვარიშვილი ო.** ნეიმანის მწკრივის ერთი თვისების შესახებ. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 253—257.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Мецхваришвили Я. Об одном свойстве ряда Неймана. (Тр., 1947, т. VII, с. 253—257.—Резюме на рус. яз.).

231. **ბეგიაშვილი ა.** О некотором обобщении смешанной задачи относительно давления жесткого профиля на прямолинейную границу упругой полуплоскости. (Тр., 1941, т. III, с. 183—186. Библиогр. в примеч.).

232. **Вашакидзе М. А.** Изучение состояния степени поляризации в излучении нескольких внегалактических туманностей и крабовидной туманности. (Тр., 1956, т. XV, с. 473—487 с рис. Библиогр. в конце статьи 14 назв.).

233. **გაბადაძე ნ. ა.** Определение тензора Куммера прямолинейной конгруэнции по ее определяемой функции. (Тр., 1955, т. XIV, с. 285—291. Библиогр. с. 290—291. 8 назв.).

234. **Хажалия Г. Я.** Об одюм минимальном свойстве конформного отображения двусвязных областей. (Тр., 1941, т. III, с. 179—181).

235. **Хажалия Г. Я.** Об одной приближенной формуле теории конформных отображений. (Тр., 1956, т. XV, с. 451—466. Библиогр. в конце статьи).

VIII. ფიზიკა ФИЗИКА

236. **გობეჯიშვილი მ.** ელექტრონების გაბნევა პოლარიზებულ კოლონურ ველში. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 305—310. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Гобеджишвили М. С. Рассеяние электронов в поляризованном кулоновом поле. (Тр., 1949, т. IX, с. 305—310. Библиогр. в конце статьи).

237. **გობეჯიშვილი მ.** მეზონის მიერ ფოტონის შთანთქმა. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 561—565. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს სხვ.).

Гобеджишвили М. С. Поглощение фотона мезоном. (Тр., 1957, т. XVII, с. 561—565. Библиогр. в конце статьи 3 назв.).

238. **გობეჯიშვილი მ.** მექანიკის ზოგიერთი ცნებებისა და კანონის მატერიალისტური გაგებისათვის. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 269—283.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гобеджишвили М. С. К вопросу материалистического толкования некоторых понятий и законов механики. (Тр., 1955, т. XIV, с. 269—283.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

239. **სულავა ვ.** დიდსიმკვრივიან გაზებში რეზონანსული სექტრული ხაზების სიგანეები. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 258—267.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Сулава В. А. Резонансное уширение спектральных линий при больших плотностях газа. (Тр., 1955, т. XIV, с. 258—267.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

240. **სულავა ვ.** სექტრული ხაზების სიგანეთა შესახებ დიდსიმკვრივიან ერთგვაროვან გაზებში. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 247—251.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Сулава В. А. О ширинах спектральных линии при больших плотностях однородного газа. (Тр., 1954, т. XII, с. 247—251.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

241. **სულავა ვ.** ფერმის გაზის ფლუქტუაციის შესახებ. (შრ.,

1956, ტ. XV, გვ. 467—472.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატი-
 ის ბოლოს).

Сулава В. А. О флуктуации газа Ферми. (Тр., 1956, т. XV, с. 467—472.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

242. **Сулава В. А.** Ширина мультиплетных спектральных линий в однородном газе при малых плотностях. (Тр., 1954, т. XII, с. 237—246. Библиогр. с. 245—246. 14 назв.).

IX. შიშია ХИМИЯ

243. **ბეჟაია მ.** და **გამსახურდია ე.** თუთის ფოთლების ქიმიური შემადგენლობა. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 195—202 ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Бекая М. и **Гамсахурдия Е.** Химический состав листьев шелковицы. (Тр., 1943, т. V, с. 195—202 с таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

244. **ბეჟაია მ.** და **გამსახურდია ე.** თუთის ხის ნაყოფის ქიმიური ანალიზი. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 5—7.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Бекая М. и **Гамсахурдия Е.** Химический анализ плодов шелковицы. (Тр., 1941, т. III, с. 5—7.—Резюме на рус. яз.).

245. **ბეჟაია მ.** და **გამსახურდია ე.** მაკლიურას ფოთლისა და ნაყოფის ანალიზი. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 51—52.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Бекая М. и **Гамсахурдия Е.** Химический анализ листьев и плодов маклюры. (Тр., 1941, т. III, с. 51—52.—Резюме на рус. яз.).

246. **ბეჟაია მ.** და **გამსახურდია ე.** კუპრის და აბრეშუმის კი-
 ების ექსკრემენტის გამოყენების საკითხისათვის. (შრ., 1940, ტ. I,
 გვ. 150—152, 3 ფ. ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Бекая М. и **Гамсахурдия Е.** К вопросу использования куколок и экскремента шелковичных червей. (Тр., 1940, т. I, с. 150—152, 3 л. таб. — Резюме на рус. яз.).

247. **დარჩია ლ.** ნასაკირალის მინერალური წყლების ფიზი-
 კურ-ქიმიური თვისებები. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 15—31 ილ.—რე-
 ზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 30—31. 21 სხწ.).

Дарчия Л. Физико-химический анализ минеральных ис-
 точников сел. Насакирალი. (Тр., 1941, т. III, с. 15—31 с илл.—
 Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 30—31. 21 назв.).

248. **დარჩია ლ.** ძიძითის სამკურნალო ტალახის შესწავლისათვის. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 75—79.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Дарчия Л. К изучению Дзимитской лечебной грязи. (Тр., 1949, т. IX, с. 75—79.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

249. **დარჩია ლ.** სოფ. ბახვის მინერალური წყარო. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 191—194.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Дарчия Л. Минеральный источник сел. Бахви. (Тр., 1943, т. V, с. 191—194.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

250. **კოკოჩაშვილი ვ. და ბრეგვაძე ვ.** საქართველოს ბენტონიტური თიხების ადსორბციული თვისებების ზოგიერთი საკითხისათვის. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 339—352. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სსწ.).

Кокочашвили В. и Брегвадзе В. К некоторым вопросам адсорбционных свойств бентонитовых глин Грузии. (Тр., 1954, т. XII, с. 339—352.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

251. **ჭელიძე ლ.** ბინარული სისტემის $Ag_2Cl_2 - Cu_2S$ და $Cu_2Cl_2 - Ag_2S$ ლობადობის დიაგრამების შესწავლისათვის. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 9—13 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 6 სსწ.).

Челидзе Л. А. К изучению диаграмм плавности бинарных систем $Ag_2Cl_2 - Cu_2S$ и $Cu_2Cl_2 - Ag_2S$. (Тр., 1941, т. III, с. 9—13 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 6 назв.).

252. **ჭელიძე ლ.** ტყიბულის რაიონის ბენტონიტური თიხები. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 293—301 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 300—301. 13 სსწ.).

Челидзе Л. А. Bentonитовые глины Ткибульского района. (Тр., 1955, т. XIV, с. 293—301 с илл.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 300—301. 13 назв.).

253. **ჭელიძე ლ.** ურთიერთ სისტემის $Cu_2Cl_2 + Ag_2S \rightleftharpoons Ag_2Cl_2 + Cu_2S$ გამოკვლევა თერმული ანალიზისა და მიკროსტრუქტურის მეთოდებით. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 153—157 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სსწ.).

Челидзе Л. А. Исследование взаимной системы $\text{Cu}_2\text{Cl}_2 + \text{Ag}_2\text{S} \rightleftharpoons \text{Ag}_2\text{Cl}_2 + \text{Cu}_2\text{S}$ методами термического анализа и микроструктуры. (Тр., 1940, т. I, с. 153—157 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

254. **ჭელიძე ლ.** წყალტუბოს რაიონის ბენტონიტური თიხები. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 309—323 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 322—323. 12 სხწ.).

Челидзе Л. А. Bentonитовые глины Цхалтубского района. (Тр., 1954, т. XII, с. 309—323 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 322—323. 12 назв.).

255. **ჭელიძე ლ.** და **ბრეგვაძე ვ.** ჩუენშის ბენტონიტური თიხის მკვდური და თერმული აქტივაციის საკითხისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 497—507 ტაბ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 7 სხწ.).

Челидзе Л. А. и **Брегвадзе В. А.** К вопросу о кислотности и термической активации Чунешской бентонитовой глины. (Тр., 1956, т. XV, с. 497—507 с табл.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 7 назв.).

256. **Роква М. Л.** и **Челидзе Л. А.** Баноджская бентонитовая глина. (Тр., 1949, т. IX, с. 55—74.—Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 10 назв.).

257. **Роква М. Л.** и **Челидзе Л. А.** Некоторые новые месторождения бентонитовых глин. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 153—173 с рис.—Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 11 назв.).

X გეოგრაფია ГЕОГРАФИЯ

258. **ღევდარიანი გ.** გეომორფოლოგიური დაკვირვებანი სოხუმის მიდამოებში. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 245—266.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 265—266. 21 სხწ.).

Девдариани Г. С. Геоморфологические наблюдения в окрестностях гор. Сухуми. (Тр., 1946, т. VI, с. 245—266.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 265—266. 21 назв.).

259. **ღევდარიანი გ.** დენუდაციური ზედაპირები. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 353—367.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 366—367).

Девдариани Г. С. Денудационные поверхности. (Тр., 1954, т. XII, с. 353—367.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 366—367).

260. დევდარიანი გ. ეპეროგენეტიური მოძრაობა და მისი როლი დასავლეთ საქართველოს დებრესიის რელიეფის ჩამოყალიბებაში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 313—332. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 329—332).

Девдариани Г. С. Эпейрогенические движения и их значение в образовании рельефа западно-грузинской депрессии. (Тр., 1955, т. XIV, с. 313—332. — Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 329—332).

261. დევდარიანი გ. მასალები სამეგრელოს ბორცვიანი ზოლის გეომორფოლოგიისათვის. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 113—140 ილ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 139—140. 18 სსწ.).

Девдариани Г. С. Материалы по геоморфологии холмистой полосы Мегрелии. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 113—140 с илл. — Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 139—140. 18 назв.).

262. დევდარიანი გ. სამეგრელოს ვაკის მდინარეული ტერასების დათარიღებისათვის. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 117—128. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 7 სსწ.).

Девдариани Г. С. К датировке речных террас Мегрелии. (Тр., 1941, т. III, с. 117—128. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 7 назв.).

263. დევდარიანი გ. ტექტონიკისა და რელიეფის ურთიერთობის მაგალითები დასავლეთ საქართველოს დებრესიაში. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 489—496. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Девдариани Г. С. Взаимоотношение тектоники и рельефа в западно-грузинской депрессии. (Тр., 1956, т. XV, с. 489—496. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

264. დევდარიანი გ. ტურჩუს ქვაბული. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 291—297. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Девдариани Г. С. Котловина Турчу. (Тр., 1948, т. VIII, с. 291—297. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

265. მათურელი ი. იმერეთის მეფის ალექსანდრე მეხუთის რუკა. საქართველოს კარტოგრაფიის ისტორიიდან. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 203—221 სურ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Матурели И. В. Карта имеретинского царя Александра V. Из истории картографии Грузии. (Тр., 1949, т. IX, с. 203—221 с илл. Библиогр. в примеч.).

266. მარუაშვილი ლ. ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული ნაშრომები. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 299—347. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 344—347. 33 სხწ.).

მარუაშვილი ლ. В. Картографические труды Вахушти Багратиони. (Тр., 1948, т. VIII, с. 299—347. — Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 344—347. 33 назв.).

267. მარუაშვილი ლ. ქუთაისის და წყალტუბოს რაიონების „წვევარამები“. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 129—143 ნახ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 4 სხწ.).

მარუაშვილი ლ. В. Карстовые воронки. Кутаисского и Цхалтубского районов. (Тр., 1941, т. III, с. 129—143 с рис. Библиогр. в конце статьи 4 назв.).

268. მარუაშვილი ლ. წალკის ქვაბულის გეომორფოლოგიისათვის. (შრ., 1946, ტ. VI, გვ. 213—244. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 15 სხწ.).

მარუაშვილი ლ. В. К геоморфологии Цалкинской котловины. (Тр., 1946, т. VI, с. 213—244. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 15 назв.).

269. მატურელი ი. В. Одна из копий картографических трудов Вахушти Багратиони. (К истории грузинской картографии). (Тр., 1950—1951, т. X, с. 141—151 с рис. — Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 7 назв.).

XI. გეოლოგიური მეცნიერებანი ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

270. საღინაძე ი. ეკლარის საშენი კირქვის საბადოს მოკლე დახასიათება. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 509—517 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

საღინაძე ი. А. Экларское месторождение строительного известняка. (Тр., 1956, т. XV, с. 509—517 с рис. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

271. საღინაძე ი. კარიბის ტუფის პეტროგრაფიული დახასიათება. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 103—111. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

საღინაძე ი. А. Петрография кариевского туфа. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 103—111, — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

272. საღინაძე ი. ქუთაისის მიდამოების კვარცის ქვიშები და ქვიშაქვები. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 303—311.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Сагинадзе И. А. Кварцовые пески и песчаники в окрестностях г. Кутаиси. (Тр., 1955, т. XIV, с. 303—311.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

273. საღინაძე ი. ქუთაისის რაიონის დოლომიტები და დოლომიტიანი კირქვები. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 325—337 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Сагинадзе И. А. Доломитовые известняки и известковистые доломиты Кутаисского района. (Тр., 1954, т. XII, с. 325—337 с илл. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

274. საღინაძე ი. ქუთაისის რაიონის მარმარილოების მინერალოგიურ-პეტროგრაფიული დახასიათება. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 81—109 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სხწ.).

Сагинадзе И. А. Минералого-петрографическая характеристика мраморов Кутаисского района. (Тр., 1949, т. IX с. 81—109, с рис. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

275. საღინაძე ი. წყალტუბოს ვულკანური ყელის პეტროგრაფია. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 145—154 ნახ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სხწ.).

Сагинадзе И. А. Петрография Цхалтубской вулканической горловины. (Тр., 1941, т. III, с. 145—154 с рис. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

276. საღინაძე ი. და დევდარიანი გ. მდინარე წყალწითელას ხეობის მთავარი გამოქვაბულები. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 567—584 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 5 სხწ.).

Сагинадзе И. А. и Девдариани Г. С. Главные пещеры ущелья р. Цхалцитела. (Тр., 1957, т. XVII, с. 567—584 с илл. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 5 назв.).

277. ჭელიძე გ. ზოგიერთი შენიშვნა „გურიის შრეების“ ფაუნის შესახებ. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 259—264.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Челидзе Г. Несколько замечаний о фауне «гурнйских слоев». (Тр., 1947, т. VII, с. 259—264.—Резюме на рус. яз.).

278. **ქელიძე გ.** მასალები დასავლეთ საქართველოს გეოლოჯისათვის. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 81—91. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 90—91. 23 სსწ.).

Челидзе Г. Материалы к геологии Зап. Грузии. (Тр., 1941, т. III, с. 81—91.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 90—91. 23 назв.).

279. **ქელიძე გ.** რეც. წგ: Проф. А. Джanelидзе. Геологические наблюдения в Окрибе и в смежных частях Рачи и Лечхума. საქ. მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის გამომცემლობა 1940 წ. თბილისი. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 187—194).

Челидзе Г. Рец. на кн.: Проф. А. Джanelидзе. Геологические наблюдения в Окрибе и в смежных частях Рачи и Лечхума. 1940 г. Тбилиси. (Тр., 1941, т. III, с. 187—194).

XII. ბიოლოგიური მეცნიერებანი БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. ბოტანიკა. მცენარეთა ანატომია და ფიზიოლოგია Ботаника. Анатомия и физиология растений

280. **გომბეტელიანი ი.** მიჩურინული მატერიალისტური ბიოლოგიური მეცნიერების გამარჯვება. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 23—53. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Гошхетелиани И. С. Победа Мичуринской биологической науки. (Тр., 1949, т. IX, с. 23—53. Библиогр. в примеч.).

281. **მანგალაძე ნ.** ნახშირწყლების დინამიკა წიწაკასა და ბადრიჯნის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ფოთლებსა და ნაყოფებში. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 295—307. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სსწ.).

Мангаладзе Н. Г. Динамика углеводов в листьях и плодах некоторых производственных сортов перца и баклажана. (Тр., 1954, т. XII, с. 295—307.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

282. **მანგალაძე ნ.** ცილოვანი ნივთიერების შემცველობა ბადრიჯნისა და წიწაკის ზოგიერთი საწარმოო ჯიშის ფოთლებსა და ნაყოფებში. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 363—373. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სსწ.).

Мангаладзе Н. Г. Содержание белковых веществ в некоторых сортах баклажана и перца. (Тр., 1955, т. XIV, с.

363—373.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

283. **ჭანიშვილი კ.** რამის პლანტაციის ნაყოფიერება წლოვანების მიხედვით. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 67—80. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სხვ.).

ჭანიშვილი კ. თ. Продуктивность плантации рами в связи с возрастом. (Тр., 1941, т. III, с. 67—80. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

284. **გეორგბერიძე ი. ა.** О перспективности применения вегетативной гибридизации при выведении сортов помидоров. (Тр., 1957, т. XVII, с. 595—603).

285. **გეორგბერიძე ი. ა.** Половая и вегетативная гибридизация томатов. (Тр., 1954, т. XII, с. 285—293).

286. **ჭანიშვილი კ. თ.** Действие мергеля и высоких доз P_2O_5 на развитие растения рами. (Тр., 1940, т. I, с. 158—160.—Резюме на груз. яз.).

2. ზოოლოგია Зоология

287. **კოკოჩაშვილი გ.** ზოგიერთი ბიოლოგიური ტერმინის შესახებ. [სახეობა თუ სახე. რაზმი თუ რიგი]. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 25—41. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

კოკოჩაშვილი გ. ვ. О некоторых грузинских биологических терминах. (Тр., 1950—1951, т. X, с. 25—41.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

288. **კოკოჩაშვილი გ.** მასალები ზოოლოგიური ტერმინოლოგიისათვის. [ტროპი თუ ქედი. მატლი თუ ლარვა]. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 259—272. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

კოკოჩაშვილი გ. ვ. Материалы для зоологической терминологии. (Тр., 1954, т. XII, с. 259—272.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

289. **კოკოჩაშვილი გ.** მასალები *Limnaea truncatula* Müller-ის გავრცელების შესწავლისათვის საქართველოში. (შრ., 1946 ტ. VI, გვ. 205—211. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 7 სხვ.).

კოკოჩაშვილი გ. ვ. Материалы к изучению распространения *Limnaea truncatula* Müller в Грузии. (Тр., 1946, т. VI, с. 205—211. Библиогр. в конце статьи 7 назв.).

290. **კოკოჩაშვილი გ.** მდინარის ანგალის დაჭერის კიდევ ერთი შემთხვევა რიონის აუზში (ცნობა). (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 189—190. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Кокочашвили Г. В. Еще одна находка речного угря в бассейне реки Риони. (Сообщение). (Тр., 1943, т. V, с. 189—190. Библиогр. в конце статьи).

291. **კოკოჩაშვილი გ.** ნასაკირალში შეგროვილი მუცელფეხიანი მოლუსკები. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 33—40.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Кокочашвили Г. В. Брюхоногие моллюски собранные в Насакирале. (Тр., 1941, т. III, с. 33—40.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

292. **კოკოჩაშვილი გ.** ფასციოლიზმის გადამტანი მოლუსკის გავრცელების საკითხისათვის საქართველოში. (შრ., 1941, ტ. III გვ. 53—64. — რეზუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. გვ. 62—64. 25 სხწ.).

Кокочашвили Г. В. К вопросу о распространении моллюсков — передатчиков фасциоза в Грузии. (Тр., 1941, т. III, с. 53—64.—Резюме на рус. яз. Библиогр. с. 62—64. 25 назв.).

293. **კოკოჩაშვილი გ.** რეც. წგ: დოც. არჩ. ჯანაშვილი „ხერხემლიანთა ზოოლოგია“, საქართველოს სსრ განათლების სამინისტროს სამეცნიერო მეთოდური კაბინეტის განოცემა. თბილისი, 1956. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 551—558).

Кокочашвили Г. В. Рец. на кн: Доц. А. Т. Джанашвили. «Зоология позвоночных», издание научно-методического кабинета Министерства просвещения Грузинской ССР, 1956 г. (Тр., 1956 т. XV, с. 551—558).

294. **სვანიძე ქს.** ქუთაისის მიდამოების ტარანტულების ეკოლოგიიდან (ტარანტულების სოროები). (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 41—50. 1 ფ. ტაბ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 8 სხწ.).

Сванидзе К. Из экологии тарантулов окрестностей Кутанси. (Норки тарантулов). (Тр., 1941, т. III, с. 45—50, л. таб. — Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

295. **ხეცურიანი დ.** კოლხური ხობზის გეოგრაფიული გავრცელება. (შრ., 1954, ტ. XII, გვ. 273—283. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სხწ.).

Хецуриани Д. Я. Географическое распространение колхидского фазана. (Тр., 1954, т. XII, с. 273—283. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

296. **ხეცურიანი დ.** კოლხური ხოხბის კვების რეჟიმი. (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ 605—620.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 9 სსწ.).

Хецуриани Д. Я. Режим питания колхидского фазана. (Тр., 1957, т. XVII, с. 605—620.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 9 назв.).

297. **Қоқочашвили Г. В.** Заметка о естественных биотопах *Physa acuta* Drap в Грузии. (Тр., 1948, т. VIII, с. 349—361.—Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 4 назв.).

298. **Қоқочашвили Г. В.** Заметка о нахождении речного угря в реке Риони под Кутаиси. (Тр., 1941, т. III, с. 65—66.—Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 8 назв.).

299. **Қоқочашвили Г. В.** Список кавказских моллюсков коллекции Кутаисского государственного педагогического института. (Тр., 1943, т. V, с. 167—188.—Резюме на груз. яз. Библиогр. в конце статьи 6 назв.).

300. **Қоходзе Т. В.** К вопросу о существовании речного бобра в Грузии. (Тр., 1955, т. XIV, с. 375—391. Библиогр. в примеч.).

3. ცხოველთა ფიზიოლოგია
Физиология животных

301. **გოცირიძე ა. ი.** პავლოვის ფიზიოლოგიური მოძღვრება. (შრ., 1950—1951, ტ. X, გვ. 237—260).

Гоциридзе А. М. Физиологическое учение И. П. Павлова (Тр., 1950—1951, т. X, с. 237—260).

302. **გოცირიძე ა.** მასალები კუნთის პესიმალური და ოპტიმალური ეფექტების შესახებ. (შრ., 1941, ტ. III, გვ. 93—116. ბიბლიოგრ. გვ. 110—116. 97 სსწ.).

Гоциридзе А. М. Материалы о пессимальных и оптимальных эффектах мышцы. (Тр., 1941, т. III, с. 93—116. Библиогр. с. 110—116. 97 назв.).

303. **გოცირიძე ა.** პესიმალური და ოპტიმალური ეფექტების

გამოკვლევა კუნთის მოქმედების სხვადასხვა პირობებში (მოხსენება მეორე). (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 27—42 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს).

Гоциридзе А. М. Исследование пессимальных и оптимальных эффектов мышц при различных условиях ее деятельности. (Сообщение второе). (Тр., 1943, т. V, с. 27—42 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи).

304. **გოცირიძე ა.** სისხლის ჯგუფობრივობის საექვო შენთხვევაში აბრამსონის წესის გამოყენება ჯგუფობრივობის გადასაწყვეტად და სისხლის გადასხმისათვის. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 159—165.—რეზიუმე რუს. ენ.).

Гоциридзе А. М. О применении принципа Абрамсона в целях установления групп крови в сомнительных случаях и в целях переливания крови. (Тр., 1943, т. V, с. 159—165.—Резюме на рус. яз.).

305. **გოცირიძე ა.** სისხლის ჯგუფობრივობის სტანდარტული ერთროციტებით განსაზღვრის საკითხისათვის (მოხსენება პირველი). (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 140—151 ტაბ.).

Гоциридзе А. М. К определению групп крови по стандартным эритроцитам. (Сообщение первое). (Тр., 1943, т. V, с. 140—151 с таб.).

306. **გოცირიძე ა.** სისხლის ჯგუფობრივობის სტანდარტული ერთროციტებით განსაზღვრის საკითხისათვის (მოხსენება მეორე). (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 152—158).

Гоциридзе А. М. К определению групп крови по стандартным эритроцитам. (Сообщение второе). (Тр., 1943, т. V, с. 152—158).

307. **გოცირიძე ა.** ტეტანური შეკუმშვის ცვლილება განუწყვეტელ პესიმალური გაღიზიანების თანმიმდევრულ წყვეტილზე შენაცვლებისას. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 17—26 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 4 სხწ.).

Гоциридзе А. М. Об изменении кривой тетануса при смене непрерывной пессимальной тетанизации на обрывистую. (Тр., 1943, т. V, с. 17—26 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 4 назв.).

308. **გოცირიძე ა. და სვანიძე ს.** ეთერით მოწამვლის გავლენა ჯალღილი კუნთის დამატებითი დატვირთვით მარტივ შეკუმშვათა გაძლიერების ფენომენზე. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 84—95 სურ.—რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 5 სხწ.).

Гоциридзе А. М. и Сванидзе С. Влияние отравления эфиром на течение феномена усиления одиночных сокращений утомленной мышцы от увеличения отягощения. (Тр., 1943, т. V, с. 84—95 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 5 назв.).

309. გოცირიძე ა., ფიხხაძე რ. და ჭუმბურიძე ნ. ტემპერატურის გავლენა დაღლილი კუნთის დამატებითი დატვირთვით მარტივ შეკუმშვათა გაძლიერების ფენომენზე. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 70—83 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ.).

Гоциридзе А. М., Пичхадзе Р. и Чумбуридзе Н. Влияние температуры на течение феномена усиления одиночных сокращений утомленной мышцы от увеличения отягощения. (Тр., 1943, т. V, с. 70—83 с рис.—Резюме на русс. яз.).

310. გოცირიძე ა. და ყალაბეგაშვილი შ. ბერიტაშვილის ფენომენის გამოკვლევა კუნთის სხვადასხვა ოდენობით დატვირთვისას. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 112—122 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ.).

Гоциридзе А. М. и Калабегашвили Ш. Исследование феномена Беритова в условиях различного отягощения мышцы. (Тр., 1943, т. V, с. 112—122 с рис.—Резюме на рус. яз.).

311. გოცირიძე ა. და ყალაბეგაშვილი შ. ბერიტაშვილის ფენომენის მიმდინარეობა კუნთზე ეთერით მოქმედებისას. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 131—139 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 5 სხწ.).

Гоциридзе А. М. и Калабегашвили Ш. Влияние эфирного отравления на течение феномена Беритова. (Тр., 1943, т. V, с. 131—139 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи 5 назв.).

312. გოცირიძე ა. და ყალაბეგაშვილი შ. ტემპერატურის გავლენა ბერიტაშვილის ფენომენის მიმდინარეობაზე. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 123—130 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ.).

Гоциридзе А. М. и Калабегашвили Ш. Влияние температуры на течение феномена Беритова. (Тр., 1943, т. V, с. 123—130 с рис.—Резюме на рус. яз.).

313. მაღლაფერიძე კ. მეორადი შეკუმშვის ცვლილებები დაღლილი კუნთის დამატებითი დატვირთვით მარტივ შეკუმშვათა გაძლიერების დროს. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 96—111 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 7 სხწ.).

Маглаперидзе К. С. Изменчивость вторичного сокращения во время усиления одиночных сокращений утомленной мышцы от добавочного отягощения. (Тр., 1943, т. V, с. 96—111 с рис.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в конце статьи № 7 назв.).

314. სვანიძე ს. დაღლილ კუნთზე დამატებითი დატვირთვით მარტივ შეკუმშვათა გაძლიერების საერთო პირობები. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 43—62 სურ. — რეზიუმე რუს. ენ.).

Сванидзе С. Об общих условиях возникновения усиления одиночных сокращений утомленной мышцы от увеличения нагрузки. (Тр., 1943, т. V, с. 43—62 с рис. — Резюме на рус. яз.).

315. ჭუმბურიძე ნ. და ფიჩხაძე რ. დაღალვისას დამატებითი დატვირთვით მარტივ შეკუმშვათა გაძლიერების მოკლენის შესწავლა კუნთის შეკუმშვაში ნერვიანი და უნერვო ადგილების მონაწილეობის მიხედვით. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 63—69 სურ. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 10 სსწ.).

Чумбуридзе Н. и Пичхадзе Р. Исследование усиления одиночных сокращений утомленной мышцы от увеличения нагрузки в зависимости от участия в сокращении безнервных и богатонервных участков. (Тр., 1943, т. V, с. 63—69 с рис. Библиогр. в конце статьи 10 назв.).

316. **Гоциридзе А. М.** Влияние глюкозы на течение волнообразного тетануса. (Тр., 1956, т. XV, с. 519—533 с рис.).

317. **Гоциридзе А. М.** Исследование пессимального и оптимального эффектов мышцы при различных условиях ее деятельности. (Тр., 1955, т. XIV, с. 333—362 с рис.).

ХIII. ფიზიკური კულტურა ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

I. ფიზიკური კულტურის ისტორია История физической культуры

318. აფრიდონიძე ვ. მთასვლელობის ისტორიის საკითხისათვის. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 535—550. — რეზიუმე რუს. ენ. ბიბლიოგრ. შენიშვნებში).

Апридонидзе В. М. К вопросу истории альпинизма. (Тр., 1956, т. XV, с. 535—550.—Резюме на рус. яз. Библиогр. в примеч.).

319. აურიდონიძე ვ. შილესნობის ისტორიის საკითხისათვის საქართველოში (რბენა). (შრ., 1957, ტ. XVII, გვ. 621—633. ბიბლიოგრ. სტატიის ბოლოს 26 სხწ.).

Апридонидзе В. М. К вопросу об истории легкой атлетики в Грузии. (Тр., 1957, т. XVII, с. 621—633. Библиогр. в конце статьи 26 назв.).

XIV. ა. წულუკიძის სახელმწიფო საქმიანობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ისტორიის მასალები

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ КУТАЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ИМ. А. ЦУЛУКИДZE

320. ჰელიძე ლ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახ. პედ. ინსტიტუტი სამამულო ომის დღეებში. (შრ., 1942, ტ. IV, გვ. 5—18).

Челидзе Л. А. Кутаисский госпединститут им. Ал. Цулукидзе в дни Отечественной войны. (Тр., 1942, т. IV, с. 5—18).

321. ჰელიძე ლ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ათი წლისთავი. (შრ., 1943, ტ. V, გვ. 3—16).

Челидзе Л. А. Десятая годовщина Кутаисского государственного педагогического института им. Ал. Цулукидзе. (Тр., 1943, т. V, с. 3—16).

322. ჰელიძე ლ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი 15 წლისთავზე. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. IX—XVI).

Челидзе Л. А. Кутаисский государственный педагогический институт им. Ал. Цулукидзе. (К 15 летию его существования). (Тр., 1948, т. VIII, с. IX—XVI).

323. ჰელიძე ლ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის 20 წლისთავი (1933—1953). (შრ., 1952—1953, ტ. XI, გვ. IX—XXIV).

Челидзе Л. А. 20 ление Кутаисского государственного педагогического института им. Ал. Цулукидзе. (Тр., 1952—1953, т. XI, с. IX—XXIV).

324. სამეცნიერო ქრონიკა. [დისერტაციის დაცვა ხარისხის მოსაპოვებლად. პედინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკთა კონფერენციები]. (შრ., 1940, ტ. I, გვ. 193—196).

Научная хроника. [Защита диссертации на соискание ученой степени. Научные конференции]. (Тр., 1940, т. I, с. 193—196).

325. ახვლედიანი თ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედინსტიტუტი საბჭოთა ხალხის დიდი სამამულო ომის წლებში. ბიბლიოგრაფია. (შრ., 1947, ტ. VII, გვ. 265—337. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.).

Ахвледиаи Т. И. Кутаисский государственный педагогический институт им. Ал. Цулукидзе в годы Великой Отечественной войны советского народа. Библиография. (Тр., 1947, т. VII, с. 265—337. Текст на груз. и рус. яз.).

326. ახვლედიანი თ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკთა დისერტაციები (სადოქტორო და საკანდიდატო). ბიბლიოგრაფია. (შრ., 1948, ტ. VIII, გვ. 379—397. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.).

Ахвледиаи Т. И. Диссертации научных работников Кутаисского государственного педагогического института им. Ал. Цулукидзе. (Докторские и кандидатские). Библиография. (Тр., 1948, т. VIII, с. 379—397. Текст на груз. и рус. яз.).

327. ახვლედიანი თ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიები და კონფერენციები. ბიბლიოგრაფია 1938—1950. (შრ., 1949, ტ. IX, გვ. 401—457. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.).

Ахвледиаи Т. И. Научные сессии и конференции Кутаисского пединститута. Библиография 1938—1950. (Тр., 1949, т. IX, с. 401—457. Текст на груз. и рус. яз.).

328. ახვლედიანი თ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი 1945—1950 წ. წ. ბიბლიოგრაფია. (შრ., 1955, ტ. XIV, გვ. 393—478. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.).

Ахвледиаи Т. И. Кутаисский государственный педагогический институт им. Ал. Цулукидзе 1945—1950 гг. Библиография. (Тр., 1955, т. XIV, с. 393—478. Текст на груз. и рус. яз.).

329. ახვლედიანი თ. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი 1951—1955 წ. წ. ბიბლიოგრაფია. (შრ., 1956, ტ. XV, გვ. 559—590; 1957, ტ. XVI, გვ. 457—527. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.).

Ахвледиани Т. И. Кутаисский государственный педагогический институт им. Ал. Цулукидзе 1951—1955 гг. Библиография. (Тр., 1956, т. XV, с. 559—590; 1957, т. XVI, с. 457—527. Текст на гурз. и рус. яз.).

XV. **რეცენზიები** **РЕЦЕНЗИИ**

330. **ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. I-II. ქუთაისი, 1940—1941. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

აკაბაძე ს. (მნათობი, 1942, № 3. გვ. 157—158).

331. **ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. III. ქუთაისი, 1941. 204, 2 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

გოშხეთელიანი ივ. (ინდუსტრ. ქუთაისი, 1942, № 110, 10/V, გვ. 2).

332. **ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. I—IV. ქუთაისი, 1940—1942. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

ბოცვაძე ი. საქართველოს პედაგოგიური ინსტიტუტების სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური მუშაობა [ნაბეჭდი პროდუქციის მიხედვით]. (პედაგოგია, 1944, 1, გვ. 226—230).

333. **ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. VII. ქუთაისი, 1947. 337 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

ხმალაძე პ. პედინსტიტუტის „შრომების“ მეშვიდე წიგნი. (ინდუსტრ. ქუთაისი, 1947, № 157, 17/VIII, გვ. 2).

334. **ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. IX. ქუთაისი, 1949. 484, 4 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

შენგელაია დ. ერთი სამეცნიერო კრებულის გამო. (ლიტერატურა და ხელოვნება, 1950, № 18, 30/IV, გვ. 3).

335. **ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები**, ტ. X. ქუთაისი, 1950—1951. 299 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

შენგელაია დ. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. (ლიტერატურა და ხელოვნება, 1952, № 6, 8/II, გვ. 4).

ძიძიგური შ. (მნათობი, 1952, № 5, გვ. 146—148).

336. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIII. ქუთაისი, 1955. 358 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

შალამბერიძე გ. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. (კომუნისტური აღზრდისათვის, 1955, № 10, გვ. 89—91).

ძიძიგური შ. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. (მნათობი, 1955, № 6, გვ. 166—167).

337. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIV. ქუთაისი, 1955. 484 გვ. კაკულია შ. (კომუნისტური აღზრდისათვის, 1956, № 7, გვ. 85—86).

კაკულია შ. მეცნიერული და პრაქტიკული მნიშვნელობის ნაშრომებისათვის. (სტალინელი, 1956, № 97, 16/V, გვ. 3).

338. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XVI. ქუთაისი, 1957. 4, 538 გვ. ტექსტი ქართ. და რუს. ენ.

ნიორაძე გ. უფრო ახლოს სკოლასთან, ცხოვრებასთან. (სახ. განათლება, 1958, № 8, 19/II, გვ. 4).

ავტორთა საძიებელი

- აბაშიძე ე. 22
 აბრამიძე შ. 50, 100—106
 ალავეიძე მ. 129—135, 176—177
 აფრიდონიძე ვ. 318—319
 აფრიდონიძე კ. 75—76
 ახვლედიანი თ. 325—329
 ბარამიძე ალ. 178
 ბაქრაძე გ. 23
 ბახტაძე ვ. 114
 ბერიშვილი გ. 11—12
 ბერძული მ. 77
 ბექაია მ. 243—246
 ბიბიჩაძე ა. 221—223
 ბოცვაძე ი. 332
 ბოჭორიშვილი ა. 24—28
 ბოჭორიშვილი გ. 29—30
 ბრეგაძე დ. 78, 179—184
 ბრეგვაძე ვ. 250, 255
 გაბუნია გ. 229
 გამსახურდია ე. 243—246
 გეწაძე დ. 136—139
 გვენეტაძე შ. 1
 გიორგაძე ო. 185—186
 გობეჯიშვილი მ. 236—238
 გოგუაძე ა. 79—81
 გოკთელი ფ. 224
 გორგაძე ა. 51
 გოშხეთელიანი ი. 280, 331
 გოციორიძე ა. 301—312
 გულუა ვ. 13
 გულუა ჰ. 52
 დათუსანი შ. 115
 დარჩია ლ. 247—249
 დევდარიანი გ. 54, 258—264, 276
 დეისაძე ო. 53
 ებრალიძე ა. 2—3
 ზარქუა მ. 31—33, 55
 თავზიშვილი გ. 45
 თვალთვაძე ა. 56
 კაკაბაძე ვ. 34
 კაკაბაძე ს. 82—83, 330
 კაკულია შ. 14, 337
 კარსანიძე ს. 116—117
 კვანტრე ქს. 170
 კვირიკაძე გ. 118—119
 კოკოჩაშვილი გ. 287—293
 კოკოჩაშვილი ვ. 250
 კობალიანი დ. 4
 კორძაძე ა. 57
 კოსტავა თ. 58
 კუბლაშვილი ი. 107
 კუბლაშვილი კ. 140
 ლეკიშვილი თ. 59
 მათურელი ი. 265
 მაისურაძე ნ. 171, 193—195
 მანგალაძე ნ. 281—282
 მარტუაშვილი ლ. 266—268
 მატარაძე ი. 84
 მალაფერიძე კ. 313
 მაკვარიაძე დ. 141—146
 მახათაძე მ. 60, 187—192
 მეგრელიშვილი ფ. 46
 მენაბდე მ. 225
 მეცხვარიშვილი ი. 230
 მეძველია კ. 196—206
 მიშველაძე ა. 61
 მოსიაფა ა. 35
 მჭედლიძე გ. 62
 ნამორაძე ალ. 108
 ნიორაძე გ. 338
 ნიყარაძე თ. 63—64
 რევიშვილი შ. 226
 როგავა გ. 147—153
 სამხარაძე გ. 213—219
 სანაძე გ. 120
 სანიკიანი გ. 121
 სანიკიძე ლ. 109—110
 სანიკიძე ქ. 207—210
 სალინაძე ი. 270—276
 სევანაძე ლ. 111—112
 სევანიძე ს. 308, 314
 სევანიძე ქ. 294
 სტალინი ი. 128
 სულავა ვ. 65, 239—241
 ტორიშვილიძე ლ. 47
 ურიდია ბ. 15—17
 უჩანეიშვილი დ. 86
 ფინჩაძე რ. 309, 315

- ქარცივაძე ე. 66
 ქარცივაძე კ. 67
 ქორიძე შ. 122—124
 ყალაბეგაშვილი შ. 310—312
 ყაუხჩიშვილი ს. 87—91, 154
 შალამბერიძე გ. 336
 შენგელაია დ. 334—335
 შენგელაია ნ. 92—93
 ჩაქვეტაძე ე. 94
 ჩიქობავა ნ. 5—6
 ჩხაიძე გ. 125—127
 ჩხარტიშვილი შ. 36—42, 68
 ჩხეიძე გ. 7—9
 ცინცაძე ი. 95—96
 ცხაკაია გ. 10, 18
 ძიძიგურაძე შ. 335—336
 ძოწენიძე ქ. 155—159
 ჯანიშვილი კ. 283
 ჯელიძე გ. 277—279
 ჯელიძე ლ. 251—255, 320—323
 ჯუმბურთიძე ნ. 309, 315
 ხაეთასი გრ. 211, 227
 ხათორიძე ი. 69
 ხეტურიანი დ. 295—296
 ხმალაძე პ. 333
 ჯანელიძე დ. 97—98
 ჯაჯანიძე პ. 70, 160—166
 ჯიბლაძე გ. 212
 ჯიბუტო გ. 19
 ჯინორია თ. 228
 ჭლარკევა ი. 48—49, 71

УКАЗАТЕЛЬ АВТОРОВ

- Бегияшвили А. 231
 Вашакидзе М. А. 232
 Габададзе Н. А. 233
 Георгберидзе И. А. 234—285
 Гоциридзе А. М. 316—317
 Джгаркава И. А. 20
 Егоров Н. И. 72
 Ерзинкян Е. В. 172
 Картвелишвили Т. 21
 Карцивадзе Э. К. 73
 Киласония К. А. 173—175
 Кокочашвили Г. В. 297—299
 Коходзе Т. В. 300
 Кублашвили И. И. 113
 Лисичник И. С. 74
 Матарадзе И. И. 99
 Матурели И. В. 269
 Махароблидзе Г. А. 167
 Рогавა Г. В. 168
 Роква М. Л. 256—257
 Советов М. 169, 220
 Сулава В. А. 242
 Хажалия Г. Я. 234—235
 Чанишвили К. Т. 286
 Челидзе Л. А. 256—257
 Чхатишвили Ш. Н. 43—44

დაიბეჭდა ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის
სამეცნიერო საბჭოს დადგენილებით
Печатается по постановлению Ученого совета Кутаисского
государственного педагогического института

რედაქტორი დ. ჭელიძე
Редактор **Л. А. Челидзе**

გამოცემის ხელმძღვანელი ქ. ძოწენიძე
Руководитель издания **К. С. Дзоценидзе**

ტექნიკური რედაქტორი დ. მანდარია
Технический редактор **Д. И. Мандария**

მხატვარი ა. ბრანოვერი
Художник **А. Л. Брановер**

ფე 05081. შეკვეთის № 1056. ტირაჟი 530. გადაეცა წარმოებას 25.1.1958 წ.
წელმოწერილია დასაბეჭდად 1.IV.1958 წ. ანაწყოების ზომა $6 \times 9\frac{1}{2}$. ქაღალდის
ზომა $70 \times 108\frac{1}{16}$. სასტამბო თაბახი 23,75. საავტორო თაბახი 20,4.

ფასი 10 მახ.

Цена 10 руб.

საქმთავარბოლიგრაფგამომცემლობის ქუთაისის სტამბა, ფალიაშვილის ქ. 9.
Кутаисская городская типография Грузглаволиграфиздата,
ул. Палиашвили, 9.

18. 3 / 132